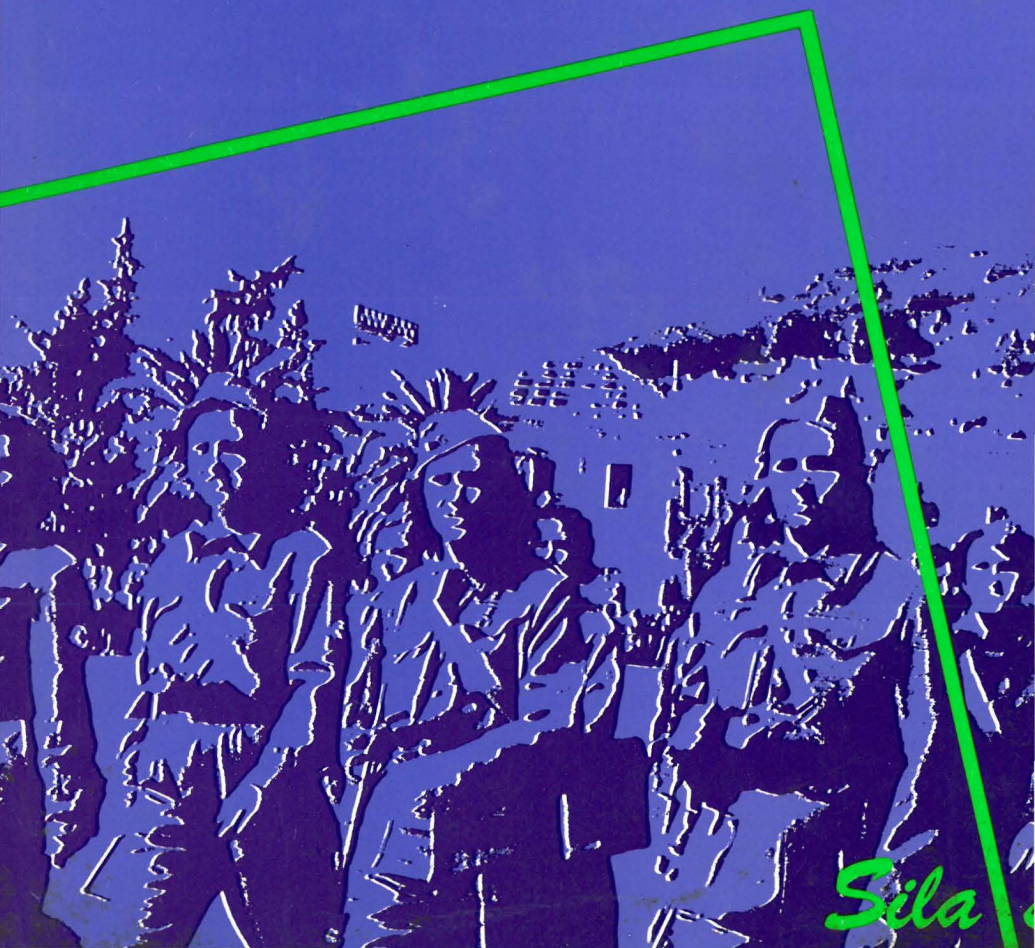

PREKOMORKE

Cita Lourenčić-Bole

Sila

Cita Lovrenčič Bole (1917–1986) je bila oktobra 1942 aretirana in v procesu pred italijanskim vojaškim vojnim sodiščem obsojena na osem let težke ječe. Skozi ječe v Ljubljani, Kopru, Benetkah in Traniju je pet tednov po italijanski kapitulaciji prišla v zavezniško taborišče Carbonara pri Bariju in nato v Gravino. Ta knjiga je njeno pričevanje o dveh letih, ki jih je po obsodbi prebila v ženskih kaznilnicah fašistične Italije in o letu med prekomorci v južni Italiji.

V Carbonari in Gravini je bila ves čas članica taboriščnega komiteja Komunistične partije, odgovorna je bila za agitacijo, propagando in kulturno prosvetno delo in obenem pomočnik političnega komisarja v ženski četi, od avgusta 1944 pa komandant bolničarskega bataljona (glavna sestra) v osrednji bolnišnici NOVJ v Grumu. Po bivanju v raznih krajih južne Italije je

novembra 1944 odšla v domovino in na težki in nevarni poti skrbela za dvanajst bolnih borcev – invalidov in tifusarjev. Medvojno delo in duhovno podobo Cite Lovrenčičeve je najbolje opisal komisar prve, druge in tretje prekomorske brigade Stane Bobnar, narodni heroj in španski borec:

»Med tovarišicami v zaporu in med taboriščniki v Carbonari in Gravini si je Cita zaradi svoje komunikativnosti pridobila mnogo prijateljev, čeravno njenemu kritičnemu očesu ni nič ušlo. S svojim toplim človeškim odnosom se je znala približati človeku in veliko ljudi se je v svojih stiskah zatekalo k nji. Znala je svetovati tako mladim kot materam z otroki in priskočiti na pomoč ranjenim partizanom. Cita je bila izredno družabna in kulturna, imela je prirojen dar za lepo slovensko besedo in za lepo pesem. Prav ta jo je povežala z vsemi, ne glede na nacionalnost in prepričanje, zato se je v tej „Jugoslaviji v malem“ sijajno znašla. Imela je posluh za stiske Primorcev, ki so bili lačni naše slovenske besede, razumela pa je tudi težave Črnogorcev, Dalmatincev in Istranov. Bila je človek širokih pogledov in njeno srce, oplemeniteno z visoko srčno kulturo, je sprejelo vse človeške stiske, zato nikoli ni delala razlik med ljudmi. Njeno osnovno načelo pri delu je bilo: pomagati vsakemu, ki je pomoči potreben. V tej svoji aktivnosti je bila samoiniciativna, zanesljiva, odločna in borbena. Zaradi vseh teh lastnosti in izrednih organizacijskih sposobnosti je bila Cita ves čas ustanavljanja prekomorskih brigad tudi član partijskega komiteja v Gravini.«

7b

CITA LOVRENČIČ BOLE
PREKOMORKE

ZALOŽBA BOREC
ZALOŽBA LIPA
LJUBLJANA 1988

Katalogizacija v knjigi – CIP
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
940.547.2-055.2(45=86)»1941/1943«
940.541.46-055.2(497.1)»1943/1945«

LOVRENČIČ Bole, Cita

Prekomorke / Cita Lovrenčič Bole ; [uvodno besedo napisal
Stane Bobnar ; spremno besedo napisala Vida Tomšič]. –
Ljubljana : Borec ; Koper : Lipa, 1988. – (Knjižna zbirka
Sila spomina)

I. BOLE, Cita Lovrenčič

O PREKOMORKAH

Malo je primerov v zgodovini osvobodilnih bojev in revolucij, da bi se tudi ženski del naroda tako množično, neposredno in vsestransko udeleževal upora, tudi v boju z orožjem, kot je to bilo pri nas med drugo svetovno vojno. Več je tega v sodobnem svetu, a tudi v tem okviru ostaja Jugoslavija nedvomno izjemen zgled.

Naše ženske – matere, sestre, žene, hčere – so s svojimi moškimi soborci delile vse težke okoliščine, pa tudi lepe trenutke boja, v tovarštvu enakopravne, v dnevnih naporih in žrtvah pa vedno na mestu, tam, kjer so bile potrebne. In tako je jugoslovanska ženska z vsem srcem in z vso pravico doživljala naš skupni osvobodilni boj in boj za boljši svet tudi kot boj za lastno osvoboditev. Naša svoboda zatorej ne počiva samo na kosteh borcev, junakov, ampak so jo z žrtvami in krvjo plačale tudi jugoslovanske ženske.

Okupatorji in domači izdajalci niso ženskam prav nič prizanašali. Vrstile so se aretacije, zapori, taborišča, mučenja in ubijanja. Jetnice so junaško zdržale vsa grozodejstva okupatorjeve policije. Niso obupale, ampak so tudi v teh izjemnih razmerah organizirano nadaljevale boj.

V teje drobni knjižici spominov Cita Bole opisuje trnovo pot skupine žensk, trnovo pa tudi junaško in častno, ki se je končala na jugu Italije. Kljub strogemu režimu v zaporih so našle možnosti za zvezo z osvobodilnim gibanjem v domovini, za medsebojne stike in za obveščanje o stanju jetnic, o položaju na bojiščih, o bojnih uspehih partizanskih enot in o splošnem političnem položaju doma in v svetu. Predvsem pa so sleherni trenutek v zaporu izrabile za lastno usposabljanje, zavestno so se pripravljale na naloge, ki so jih še čakale.

Po kapitulaciji Italije, ko so se rešile iz zaporov, so prihitele v tabor Carbonara pri Bariju. Tu so se že zbirale prve skupine naših ljudi, ki so prišli iz zaporov, konfinacije in taborišč v tem delu Italije ter pričeli ustanavljati vojaške enote, da bi se organizirano vrnili na bojišča v domovini. To so bili pregnanci iz vseh tistih krajev Jugoslavije, ki jih je bila okupirala Italija, pa tudi Slovenci iz Primorja in Hrvatje iz Istre, ki so kot italijanski državljani bodisi prestajali kazni v kaznilnicah in taboriščih južne Italije bodisi bili mobilizirani v redno italijansko vojsko. Tudi njim je uspelo povezati se med seboj in se organizirati. Začutili in spoznali so, da se samo tako lahko uspešno upro in začno boj za svoj osebni in narodnostni obstoj. Močno gibanje je zajelo ne le južno Italijo, njene otoke Tremite, Ventotene, Sicilijo in Sardinijo, temveč tudi predele severne Afrike, Bližnjega vzhoda in Grčije, vsepovsod, koder so bili pregnani naši ljudje. Po ječah in taboriščih so se upirali Slovenci, Hrvatje in Črnogorci, ki jih italijanske oblasti tudi po vkorakanju angloameriških čet na ta ozemlja niso izpustile na svobodo. Mladi fantje in možje so se upirali v kazenskih taboriščih, ki jih italijanska vojska ni razpustila. Upirali so se in bežali tudi primorski Slovenci in istrski Hrvatje, ki so bili pod fašističnim režimom mobilizirani v italijansko redno armado.

Ko so se otrsli fašističnih okovov, so iskali poti za vrnitev v domovino. Prek Italije na sever se niso mogli prebiti – ovirala jih je frontna črta. Edina možnost bi bila prepeljati se z ladjami čez Jadran na naše otoke. Premišljevali so, kako bi to izpeljali in odločili so se, da svojo zamisel uresničijo in se vojaško organizirajo, čeprav so bile razmere za to vse prej kot ugodne. Da bi si zagotovili prevoz, bi namreč potrebovali pomoč Angloameričanov, ti pa tedaj za to niso imeli posluha, pač pa so vsem pregnancem na tem območju odredili bivališče v taborišču številka 75 v Carbonari pri Bariju. Že pred koncem septembra 1943. leta je bilo v Carbonari okrog tisoč

Jugoslovanov, vsak dan pa so prihajale še nove skupine in posamezniki. Večina se je hotela čimprej vrniti domov, v Jugoslavijo, da bi se pridružila boju. Toda zavezniško taboriščno poveljstvo je prepovedalo vsako združevanje v vojaške formacije. Zato so morale priprave za ustanovitev brigade potekati povsem tajno, ilegalno. Bistvo in nezadržna tvorna sila tega velikega dejanja je bila visoka zavest dolžnosti do domovine, ki je prežemala pripadnike vseh naših narodnosti, Slovence, Hrvate, Črnogorce in druge, ki so se zbirali v Carbonari.

V skupini, ki se je zbrala med prvimi, smo kaj hitro dojeli in se med seboj sporazumeli, kaj moramo storiti. Pohiteli smo in ustanovili vojaško organizacijo, ki naj bi postopno prerasla v urejeno vojaško enoto. Zrasle so čete in bataljoni, povezali smo se v brigado. Ustanovljeni so bili narodnoosvobodilni odbor, partijske celice po četah, bataljonski partijski biroji in komite pri štabu brigade.

Za obvladovanje položaja in uresničevanje naših zamisli smo potrebovali močan politični aktiv. Izbrati sposobne in za delo vnete revolucionarje, predvsem aktiviste OF in komuniste, to je bila v začetku glavna skrb in naloga. Delo sta v veliki meri opravljala partijski biro in narodnoosvobodilni odbor v taborišču. Postopno, vendar dovolj naglo se je oblikovalo čedalje močnejše jedro aktivnih političnih delavcev, znatno razbremenitev in okrepitev pa smo dosegli, ko so k nam prišle ženske iz tranijskih zaporov.

Tovarišico Vido so nekateri tovariši iz Ljubljane že poznali. Znano jim je bilo, da so jo na peti državni partijski konferenci izbrali v Centralni komite KPJ. Zato se je naš pogovor, ko smo zvedeli, da je zaprta v bližnjem Tranju, večkrat sukal okrog nje. Začeli smo nemudoma ukrepati, da bi jo osvobodili in z njo druge jetnice...

Bili smo presenečeni, ko nam je Vida ob prihodu predstavila cel kolektiv izredno sposobnih tovarišic, med

njimi več organiziranih komunistk, večinoma že prekaljenih v ilegalnem političnem delu predvsem v Ljubljani, pa tudi na Reki in drugod. Nemudoma je stekel pogovor o stanju v taborišču. Vida si je hitro pridobila zaupanje, z njo pa tudi druge tovarišice, ki so prišle iz ženske kaznilnice v Traniju. Kar nekako oddahnili smo se. Bilo nam je lažje, ker smo z njimi delili veliko odgovornost, da tolikšni množici uresničimo zamisel o povratku v domovino, na bojišča. Vida je sprejela našo zamisel o ustanovitvi brigade že takoj ob prvih pogovorih. Poročali smo ji o prihodu delegacije Vojne misije NOVJ v Bari in jo seznanili z njenim šefom dr. Sergijem Makiedom.

Tovarišice iz tranijskih zaporov so se kaj hitro znašle sredi zanje novih razmer v taborišču. Vida se je že prve dni udeležila sestanka partijskega biroja in bila vanj izvoljena. Kmalu smo jo izbrali za sekretarko partijskega biroja taboriščnega komiteja in s tem komiteja brigade, tako da je lahko neposredno prenašala svoje bogate izkušnje v organizacijo. Delo s taboriščniki je potekalo vse bolj načrtno in je razen redkih izjem zajelo vse Jugoslovane v taborišču.

V priprave pa tudi v sam ustroj nastajajoče vojaške enote so se brez razlik od drugih v taborišču vključile tudi naše nove tovarišice, ki so pri delu takoj uveljavile svoje znanje in izkušnje. Za naš takratni položaj in odnose z zavezniško komando je bilo nadvse pomembno, da smo življenje v taborišču – vsaj na zunaj – čimprej uredili in ustalili. Pri tem so imele tovarišice nadvse važno vlogo. Njihove organizatorske sposobnosti, požrtvovalnost in predvsem visoka kulturna raven so bistveno prispevali, da se je brigada v Carbonari hitreje utrdila, se dnevno usposabljala in da je v taborišču zavladal vzoren red, ki je temeljil na samodisciplini in razviti politični zavesti.

Izredno pomembno je bilo, da so se v brigadi, ki je z vsakodnevnimi prihodi novih borcev naglo naraščala, ustrezno razvrstili vodilni delavci. V Carbonaro so razen

iz Tranija prihajale še druge ženske, ki so se osvobajale iz ječ in taborišč v južni Italiji. Med došlimi so bile aktivistke OF in članice partije. Nekatere so opravljale odgovorna dela v brigadi, bataljonih in četah, vse pa so imele razne dolžnosti v taboriščnem življenju, predvsem pri političnem in kulturnem delu.

Okrog dvajsetega oktobra 1943 je bilo v Carbonari zbranih nad dva tisoč osemsto Jugoslovanov. Brigada je bila že ustanovljena, borci razporejeni po četah, ki so tvorile bataljone in brigade. Ženske so ustanovile svojo četo, nekatere pa so bile razporejene na vodilna mesta v brigadi. Ženska četa je bila sestavni del brigade, podrejena je bila vojaški disciplini in redu, vsak dan se je – kot druge čete – urila v vojaških veščinah.

Skupaj z bataljoni celotne brigade se je prvič javno postavila v zbor ob uradnem obisku Sergija Makieda, šefa Vojne misije NOVJ v Bariju in predstavnikov angloameriške vojske. Do tega obiska je prišlo na zahtevo vodstva brigade in taboriščnega narodnoosvobodilnega odbora, ki sta hotela predstavnikom angloameriške vojske pokazati, da v taborišču obstaja disciplinirana ter po vseh vojaških pravilih organizirana in urejena vojaška enota, ki pripada – to smo želeli poudariti – samo Titovi narodnoosvobodilni vojski.

Obisk delegacije časovno ni bil natančno določen, vendar se je moštvo brigade na nenaden poziv, da delegacija prihaja, v dobrih desetih minutah že zbralo na vežbališču in se uredilo po četah in bataljonih. Vzoren vojaški red, natančna linijska razvrstitev dva tisoč petstoglave množice v vojaške enote, globoka tišina, ki je zavladovala na povelje komandanta brigade »Mirno!« ter odločna in jasna beseda brigadnega komisarja, ki je v imenu celotne brigade poudaril, da je skrajni čas, da se borcem omogoči odhod na bojišča v domovino – vse to je presenetilo delegacijo, ne malo pa tudi britansko komando taborišča. Presenečenje pa je doseglo vrh, ko so gostje zagledali

v sklopu brigade po vojaško razvrščeno žensko četo. Odkod in kako to, saj je za dosego take strumnosti in discipline potrebno vendar dolgotrajno urjenje pod vodstvom izkušenih oficirjev!? Zgleden vojaški nastop je napravil na obiskovalce močan vtis; urejenost in disciplina v brigadi sta jih prepričala in obljubili so, da bodo pri odgovornih storili vse za uresničitev naše zahteve.

Ljudstvo v brigadi je bilo po tej obljubi vsaj delno potolaženo in napetost je popustila. Trdno so upali, da se bodo njihove zahteve po odhodu v domovino kmalu uresničile. Toda komaj so minili trije dnevi in že je šestega novembra nastopilo veliko razočaranje: zvijačno so aretirali skoraj celotni narodnoosvobodilni odbor. Ker sta poleg NO, ki nas je javno zastopal, v ilegali obstajala še komite KPJ in vodstvo brigade, aretacija ni zajela vseh vodilnih delavcev. Po aretaciji članov NO so se po barakah vrstile preiskave. Spominjam se, da so ženske skrile tehnično gradivo, dokumente, za katere smo sodili, da ne smejo priti v roke nepoklicanim, pa tudi nekaj pištol za osebno rabo.

Aretacije so nas zmotile v pripravah na proslavo obletnice oktobrske revolucije. Spričo aretacije štirinajstih članov NO so nekatere naloge morale zdaj prevzeti tovarišice, kajti z njimi niso bili tako strogi. Poleg kulturnega programa smo imeli v načrtu tudi organiziranje protestnih zborovanj, pisanje peticij ipd. Govor ob dnevu oktobrske revolucije, ki je moral biti z ozirom na okoliščine tehtno in odgovorno napisan, je pripravila Vida Tomšič. Toda proslavo so nam prepovedali, zoper zbrano brigado so nastopili z orožjem, nakar se je brigada organizirano razšla. Vse, kar smo natančno in skrbno pripravili, je bilo zaman.

Prizadevanje za utrjevanje brigadnih enot pa ni popustilo, temveč se je celo okrepilo. V taborišču se je razmahnilo politično in kulturno prosvetno delo zlasti s primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati, ki so bili željni materinšči-

ne, z informativno dejavnostjo pa smo posegali po celotnem območju južne Italije, kjerkoli so bili Jugoslovani. Cilj je bil jasen: obvestiti rojake in omogočiti jim prihod v zbirni center, ki je nastal v Carbonari. V taborišče so neprestano prihajali novi borci in se vklapljali v brigado.

Zaradi narasle moči in bojnih uspehov Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije proti skupnemu sovražniku so morali Angloameričani spremeniti odnos do narodnoosvobodilnega boja. Spričo naših odločnih zahtev pa so morali spremeniti svoje ravnanje tudi v taborišču Carbonara. Sklenili so izpeljati plebiscit, na katerem se je moral vsak posameznik poimensko pisno odločiti o svoji pripadnosti. Za Britance je bil to še en poskus razdvojiti naše vrste. A tudi to jim ni uspelo. Velika večina vseh Jugoslovanov v taborišču se je odločila za Titovo Jugoslavijo, za pripadnost brigadi, ki so jo že ustanovili. Izjemno malo se jih je opredelilo za službo v zavezniški vojski, nihče – razen četnikov – pa se ni odločil za kraljevo vojsko. Nekaj jih je ostalo ob strani, nevtralnih.

Vse te dogodke smo dosledno spremljali s propagando za naša stališča in odločitve. Pri tem je zelo pomembno vlogo odigrala ženska četa in posebej njeno zavestno politično jedro. Že samo njihova opredelitev in odločna zahteva, da se enakopravno uvrstijo v bojno enoto, sta napravili na borce prepričljiv vtis. Videli so, da se ženske niso ustrašile težav, ki jih čakajo na bojišču. Ob plebiscitu so se porazdelile po barakah, kjer je potekalo glasovanje, in še zadnje trenutke pred podpisovanjem razlagale borcem, jih hrabrile, krepile njihov domovinski čut ter zaupanje in pripadnost brigadi. Plebiscit je za nas pomenil odločilno dejanje, njegov zmagoviti izid pa je potrdil našo dotedanjo usmeritev in hkrati jasno začrtal in odprl pot za nadaljnje ukrepanje.

Zavezniki so sedaj morali popustiti našim zahtevam: sedemnajstega novembra smo se preselili v taborišče v

Gravini, ki je bilo določeno samo za nas, partizane. Zahteve po čimprejšnji vrnitvi v domovino so imele večji odmev tudi po mnogih posredovanjih naše delegacije pri zaveznikih. V drugi polovici novembra in prvi polovici decembra 1943. leta je okrog dva tisoč petsto borcev prve prekomorske brigade odšlo na Vis, Korčulo, Brač in Hvar. Vrhovno poveljstvo NOV in POJ je odločilo, da naj se brigada čimprej prebije do Drvarja in razporedi v enote I. korpusa. Prvi poskusi preboja zaradi velike nemške ofenzive niso uspeli. Medtem pa sta bili na otokih ustanovljeni iz sedmih bataljonov dve brigadi – prva in druga prekomorska brigada.

Prva prekomorska je prav kmalu doživela krst v bojih za obrambo otoka Korčule pred nemškimi napadi. V hudih bojih je padlo veliko borcev. Zaradi pomanjkanja izkušenj, izredno slabe oborožitve, predvsem pa, ker niso imele težkega orožja, otoka niso mogli ubraniti pred silnim pritiskom sovražnika. Skoraj bi padla temna senca na borce in komandirje, vendar dejstva govore, da so se borci odlično bojevali in branili svoje položaje. Ni njihova krivda, če je bila ocena položaja neustrezna, obrambna organizacija slaba in umik z otoka slabo pripravljen. Druga prekomorska brigada je bila medtem razporejena na otokih Braču in Hvaru ter se je pripravljala na izkrcanje na kopno pri Trogiru. Namera se ni posrečila zaradi nemške ofenzive, ki je tačas divjala na tem območju. Prve dni januarja 1944. leta sta se obe brigadi združili na otoku Visu, se vkrcali na devet manjših plovil, se prek severnega Jadrana mimo Kornatov pri vasi Draga izkrcali na kopno ter se po štirinajstdnevem pohodu med boji z Nemci in četniki prebili do Drvarja. Tu so se razporedili delno v prištabne enote Vrhovnega štaba, delno pa v enote prvega proletarskega korpusa.

V teh prvih bojih prekomorcev tovarišice iz ženske čete niso sodelovale, čeprav so si tega iskreno želele. Po priporočilu Vrhovnega štaba jih niso vključili v prvi dve

brigadi. Enoti sta se podajali na dolgo, hudo in nevarno pot do Drvarja, ki je mnoge, izčrpane tudi zaradi posledic prestanih ječ in internacij, ne bi prenesle. Ostale so v taborišču Gravina, saj so tudi tu imele kaj početi.

V Gravini je po odhodu prve in druge prekomorske ostal le neobhodno potrebni politični in vojaški aktiv, sestavljen v glavnem iz žensk. Težišče njihovega delovanja je bilo zbiranje novih borcev, ki so neprestano prihajali iz južne Italije, s Sicilije, Sardinije, severne Afrike in Bližnjega vzhoda. Pri tem so ženske opravljale izredno odgovorno delo. Skupaj z nekaterimi tovariši, profesorji, pedagogi in umetniki (tudi med seboj so imele študentke, profesorice, medicinske sestre in druge izobražene tovarišice), so organizirale in vodile politično in kulturno prosvetno delo in bolničarske tečaje. Največ opravka so imele med primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati – saj teh je bilo največ in iskreno so si želeli izobrazbe v domačem jeziku.

Izkazalo se je, da Gravina ni primerna samo kot veliko zbirno taborišče za prihajajoče borce in tudi ne samo kot baza za ustanavljanje novih enot Narodnoosvobodilne vojske, temveč tudi kot veliko organizacijsko središče za sprejem ranjencev in beguncev – starcev, žensk in otrok, bežečih pred nemško vojsko, ki je divjala po Dalmaciji in Črni gori in pobijala nedolžne ljudi. Na osvobojenem ozemlju južne Italije so nastale številne bolnišnice in okrevališča za partizanske ranjence iz domovine. Pozneje so nastala tu še letališča, s katerih je vse do konca vojne operiralo novo jugoslovansko letalstvo. V Monopoliju je bilo pomorsko oporišče za novo jugoslovansko mornarico, nastala so skladišča za pomoč v hrani in orožju, ki so ga prevažali z ladjami na Vis ali z letali v razne predele Jugoslavije.

Za tretjo prekomorsko brigado, ki je odšla na bojišča v domovino, je bila kmalu ustanovljena še četrta, ta pa je imela drugačne naloge. Ostala je do konca vojne v Italiji in skrbela za vsa dela pri organizaciji, zavarovanju in transportih zavezniške pomoči v domovino. Pomoč je

posebno spočetka prihajala skopo, a je pozneje postala redna in zelo pomembna, čeprav je nikoli ni bilo toliko, kolikor bi je lahko bilo in bi si je želeli. Naši borci so jo drago plačali, ko so se v boju za osvoboditev domovine borili za skupno zavezniško stvar, za uničenje fašizma.

V Splitu je bila ustanovljena peta prekomorska brigada. Brigado so formirali z moštvom, ki je prišlo iz Anglije, Francije, Sardinije v Split prek baze v Gravini. V Gravini so zatem ustanovili še prvo tankovsko in številne artilerijske in druge enote. Vse to je zahtevalo strokovno šolanje borcev za različne vojaške profile. Gravina je postala tabor, v katerem se je pripravljalo na odhod v domovino tudi od pet do šest tisoč borcev hkrati. Največ jih je odšlo v enote osmega korpusa, ki je branil otok Vis, osvobajal srednje dalmatinske otoke ter se končno pridružil splošnemu boju za osvoboditev Dalmacije, zahodne Bosne in Hercegovine, Like, Hrvatskega primorja, Istre in Slovenskega primorja, Trsta in Gorice in v zaključnih operacijah prodrli vse do Celovca.

Pri vsem tem delu so, posebno v začetku, ko je bilo najtežje, pripadnice ženske čete prispevale nepogrešljiv delež. Prve so odšle na bojišča v domovino šele s tretjo prekomorsko brigado, odhajale pa so tudi s pozneje ustanovljenimi enotami. Pri propagandnem, prosvetnem in kulturnem delu so jih sedaj nadomestili profesionalni kadri, ostale so le tiste, ki so delale v partizanskih bolnišnicah v južni Italiji.

V tretji prekomorski brigadi je bilo okrog sto dvajset žena in deklet. Številne med njimi so opravljale naloge političnih komisark in sekretarjev SKOJ v četah in bataljonih, večinoma pa so bile v sanitetni službi kot četne in bataljonske sanitetne referentke in bolničarke. Slednje so skoraj vse opravile sanitetne tečaje v Carbonari, Gravini in pozneje v partizanski bolnišnici Grumo. Za borkami, ki so v Carbonari in Gravini že od začetka sodelovale pri ustanavljanju prvih treh prekomorskih brigad, so prihajale tudi druge, največ Dalmatinke, ki so bile večinoma prišle

z ranjenci in begunci v Južno Italijo in se prostovoljno vključevale v brigado.

Osnovni ton v brigadi so dajale zrelejše borke, predvsem komunistke in skojevke iz ženske čete. Pri njih so nove borke črpale izkušnje za življenje v novih okoliščinah, se navzemale borbenega duha in pridobivale znanje za opravljanje svojih dolžnosti. V boju in pri delu so bile ženske vsem borcem za zgled. Močno in vplivno je zvenela njihova beseda, kadar so se oglašale na sestankih, njihovi sestavki v stenskem časopisu ali brigadnem listu so imeli med borci velik odmev. Posebno v težkih trenutkih so bile vzdržljive in prisebne, nikdar jih ni zajela malodušnost ali brezglavost, temveč so delovale na okolico spodbudno in pomirjevalno.

V bitki za Knin, ki je bila najtežja na bojni poti tretje prekomorske brigade in je trajala nepretrgoma triintrideset dni, so borke pokazale izredno hrabrost, požrtvovalnost in tovarištvo. V teh bojih je padlo enajst naših tovarišic. Dinamika spopadov se je neprestano stopnjevala, Nemci so z znano pedantnostjo organizirali obrambni sistem in vsak naš prodor na njihove položaje skušali zaustaviti z novimi močmi, pri tem pa niso štedili niti z moštvom, niti z orožjem in municijo, saj so slednjega imeli zadosti. Ogorčeni boji so terjali od partizanskih borcev skrajne napore, mnogo znanja in izkušenj. Naše enote so bile sicer v bojih z Nemci že preizkušene, niso pa imele dovolj tehničnih sredstev. Za uspešen konec bitke gre zasluga predvsem človeškemu dejavniku, pogumu in junaštvu, iznajdljivosti in vztrajnosti borcev.

Ženske so se borile enakovredno in bile po svojih dolžnostih – kot bolničarke in politične funkcionarke – v prednjih bojnih črtah. Pri opravljanju bojnih nalog sta padli Nada Žagar, sekretarka brigadnega komiteja SKOJ, in Karmela Mijan-Bosna, sekretarka SKOJ 4. bataljona. Obe sta bili mladi, sposobni revolucionarki. Nada Žagar je bila mila, nežna in krhkega zdravja, z nenavadno raz-

vitim čutom za pravičnost; neizmerno je ljubila domovino, svoje starše, brate in sestre, bila pa je hkrati energična, polna dejavne volje in hrabra. Odrasla je v ozračju svoje zavedne družine, preizkušena je bila v ilegalnem delu pred vojno in v letih narodnoosvobodilnega boja, kalila se je v zaporih, zatem pa se je bojevala na več bojiščih, dokler ni v bitki za Knin, ki je bila najtežja, padla smrtno ranjena med borci, tik pred sovražnikovo bojno črto.

Četna in bataljonska previjališča, kjer so opravljale svoje delo bolničarke, so bila, če le mogoče, organizirana v prikritih krajih, toda ranjence je bilo treba obvezati in prenesti z bojišča v zaledje, kar je bilo vselej povezano s smrtno nevarnostjo, posebno ob vdorih v sovražnikov prostor. V bitki za Knin je bilo poleg dvesto petih padlih borcev in bork tudi veliko število ranjenih. Vsem je bilo treba nuditi pomoč, zatem pa jih čim hitreje prenesti v brigadno ambulanto. Bolničarke torej niso čakale v zavetju, temveč so hitele reševati ranjence neposredno pod sovražni ogenj, kar je zahtevalo najvišjo stopnjo samopremagovanja in hrabrosti. Pri opravljanju svojih dolžnosti so mnoge padle ali bile ranjene. Pred Kninom je med prvimi padla Mara Gavranić-Seka, ko je reševala ranjenega komandirja izpred nemškega bunkerja. Pri reševanju ranjenega soborca je smrtno zadelo tudi Vojko Šmuc, sanitetno referentko tretjega bataljona tretje prekomorske brigade. Vojka je bila že pred vojno narodno zavedna revolucionarka, ki je aktivno delovala v Trstu in okolici. Fašistični režim jo je pregnal v internacijo v južno Italijo. Ob italijanski kapitulaciji je prišla med borce v Carbonari in sodelovala pri ustanavljanju prve prekomorske brigade in ženske čete ter bila njena pripadnica. V Gravini se je usposobila za sanitetno službo ter postala izredno uspešna organizatorka sanitete v bataljonu vse od Gravine do Knina. Mnogo je študirala in se izobraževala ter se uspešno udeleževala kulturno prosvetnega in politično akcijskega dela. Največja vrednota pa je bil njen značaj. Imela je

očarljiv nastop, vsa je bila polna plemenite požrtvovalnosti, obenem pa neustrašna – in umrla je junaške smrti.

Med boji za Knin so padle ali bile smrtno ranjene še naslednje bolničarke: Natalija Matana, Angelca N., Katica Andrić, Ivica Kuper, Dobrila Mašković, Milka N. in Marija Šaman.

Na vsej bojni poti brigade, v bitkah za Mostar, Bihać, Gospić, za Reko in Ilirsko Bistrico, če med številnimi omenim le najvažnejše, so ženske vztrajale, se bojevale, bile ranjene in umirale. Nikakor ni mogoče v kratkem očrtu niti približno opisati vseh naporov in žrtev, ki so jih enakopravno, enakovredno in zgledno opravljale tudi v najtežjih trenutkih. V predahu med bitkami so funkcionarke in kulturnice izrabile čas za politično delo, za kulturni trenutek oddiha, za pesem in ohranjanje razpoloženja med borci, bolničarke pa za obolele, za snago prebivališč in šotorov, za pranje perila, obleke itd.

Njihova merila, izoblikovana že v Carbonari in Gravini, ko se je Vidin kolektiv pridružil zbranim borcem v taboru in prek ženske čete sodeloval pri ustanavljanju in zorenju naših vojaških enot v južni Italiji, so se ohranjala in razširjala na vsej poti tretje in drugih prekomorskih brigad. Tega duha so se navzemale od izkušenih še nove borke, ki so prihajale v sestavo brigade. Resnica je, da so ženska četa in njene pripadnice v tretji brigadi imele svoj poseben delež pri utrjevanju vse njene bojne poti. Njihovo delo, pogum in vzdržljivost, nesebična pomoč, njihova vedrina in vnema – vse to je krepilo zavest borcev in s tem bojno sposobnost brigade. Njihova humana podoba je ostala med prekomorci nepozabna.

STANE BOBNAR

P R V I D E L

OD LJUBLJANE DO TRANIJA

Pričevanja o življenju v fašističnih zaporih

Jetnice na Miklošičevi

V okupirani Ljubljani

V poletju in jeseni 1942. leta, ko sta divjanje okupatorja in odkriti nastop bele garde zajela vso tako imenovano Ljubljansko pokrajino, so bili prenatrpani vsi, tudi na novo ustanovljeni zapori v Ljubljani. To je obdobje roške ofenzive, ki jo general Robotti v dnevnem povelju šestnajstega julija 1942 imenuje »lepi pohod po poljanah in gozdovih italijanske Slovenije«. V tej ofenzivi je s strašnim terorjem in grozodejstvi nad civilnim prebivalstvom sodelovalo do osemdeset tisoč okupatorskih vojakov.

V tistih hudih dnevih je bilo med Ljubljančani le še prav malo odraslih fantov in mož. Bili so v partizanih ali pa v ječah in koncentracijskih taboriščih po Italiji. Moč odpora pa ni usahnila, kajti vedno več žensk je prevzemalo nove, tudi najbolj zahtevne naloge. Konec leta 1942 in v začetku leta 1943 je skoraj vsa partijska organizacija in organizacija Osvobodilne fronte v Ljubljani slonela na ženskah. Italijani niso mogli razumeti, da so ženske sposobne tolikega odpora, kar je bilo čutiti tudi v ljubljanskih sodnih zaporih, sedežu okupatorskega vojaškega vojnega sodišča – Tribunale militare di guerra. Na stopnišču izobešena tablica o številčnem stanju jetnikov je kazala, da sta med njimi skoraj dve tretjini žensk. Gneča je bila vse večja. Sam visoki komisar Grazioli se je v avgustu 1942 pritoževal, da v Ljubljani ni več prostora za nove aretirance, saj je samo na sodnji čez tisoč jetnikov v celicah, kjer je prostora komaj za tristo petdeset ljudi.

Vendar pa sta podobno, kot je po hudi roški preizkušnji v odgovor na stopnjevano nasilje Ljubljana zažarela v še

silnejšem borbenem poletu, tudi v zaporih dan za dnem naraščala srd in jeza zapornikov. Vsak sodni proces, vsak odhod transporta v Italijo, vsako odbiranje talcev ali vodenje ljudi na morišče je med zaporniki sprožilo proteste in manifestacije neuklonljivosti. Vest o tem, da koga peljejo v smrt, je kakor blisk dosegla sleherno celico. Takrat smo zgrabile rdeče trakove in rute, se povzpele do rešetk ter mahale in vzklikale uporniška gesla, po vseh prostorih pa je odmevala revolucionarna jetniška pesem. Podobno je bilo, če je kdo izmed naših opazovalcev ugledal na Miklošičevi cesti kakega belgardista. Na klic »Fuj, izdajalci!« so bile na mah vse okenske line zasedene in klici so doneli na vse strani. Vznemirjeni belčki so hiteli, da nam čimprej izginejo izpred oči. Spominjam se obrazov mimoidočih občanov, ki so se tudi morali hitro pobrati z ulice, da se izognejo aretaciji, vendar smo jim lahko z žarečih lic in oči razbrali, v kakšno zadoščenje jim je bilo naše početje. Vedeli smo natanko, koliko časa lahko uporabimo za demonstracijo. Ko so pazniki prirožljali s ključi, ni bilo pri rešetkah nikogar več in celice so bile vse kot po navadi, tako da krivca nikoli niso našli. Kaznovali so nas tako, da dan ali dva nismo smeli na sprehod. Pozneje so nadedli na zunanjo stran jetniških lin lesene lopute.

Organizacija v zaporih

Bili smo na tekočem o vsem, kar se je dogajalo zunaj in v zaporih. Vodstvo odpora smo sproti obveščali o stanju v zaporih, o vedenju zapornikov, o postopkih zasliševalcev in tako je bila o tem seznanjena tudi javnost. Organizacija Osvobodilne fronte je segala tudi v sodne zapore. Med nameščenci in pazniki je imela svoje zanesljive zaupnike,

ki so vzdrževali zvezo med jetniki in zunanjim svetom prek organizacije Slovenske ljudske pomoči. Jetniki smo imeli lastne poverjenike OF, ki so zbirali poročila o vsem, kar se je dogajalo. Skrbeli so za organizirano medsebojno pomoč, svetovali posameznikom, kako naj se zagovarjajo na zasliševanjih, na tej najtežji preizkušnji, kjer si moral zatreti strah in premagati samega sebe, da ne bi razkril svojih sodelavcev. Ohraniti visoko narodno zavest in človeško dostojanstvo, udušiti malodušje, to je bilo naše edino, vendar učinkovito orožje in hkrati naš prispevek narodnoosvobodilnemu boju. Samo po sebi je umevno, da je organizacija lahko obstajala in delovala samo ob doslednem in vztrajnem upoštevanju konspiracije. Ko smo določili sobne starešine, zlasti pa tiste, ki so raznašali hrano, smo poskrbeli, da so prišli na ta mesta posebno zaupni in spretni tovariši oziroma tovarišice. Tako je bilo moč redno in hitro prenašati skrivna sporočila.

Slovenski poročevalec je obveščal javnost o zverinskih mučenjih na italijanski policiji. Ljubljanske ženske in drugi občani so pošiljali pisma kvestorju (šefu policije) Messani, v katerih so protestirali zoper surovo ravnanje z ženami in mladimi dekleti na ljubljanski kvesturi. Vendar protesti niso kaj dosti zalegli. Jeseni 1942 se je režim zopet poostril. Mučenja pri zasliševanjih, internacije, zapiranja štirinajstletnih deklic, starih ženic in celih družin z Dolenjske, Notranjske in iz Bele krajine, to je bilo na dnevnem redu in nam pričalo, da so uradne izjave o popolnem uničenju »banditov« zgolj pobožne želje. Zvedele smo za mučeniško smrt Malči Beličeve, sekretarke terenskega odbora OF na Viču, ki je umrla pod biči zasliševalcev, imen svojih sodelavcev pa ni povedala. Iz naše srede so odvedli na morišče Francko, mater štirimesečnega otroka. V samotni celici je čakala na končno odločitev na smrt obsojena Angelca Henigman. V kotu je ždela sedemdesetletna Gostiševa mama iz Stare Vrhnikе, ki se ji je po uboju sina edinca omračil um. Vse noči ga je klicala in se pogo-

varjala z njim. Komaj kdaj je zaznala prisotnost svoje hčerke, ki ji je skušala pomagati. Petnajst in šestnajstletni sestri Tončka in Pavla Jamnik iz neke vasi blizu Grosuplja sta se prestrašeno stiskali druga k drugi in poleg njiju je s ponosom zatajevala svojo bridkost Meta Magdič, ki so ji ustrelili brata Pavla. Katica iz Bele krajine je bila noseča, drhtela je pred novimi zasliševanji v bojazni, da bi ji pri ponovnih pretepanjih ubili nerojenega otroka.

Policijski vdor v Kolizeju

V začetku oktobra so privedli v zapore skupino aretirancev iz hiše Kolizej na Gosposvetski cesti in jih začeli zasliševati na karabinjerski postaji v takratni Knafljevi ulici, znani pod imenom »rumena vila«. Tu je v nočeh hreščal gramofon, da bi preglasil krike trpinčenih in vpitje brigadirja Acenasija, čigar zasliševalne metode so kmalu zaslovele. Med nami si je pridobil naslov »ta popljuvani«, ker je tako kričal, da je bil ves penast. V »spretnostih« zasliševalca pa ga je menda prekašal policijski agent Francesco Carinni, slovenski janičar iz Merč. Z njim so obračunali njegovi sorojaki po kapitulaciji Italije. Do smrti si ga bo zapomnila iz naše skupine zlasti Marjanca Šmelcer, organizacijska sekretarka Gosposvetskega kvarta OF. Prestala je sedemindvajset zasliševanj. Med zasliševanjem v kopalnici na jetniškem oddelku bolnišnice, kjer je bila zaradi gnojnega vnetja čelnih votlin, ji je razboleno glavo tolkel ob steno in kopalno kad, da je ostala za vselej invalidna, pa ji vendar ni izvabil besedice. Privedli so še druge aktivistke iz istega kvarta, jih začeli spraševati in mučiti.

Bilo je očitno, da izdaja nekdo iz hiše Kolizej, kjer je bilo močno oporišče osvobodilnega boja. Izdajalka, ki smo jo odkrili kmalu, vendar prepozno, je ob aretaciji takoj

povedala vse, kar je vedela, celo za ljudi, o katerih je komaj domnevala, da so pristaši OF. Že naslednji dan so jo izpustili. Medtem je ponoči in drugega dne zgrmelo v zapor blizu štirideset ljudi. Podobno kot Marjanco so mučili Francko Eržen, pomočnico vojaškega intendanta mesta, Živko Obid, obveščevalko in blagajničarko kvarta, in obveščevalki Marijo Javornik in Marico Gortnar. Marici, ki je bila hkrati članica Narodne zaščite rajona Kolodvor, so hoteli izsiliti priznanje, da je sekretarka partijske celice. K sreči izdajalka ni vedela za njihove funkcije, od njih samih pa mučitelji niso izvabili niti trohice priznanja. Še več, obtožbe so celo ovrgli, kjer je le bilo mogoče. Veliko gorja je izdajalka prizadela vsem, posebno bratoma Šemrl, Franciju Kuntariču in nekaterim drugim, ki so jih neznosno trpinčili. Pri njih so namreč odkrili skrivališča ilegalnega tiska, smuči in orožja, za kar je bila predvidena smrtna kazen. V zaporu so nas obdržali petindvajset, dvanajst moških in trinajst žensk, in nas po štirimesečnem preiskovalnem postopku postavili pred senat vojaškega sodišča.

Za to priložnost smo se skrbno pripravile, ne le na zagovor, temveč tudi glede svoje zunanosti. Nismo dopustile, da bi nas videli strte. Svoje človeško dostojanstvo smo hotele izpričati tudi tako, da smo se za sodno obravnavo oblekle in uredile kot za največjo slovesnost.

Tribunale militare di guerra, fasc. 386-3796-4234

V registraturi ljubljanskega sodišča so po osvoboditvi obležali nekateri dokumenti medvojnih procesov italijanskega vojaškega sodišča, med njimi eden pod oznako

fasc. 386-3796-4234. Ta žal pomanjkljivi dokument je uradna priča o našem tako imenovanem kolizejskem procesu.

Dvajsetega februarja 1943 zjutraj nas je močno oborožena straža privedla v sodno dvorano. Moški so bili vklenjeni. Na prostor za občinstvo se je nagnetla množica naših prijateljev in sorodnikov, največ pa tovarišev iz osvobodilnega gibanja. Italijani so takrat na procese dopuščali dostop tudi publiki, meneč, da bodo z ukrepi sodišča ljudem vlili strah v kosti. Toda tako kot vselej so tudi to pot dosegli prav nasproten učinek.

Dobro smo se zavedali, kaj je naša dolžnost. O vsakem procesu se je takoj razvedelo po Ljubljani, zato smo si prizadevali s svojim vedenjem dvigati odporniški duh in pogum pri ljudeh. Laže je bilo nam ženskam, do žensk so bili Italijani manj strogi, bilo pa nas je čez polovico. Že ob vstopu smo ustvarili vedro razpoloženje, kar je vplivalo tudi na omahljivce, da so se dobro držali. Kimali smo znancem med občinstvom in jih pozdravljali z nasmehi. Ni nam bilo lahko, bali smo se smrtnih obsodb – najmanj štirje tovariši, pri katerih so našli orožje in obremenilne predmete, so lahko pričakovali najhujše obsodbe. A tudi ti so se držali pogumno. Posadili so jih v prvo klop.

Sodni zbor, sedem visokih oficirjev v natanko zlikanih jopičih, ovešenih z odlikovanji, in z lasmi, bleščečimi od briljantine, je sedelo za sodnim stolom. Vse je bilo organizirano z velikim smislom za teatraličnost. Po prebrani obtožnici je nastopil tožilec v dučejevski pozi in z dučejevskimi grimasami in kretnjami, kar je vzbudilo veselost med nami in v dvorani. Kar je govoril o naših »zločinih«, nam je bilo že znano z zasliševanj, a sedaj jih je dodatno opremil še s pravnimi opredelitvami in ob vsakem obtožencu ponavljal ugotovitve o »subverzivni dejavnosti« in »zločinu proti državi«. Prevajal je tolmač. Vse je potekalo kot namazano in dobro naučeno. Predložil je visoke kazni, a smrtne med njimi ni bilo! Odleglo nam je. Psihična napetost, ki je navzven sicer nismo kazali, je popustila.

Dvorana se je razživila, ko se je začelo zasliševanje obtožencev. Vsi po vrsti smo zanikali tožilčeve trditve. Nekdo od obtožencev se je skušal zagovarjati v italijanščini, kar smo imeli za nečastno, in ko se mu je zataknilo ob besedi »kozolec«, se je vsa dvorana zasmejala. Veselost je vzbujal način, kako so si tožilec in sodniki lomili jezike ob izgovorjavi naših priimkov, včasih s prav čudnimi pomeni, pri čemer so jim prizadeti segali v besedo in jih popravljali. Tovarišico, ki so jo aretirali prav zadnji dan in so komaj dognali njeno ime, niso pa vedeli, kje stanuje, so kar priključili našemu procesu. Delala se je neprištevno in ko so jo vprašali po naslovu, je odgovorila: »Kamor pridem, tam sem doma, zdaj sem tukaj!« Posilil nas je smeh, sodnik je opominjal z zvoncem, slovesnost sodnega obreda je zgubila blišč, atmosfera v dvorani se je sprostila.

Naši zagovorniki, spominjam se odvetnikov Kamušiča, Ilca in Bleiweissa, so nas dobro branili. Nekateri obtoženci so imeli svoje, posebne, večino pa so branili uradni zagovorniki, ki jih je imenovalo sodišče, a tudi med temi so bili frontovci ali vsaj naši simpatizerji. Govorili so v italijanščini. Ko so prepričevalno in s prizadetostjo zagovarjali najhuje obremenjene obtožence, je v dvorani zavladala grobna tišina.

Glede na potek zasliševanj v preiskavi sem verjela, da ničesar ne vedo o mojem delovanju, saj nisem bila vpletena v glavno skupino kolizejskega procesa, v katerega so me, tako sem mislila, vtaknili povsem na slepo. Ob aretaciji se mi je posrečilo odvreči šope ilegalnega tiska, tako da niso imeli zoper mene nobenega obremenilnega dokaznega gradiva. Vprašanja, ki so mi jih zastavljali, so bila skoraj slaboumna (ali veste, kaj je OF? Kaj pomeni ta znak – srp s kladivom?), neusmerjena in tipajoča. Soočali so me s samimi neznanci. Res je bilo težko ubogim kvesturinom, vseh ljubljanskih meščanov pač niso mogli spraviti za zapahe. Zaskrbelo pa me je, ko so me postavili na ogled skrivnostnim očem, ki so se izmenjavale pri opazovalni

linici v vratih pisarne, kjer so me zasliševali. Zdaj, na procesu, me je presenetilo, da so mi očitali eno mojih dejanskih funkcij, funkcijo rajonske obveščevalke – in me za to brez dokazov obsodili na osem let strogega zapor.

Sicer pa nas višina kazni ni preveč prizadela. Če so nas že imeli v pesteh, nam je bilo vseeno – dosmrtna ječa ali nekajletni zapor. Kazen bo itak za vse enaka, trajala bo le do konca vojne, ta pa ni več daleč, smo vsi trdno verjeli.

Proces je bil razmeroma kratek, še krajši je bil posvet sodnikov in razglasitev sodbe. Zvrstile so se kazni od pet let strogega zapor do dosmrtna ječe. Tudi tistim, ki se niso kdove kaj »pregrešili«, so naložili enake kazni kot drugim. Zakaj ni bilo smrtnih kazni, si nismo znali razložiti, kajti Italijani v dosedanjih podobnih procesih niso popuščali. Vedeli pa smo, da jih je v tem času že začela preganjati velika skrb – poraz pri Stalingradu.

Ko sem se po izrečeni obsodbi vračala od sodnega stola v klop, sem zagledala med poslušalci vso v solzah svojo dobro stanodajalko, potrpežljivo in zanesljivo Lojzko Kolbetovo, ki smo ji stanovanje spremenili v pravo ilegalno javko, njene otroke, šolarje, pa v kurirčke, in skojevko Zoro Grebenškovo, ki je do konca mojih zaporov skrbela zame. Pokimala sem jima in polglasno zaklicala: »Samo osem mesecev!«

Do prvih ur popoldneva je bilo vse končano. Nas ženske so odpeljali v sobo za obsojenke v drugem nadstropju sodnih zaporov z razgledom na Trdinovo ulico. Na drugi strani stene je bila moška bolniška soba, kjer so imeli zaprtega mojega brata Borisa, ranjenega partizana, v skupini drugih bolnih jetnikov. Prek paznikov smo jim oskrbele nekaj priboljškov, jih bodrile s trkanjem na steno in pesmijo. Za bolne sta z vso požrtvovalnostjo skrbela dr. Franci Derganc in dr. Žumer, tudi sama jetnika.

Čakale smo. Skozi okno smo po vrvici spuščale in sprejemale študijsko gradivo, ki smo ga zatem obravnavale v krožkih. Spraševale smo se, kaj bo z nami jutri, kam nas bodo poslali?

Odšli smo v neznano

V takem razpoloženju so četrtega marca 1943 odgnali našo skupino, večinoma obsojence s »kolizejskega procesa«, na prestajanje kazni v Italijo.

Transporte so opravljali v jutranjem mraku kar moči tajno. Vendar pa se jim tajnost menda nikoli ni posrečila. Ko so nas pred jetniškimi vrati v Trdinovi ulici natovarjali na zaprti kamion, tam ni manjkalo znancev, ki so nam skušali stisniti v roke še zadnje darilce. Ponosni so bili na naše vedenje, saj nihče ni pokazal prizadetosti, vzklikali smo in prepevali pesem »Kovači smo«. V »potovalkah«, kartonskih škatlah, nam je rožljala popotnica, med drugim presušene skorje kruha. Med transportiranci je bilo sedemnajst žensk (Marija Curk, Fani Eržen, Marica Gortnar, Marija Fradel, Dana Javornik, Micka Javornik, Marjeta Klun, Gusti Koritnik, Cita Lovrenčič, Živka Obid, Heda Perovič, Ljubica Skapin, Andreja Štebi in Vilma Uran) in nekaj moških. V naši sredi sta bili tudi Angelca Henigman, ki so ji zadnji hip spremenili smrtno kazen v dosmrtno ječo, in še hudo bolna Marjanca Šmelcer, ki je po mučenju prestala še vnetje možganske mreže. Oslepela je in le počasi se ji je vračal vid. Lahko bi odložila odhod v Italijo,

toda ponudbo je ponosno zavrnila. Moške, vklenjene v okove, so ločili v sosednji vagon in krenili smo iz Ljubljane v neznanu.

Prvič smo videle našo Primorsko, ki nas je od nje ločila meja. Nikjer ni nikogar. Razvozlavamo poitalijančena krajevna imena na postajah. Zapijemo, da si damo duška in izročimo pozdrave primorskim rojakom. Ob besedilu »kmalu več ne bo fašistov« spremljevalci planejo nad nas. Utihnemo. Pripeljemo se v Trst. Med dolgim postankom karabinjerji stopijo v okrepevalnico, me pa skrivoma odpremo okno in oprezamo, če se nam bo kdo mimoidočih približal. Pa ni nikogar, le premikač vagonov se sklanja tik nas. Spustimo mu zavojček jugoslovanskih cigaret in pošepnemo »pozdrav iz Jugoslavije«. Spodbudno se nasmehe in prikima. V maricah nas prepeljejo na obrežje. Stojimo pred ladjo in urežemo »Hej, Slovani!« Stražarji zmerjajo in vihte puške. Kaj več, kot da nas, zaripli od jeze, spehajo v ladijski trup, niso mogli storiti zaradi prisotnosti drugih potnikov, katerih simpatije so bile očitno na naši strani.

Spremljevalka s ceste

Izkrkali so nas v Kopru. Kako duh časa spremeni okolje! Kot povsod je običajno živahno obrežje opustelo. Le za priprtimi polknicami smo zaznavale gibanje senc. Premaknile smo se, kajti ob neprestanem priganjanju »via, via!« nismo mogle postajati. Mudilo se jim je, kot da bi hoteli skriti svoja nečedna dejanja pred očmi sveta. Pa tudi to pot je slovenska pesem odmevala po ulici.

Odgnali so nas v policijski zapor. Najprej so nam »razložili«, da smo zdaj na italijanskih tleh in da bodo tu

ubrali drugačne strune. Zapreti so nas hoteli v samotne celice, toda to ni bilo mogoče, ker so bili policijski in sodni zapor v Kopru popolnoma natlačeni. Na kopanje so nas gnali v sodne zapore, kjer smo se le z odločnim nastopom ubranile prisotnosti karabinjerjev. Nato pa so nas stlačili po tri, štiri v že prenapolnjene, strašno umazane celice. Tamkaj smo se srečale z ušmi in se jih komaj ubranile. Na našem tesnem »sprehajališču« pa so se med nami sprehajale tudi podgane.

Zapor sta upravljala star naglušen paznik in prav tako stara ženska; ta nam je v naši celici razlagala, da za ljudi skrbita in mislita Bog in duce (vodja Mussolini). Sicer je zlepa ni bilo priklicati, da nam odpre celico. Priti do stranišča in vode je bila prava muka. Ker smo morale pustiti prtljago v pisarni, nam je bila možakova naglušnost zelo dobrodošla, saj smo mu za hrptom marsikaj izmaknile iz naših culic. Predvsem smo morale priti do sladkorja za Marjanco, ki zaradi oslabelosti ni mogla držati niti žlice. Iz koprskega zapora nam je ostal tudi prijeten spomin. Nekaj dni po našem prihodu smo pod oknom zaslišale ženski glas, ki je spraševal, od kod smo. Ženska se nam je predstavila kot »spremljevalka s ceste«. Povedala je, da je šla za nami do zaporov, ker je slišala naše petje. Kmalu potem nas je poklicala paznica in nam izročila velik lonec, poln okusnega ričeta. Vsak drugi dan nam je neznanka pošiljala razne dobrote in tako pogosto pripravila v naši sobi za tiste čase bogato gostijo.

Končno smo izvedele, to je bila žena tamkajšnjega trgovca Lušina in svakinja naše sojetnice Teje Lušinove, »Majčice«. Videle je nismo nikoli, toda v njej smo spoznale zavedno Slovenko, ki je toliko tvegala, da je prihajala k nam pod zaslonjena okna na kratke pomenke in pridobila paznico za prepovedane pošiljke.

V Benetke gremo

Po enajstih dneh so nas odpeljali na neko bližnjo karabinjersko postajo. Zopet popis, odvzem prstnih odtisov in dopolnjevanje naših dokumentov. Norčevali so se iz »ščavov«, napovedali so, da bomo maledette ribelle (preklete upornice) dobile priložnost popraviti svojo zмотo s tem, da bomo v ženski kaznilnici v Benetkah delale in se obnašale, kot bodo od nas zahtevali. Debelušni marešalo je vpil, naj si zapomnimo, da smo zdaj na »terri italianissimi« (popolnoma italijanskih tleh). »Kar vpij in ponavljaj, da je to italijanska dežela, saj še Benetke stoje na deblih, posekanih v hrastovih gozdovih slovenskega krasa,« smo si dejale. Torej v Benetke gremo. Na mah smo sklenile, da se bomo uprle vsakršnemu nadaljnjemu poniževanju in prisilnemu delu ne glede na nekakšna drugačna navodila iz ljubljanskih zaporov.

O beneški kaznilnici so namreč v Ljubljani krožile govorice, da je tamkaj življenje kaznjenk kar znosno; Vidi Tomšič, Pepci Maček (Kardelj), Meti Sitar, Žagarjevim (torej sama znana imena) in še nekaterim drugim, ki so se uprle upravi kaznilnice, pa da se zelo slabo godi. Zdravstveno da so povsem uničene. Glede na to je v ljubljanskih sodnih zaporih vznikla »direktiva«: življenje je treba ohraniti za delo v svobodi, za dejavnost v zaporih pa zadošča spretno prikrita sabotaža. Najverjetneje so popačena dejstva o smrtno bolnih širile tamkajšnje paznice – nune, da bi obvladale nepokorne politične kaznjenke. V ljubljanske zapore pa sta to vest prinesli neka kriminalka Mica in mladinka Vera, ki so ju iz beneške kaznilnice klicali na ponovni zagovor v Ljubljano. Nastanek te »direktive« pa je še danes zavit v meglo. Dandanes bi se zdelo tako neodgovorno geslo malenkostno, takrat pa je mnogim prizadelo veliko škodo. Za vsakega borca NOB je direktiva pomenila brezpogojen ukaz in tako se je

marsikatera kaznjenka oprijela tega ukaza in presedela kazen v slabšem vzdušju kot pa upornice, ki so si s svojo neomajnostjo priborile političnim jetnicam primeren režim. Ohranjena je dopisnica Mime Hočevar, ki jo je pisala iz beneške kaznilnice svoji sestri Ančki v Trani. Zaradi zmede, ki je nastala po nasprotujočih si navodilih, veje iz nje trpek očitek: »Zakaj nam niste povedale, kako postopati? Signora Delopust è una donna molto capriciosa (Gospa Delopust je zelo muhasta).«

Med sprehodom v koprskem zaporu, ki je zaradi gneče pomenil prej postajanje in drenjanje v veži in na tesnem dvorišču kot resnično sprehajanje, smo srečale osamljeno, molčeče dekle, ki nas je opazovalo. To je bila Petrica Vuković, ki so jo iz zaporov v Boki Kotorski sólo privedli v Koper. Poznala ni nikogar in ni razumela slovenščine. Takoj smo se sporazumele in zblížale, strinjala se je z našo odločitvijo, da se ne bomo pokoravale, in odobrvala je naše sklepe za prihodnost. Ob odhodu iz Kopra so jo priključili našemu transportu v obojestransko zadovoljstvo. V njej smo imele trdno članico našega kolektiva na vsej dolgi poti skozi italijanske ječe pa vse do časov, ko so začele rasti bojne enote prekomorskih brigad.

Ne bodo vas ugnali

Šestnajstega marca 1943 smo skoraj vse ženske iz ljubljanskega transporta odšle zopet v Trst, od tam pa v Benetke. V moji pošti, ki so jo ohranili starši, je mnogo dopisnic brez štampiljk jetniške cenzure, kar kaže, da smo imele med našimi »potovanji« še največ možnosti oglašati se domačim in še kar uvidevne stražarje.

Ti, ki so nas vodili v Benetke, pa so nam bili izjemno naklonjeni. Niso kar neprestano vpili in nas pehali z »Via,

via, bandito!«, ni jih kot prejšnje motilo, da smo podpirale bolno Marjanco, ki se je opotekala v našem sprevedu. Ob vkrcanju v vagone smo hitro napisale obvestila domačim in glej, karabinjerji sami so se ponudili in odvrgli našo pošto v nabiralnik. Prinesli so nam celo osvežilno pijačo in izmenjali debelejši denar v drobiž, da bi, če bo kje mogoče, kupile vsaj vodo, ki smo jo močno pogrešale.

Ko pa je vlak že rezal prostrana polja, sta se nam dva karabinjerja razodela kot Tržačana; eden od njiju je bil celo Slovenec in je poznal sorodnike naše Marije Curkove. Od njiju smo zvedele za polomijo italijanskih vojaških enot v Afriki in o zmagah Rdeče armade. S spoštovanjem sta govorila o našem boju v Jugoslaviji in hotela sta kaj več vedeti o Titovi osebnosti, toda takrat tudi me nismo vedele kaj več kot to, da je Tito vrhovni komandant jugoslovanskih partizanov. Kako je v beneških zaporih, nista vedela povedati, le vzpodbudno sta se nasmihala, rekoč: »Vas že ne bodo ugnali!«

Mesto na vodi – mesto ječ

Slavne Benetke! V turističnih prospektih sicer opisujejo slovite »svinčene ječe« in »Most vzdihljajev«, zamolče pa, da se mesto ponaša še s številnimi drugimi srednjeveškimi ječami. Pod fašizmom so le-te do vrha napolnili z ljudmi, ki so se »pregrešili« samo s tem, da so se uprli fašističnim osvajalcem.

Na otočju Guidecca in Santa Maria Maggiore, na obrobju veličastnih Benetk med redko posejanimi neuglednimi stavbami so veliki kazenski zavodi. Za več sto Slovenk, Hrvatit in Črnogork imajo ta imena poseben prizvok. Za nekatere pomenijo končno ali daljšo postajo v njihovem romanju po italijanskih ječah, za druge pa samo postanek pred razporeditvijo po drugih zaporih, ki jim jih je namenila fašistična okupacijska oblast, ko jih je obsodila na težko ječo.

Do konca 1941. leta so bile tamkaj Italijanke, zaprte zaradi kriminala, z izjemo nekaj političnih jetnic, Grkinj, mogoče tudi italijanskih antifašistk, vendar tega ne vemo. V začetku leta 1942 so prišle prve Jugoslovanke. Čedalje večje skupine političnih kaznjenk pa so iz Jugoslavije prihajale od poletja leta 1942 do konca pomladi 1943, ko za novodošle ni bilo več prostora.

Istituto Santa Eufemia

Na otočju Giudecca stoji ženska kaznilnica z zvenečim napisom: »Istituto Santa Eufemia«. Tu je do izpustitve po kapitulaciji Italije prestajalo kazen približno sto dvajset Jugoslovanek. Poleg teh so zaradi disciplinske kazni od tod razposlali v druge zapore po Italiji okrog osemdeset upornic. Trideset od teh nas je prišlo v južno Italijo in imele smo to srečo, da smo se prve rešile jetniških zidov in se uvrstile med organizatorje in borce prekomorskih brigad. Zanimivo je, da so v tej beneški, Jugoslaviji najbliže locirani, ženski kaznilnici odpirali vrata na prostost zelo počasi: najprej majhni skupini v novembru 1943, torej dva meseca po kapitulaciji Italije, zadnje pa so zapustile Benetke šele v aprilu 1944. Iz vseh ostalih zaporov so izpustili naše ljudi že davno prej, zadnje skupine konec 1943. leta.

Tako je zapornicam iz beneške kaznilnice grozila nevarnost, da jih novi gospodarji – Nemci izčrpane od ječe pošljejo v uničevalna taborišča ali da domači izdajalci – belogardisti dokončno obračunajo z njimi.

Ob vsej opreznosti se je nekaterim to tudi zgodilo. Morala je obstajati resna ovira, da je temu bilo tako. Vemo namreč, da so v ljubljanskem Rdečem križu, ki je bil pod nadzorstvom okupatorja, aktivisti OF z veliko iznajdljivostjo in tveganjem rešili stotine naših ljudi iz ječ, tudi iz srednje Italije. To omenjam le mimogrede, kajti reševanje jetnikov je obilno zaposlovalo tudi nas pri organiziranju prekomorskih brigad.

Kaznilniški red

Kdor ne pozna kazenskih zavodov, ne ve, da so njihovi režimi različni. Nobeden seveda ni lahek. Posebnost kaznilnic je v tem, da imajo pazniki jetnike stalno na očeh. V bistvu je to prisilno delo s popolnim odvzetjem tudi najmanjše zasebnosti. Prepovedo ti vse pogovore, odvzamejo osebne predmete, preoblečejo te v jetniško uniformo, ime pa nadomestijo s številko. Ves dan delo ob enem obroku hrane. Za kršilce pravil so v kleti temnice. Iz svojih izkušenj vemo, da so v kaznilnice pošiljali v glavnem obsojene nad pet let ječe.

Beneško kaznilnico je vodil direktor, »operativa« pa je bila v rokah redovnic. Vodstvo je bilo trdno na stališču fašističnega reda ter je uvrščalo jugoslovanske antifašistke med zločinke najhujše kategorije. Kot take so jih predstavili tudi italijanskim jetnicam, kriminalkam, ki so se potrudile in zagodle »Slavam« marsikakšno neprijetnost.

Kaznilnica je bila razdeljena na tri oddelke, posebej za starejše ženske, posebej za mlajše in za mladoletnice.

Dneve so jetnice prebijale v delavnicah, imenovanih »šole«. Mlajšim so poverili izdelavo finih ročnih del (vezenje na svilo, beneške čipke itd.), druge pa so šivale vojaške uniforme in vezle vojaške in fašistične embleme; stare ženske so pletle ali zvijale konopljene vrvi. Obstajala je tudi šola za nepismene. Za delo so dobivale tako zelo »simbolično« mesečno plačo, da je komaj zadoščala za nakup enega ali dveh obrokov tople hrane. Kaznilniški red je določal delo od jutra do večera ob skrajno pičli hrani, med neprestanimi molitvami, z enim polurnim sprehodom na dan v krogu med visokim obzidjem in nobenih možnosti za vzdrževanje osebne čistoče.

Naše tovarišice so protestirale proti njihovim metodam. Poleti 1942. leta pa je s prihodom Vide Tomšičeve in Pepce Kardelj prišlo do organiziranih uporov za doseg statusa političnih jetnic. Odklanjanje dela, ki je streglo pretežno potrebam vojaštva, odklanjanje cerkvenih obredov, kjer so neprestano molili za zmago krščanske Italije in zdravje duceja, in dosledna medsebojna pomoč med našimi, to je bilo vodstvu kaznilnice trn v peti. Zanje je to pomenilo nezaslišano pohujšanje, ki ga je bilo treba zatreti. Upornice so izolirali v tesne, zatohle podstrešne celice – »camerete«, kjer so ostale do konca prestajanja kazni in se otepale lakote in mrčesa, toda bile so neomajne in so si kljub neznosnim razmeram priborile status političnih jetnic. Večino pa so iz kaznilnice prevažali v sodne zapore na otoku Santa Maria Maggiore. Tamkaj so za posebno kazen uporabili dvomesečno izolacijo v zloglasnih samotnih celicah, v posebni stavbi. Na zunaj so bili ti zaporji kot vsakteri drugi, le da je na visokem obzidju neprestano krožila močno oborožena straža.

Santa Maria Maggiore

Jugoslovanke smo bile edine ženske, ki smo prebijale kazen v traktu samotnih celic, segajočih do morske gladine. Notranjost samotnih celic je spominjala na srednjeveške temnice. Pet korakov dolga in tri korake široka celica, cementna tla z vzdanim obročem za vklepanje v okove, dve vzdani deski s tanko plastjo gnile slame za posteljo, visoko pod stropom lina z železnimi križi, prekrita z nagnjeno železno ploščo (bocca di lupo – volčje žrelo), ki je pripuščala kaj pičlo svetlobo, šipe je nadomeščala redka vrečevina; v vdolbini ob dvojnih zapahih so bile »sanitarije« – preprosta lončena posoda. Dvojna vrata, debela lesena z zapahi in druga z železnimi palicami, so odklepali dvakrat dnevno: zjutraj za »umivanje« brez mila in brisač in za praznjenje sanitarij, po naše cvetličnega lončka, nato pa še za »ario« (sprehod).

Pred prihodom v temnice so jetnikom pobrali vse predmete, ki bi dozdevno lahko rabili za samomor. Političnim jetnikom niso zaupali niti pometanja celic, to so opravljali kriminalci, ki so hkrati prinašali tudi hrano. Med kaznijo je bilo prepovedano sprejemanje pošiljk in dopisovanje s svojci. Živeti je bilo treba ob kruhu, podobnem blatnemu hlebčku, in vodi ali ob mlačni žlobudri, v kateri je plaval košček neopranelega, tudi gnilega krompirja in pogosto tudi mrčes. Tu si bil obsojen na lakoto, mraz, smrad in neprestano vojskovanje s steniciami, bolhami pa tudi škorpijoni. Zlasti hudi so bili zimski meseci, ko so bili zidovi čez in čez prekriti s srežem. Najhujša od vsega pa je bila samota in to si si skušal pregnati na vse mogoče načine.

Sprehodu so namenili dnevno petnajst do dvajset minut na dvorišču, ki je bilo z zidom pregrajeno na več ozkih, ločenih »sprehajališč« v velikosti samotnih celic. Tja so te zaklenili in gledal si lahko stare zidove in košček neba,

morda še stražarja, ki je koračil in se spakoval na vrhu zidu. Vendar ljudem, polnim prezira do novih »gospodarjev«, je to gibanje na zraku le pomagalo. Redni obiskovalci v samotnih celicah so bile paznice s ključi in pometalke, v presledkih pa so prihajale na kontrolo oborožene paznice s »capom« na čelu.

Sprejem na pragu kaznilnice

Popoldne, šestnajstega marca 1943, smo prispele v Benetke. K sreči smo se pred tem okrepčale s svojo popotnico, kajti to je bil zadnji spodoben zalogaj za nadaljnjih pet tednov. Pred sabo smo slutile veliko mesto, ki smo ga poznale iz zgodovinskih povesti in opisov iz naše preteklosti. Toda Benetk nismo videle. V nas je zamrlo zanimanje za njihove znamenitosti in zakladnice umetnosti. Vse to nas bo že počakalo, kajti vera v našo skorajšnjo zmago ni niti za hip ugasnila. Tiha in razmišljajoča Petrica je v duhu obračala liste zgodovinskih izročil iz daljne preteklosti: »Kako težka je usoda malega naroda! Tu so naši predniki – sužnji beneških dožev – poganjali ladje, prikovani v verigah in odsekanih nog. Zdaj ali nikoli moramo postati sami svoji gospodarji!«

Po izstopu iz vlaka v Mestrah smo prišle do obrežja kanala, kjer nas je čakala policijska gondola – beneška »marica« – z gosto zamreženo lino. Odložili so nas pred stavbo številka sedemsto dvanajst – žensko kaznilnico – Istituto Santa Eufemia. Spustile smo svojo prtljago in

čakale pred vhodnimi vrati. Ozrle smo se po novem okolju. Sama sivina! Morje, umazana mlaka s plavajočo nesnago, mrke hiše in tega dne tudi mrko nebo. Toda v nas ne sme biti prostora za temne misli. Vse to bo prešlo, za dežjem pride sonce!

Kar na lepem se nam je približala gruča bednih otrok, cestnih pobalinov. Žvižgali so in nas med psovki »scia-ve, ribelle« obmetavali s kamenjem. Šele ko so posegli vmes karabinjerji, so se umaknili. Nekatere izmed naših so kmalu za tem videle redovnico, ki je otrokom delila kruh. Pozneje smo izvedele, da so podobno trpinčenje doživljale tudi druge skupine naših tovarišic in da je ta navada že sodila v ritual ob sprejemu Jugoslovank.

Na pragu se je pojavila zajetna redovnica namrgodene-ga obraza. Z razpelom v roki je izgovarjala neke vrste molitev – tako smo mislile me, bil pa je le sprejemni nagovor. Karabinjerja sta nas opomnila, naj vstopimo. Prišle smo v pisarno in z nami karabinjerja, a v njuni navzočnosti smo lahko govorile. Bile smo ogorčene in tak sprejem je zapečatil naš sklep iz Kopra, ki je seveda nasprotoval »direktivi iz Ljubljane«. Kmalu so začele prihajati v pisarno še druge nune. Z zgražanjem so gledale na tiste izmed nas, ki smo bile oblečene v smučarske hlače. prinesle so odeje in ukazale, naj si jih ovijemo okrog pasu, zavijale so oči in se križale. To njihovo početje nas je tako zabavalo, da nismo mogle udržati smeha. In koliko dela smo jim nehote naprtile s preštevanjem kupa centezimov – drobiža! Žal, nikoli ga nismo mogle uporabiti. Ogledale smo si naše nove gospodarice, nune reda Maria Bambina. Črna pokrivala z zavihkom, zavezana pod brado, so spominjala na otroške čepice; črne obleke z belo navleko – kot ženski beli menihi, ob pasu pa šop tankih, dolgih ključev. Ti ključi nam bodo kmalu odprli vrata, one pa verjamejo našim spremnim listom, kjer so vpisane kazni: osem, dvanajst, petnajst, triindvajset, trideset let in dosmrtna ječa, in nas neprijazno merijo izpod čela.

»Prevzgoja«

Vtem je že prišla s spiskom v roki mati prednica, tista, ki nas je »pozdravila« pri vhodu. Začela nas je klicati po imenih in vsaka od poklicanih je morala stopiti naprej. To ni sicer nič posebnega, vendar so naše tovarišice, hlačmanke, nehote sprožile burko, tako da so, zavite v odejo, odracale k mizi. Prva je bila poklicana Angelca Henigman, prešivalka čevljev. Ko bi morala odgovoriti, kaj je po poklicu, smo družno zaključile, da bi se temu lahko reklo po italijansko »calzolaio« (čevljar). Učinek, ki ga pač nismo želele, je bil tu! Nuna je bila prepričana, da se norčujemo, in začela nam je pridigati o hišnem redu in kaznilniškem režimu. Tedaj smo vzkipele me. Nekaj smo razumele same, sicer pa sta nam tolmačili Dana Javornik in Andreja Štebi, ki sta za silo lomili italijanščino. Prišlo je do burnih scen, pravih govornih protestov. Ena za drugo smo v polomljeni italijanščini izpovedale, da ne bomo delale za vojaštvo, ki ubija in požiga po naši domovini, da nimamo tudi po kaj v cerkev, ki je blagoslovila ubijalsko orožje! Bruhalo je iz nas, ko smo dopovedovale strahote, ki jih preživljajo naši ljudje na lastnih rodnih tleh. Ko je zaman preizkusila vse registre, od blagih obljub, da si bomo s poslušnostjo prislužile odpuščanje, pa do stopnjevanih groženj z ostrimi kaznimi, je mati prednica končno vsa onemogla od jeze zapustila pisarno. Pri vratih se je stiskala nuna, ki so se ji venomer solzile oči, in videti je bilo, kot da tudi ona joče od jeze, čeprav je dejansko šlo le za okvaro solznih kanalov.

V pisarno so nam nune poslale eno naših že prej došlih žensk, ki je pomagala v kuhinji. Prigovarjala nam je, češ da delo ni težko in da se da živeti, če ubogaš. Pripovedovala je, kako in po kakšni, razmeroma nizki, ceni lahko dokupiš toplo večerjo in celo čokolado, da bomo lahko spale na pravih rjuhah in v pravih posteljah in naj se ne

krigamo s pametjo. Vprašale smo jo samo, od kod je doma, in ji želele, da naj še kar naprej uboga in za vedno ostane tu ter ji svetovale, naj takoj zapusti pisarno!

Za njo je prišla krepka, rdečelična nuna, ki se je predstavila za Slovenko. Govorila je v nekem čudnem slovensko-italijanskem narečju (zdaj vem, da je bilo to naše beneško narečje). Razumele smo le, da je delo ženski potrebno, da naj bomo pridne, ker nas bo tako »buh vesijeu inu vase starse«. Venomer je ponavljala, da »če se buono skladatale, se buono dobro frjetale«. Ko je videla, da je vse zaman, je zaključila, da se bomo pač slabo »frjetale«.

Ostale smo same. Tržačana, naša stražarja, sta uživala ob naši podjetnosti. Ure so tekle. Končno je prišla prednica in izjavila, da se je odločila poklicati »uomini senza cuore«, in nam ukazala odnesti prtljago v vežni kot.

Mračilo se je že in skoraj v trdni temi so prišli napovedani »uomini senza cuore« – fašistična milica. Prtljago smo morale pustiti na mestu, v temi pa se nam je le posrečilo odnesti Marjančino prešito odejo, ki je bila zanjo zelo pomembna. Čeprav smo ji prigovarjale, da naj ostane v kaznilnici, je sodila, da bi bilo to izdajstvo, in vztrajala, da gre z nami. Pač pa smo pogrešile dve naši sopotnici, ki so ju prestrašile grožnje in nadaljnja neznana usoda. Razdraženi fašisti so nas z naperjenimi samokresi dobesedno pometali v »marico« in odpluli smo po romantičnem beneškem kanalu desno od kaznilnice v sodne zapore na otoku Santa Maria Maggiore.

V samotnih celicah

Odvedli so nas v pisarno in začeli z rednim postopkom: osebni popis, odvzem prstnih odtisov. Mučna je bila misel, ali je skupina preostalih petnajstih tovarišic iz naše skupine

zadosti trdna, ker se med seboj nismo dovolj poznale. Vedele smo, da bi posameznice propadle in da je edina rešitev v trdni povezanosti in kolektivni odgovornosti.

Za vrati smo zagledale tablo s seznamom oseb. Najprej nam je padlo v oči pet imen s priimkom Žagar, nato imena: Vida Bernot-Tomšič, Pepca Maček, Meta Sitar, Ivica Kogoj, Erna Muser, Nija Bren, Jelka Hočevnar in še vrsta slovenskih in hrvaških priimkov.

Zasliševanje je trajalo pozno v noč in čez par dni se je zopet ponovilo. Brezuspšno so se trudili odkriti pobudnice upora. Pobrali so nam nožičke, svinčnike, sponke za lase, šivanke, škarjice, ogledalca, pasove za nogavice in celo glavnike. Skratka, ostale smo zasilno oblečene in zdaj so smučarske hlače ter trenirke dobile pravo veljavo.

V temi nismo videle, kakšno je naše novo bivališče. Čutil si vlago in smrad, v okenskih okvirih visoko pod stropom je skozi redko vrečevino uhajal mraz. Težko je verjeti, vendar je zgodnja pomlad v teh celicah v sončnem mestu na vodi dokaj mrzla. Na pogradu smo otipale vlažno, gnilo slamo in strgano odejo, lepljivo od umazanije.

Oglašati smo se začele, da bi dognale, kje je katera. Glasno smo ugibale, kako bi premagale mraz in gnus pred umazanijo na tako imenovani »postelji«, a smo takoj zaslišale oster poziv paznice, ki smo jo krstile za podgano, ker je kar nenadoma zrasla iz tal. Bolj kot njen piskajoči »silenzio« (tišina) nas je zabavalo opozorilo stražarja, ki je stopical po hodniku visoko nad dvoriščnim obzidjem. »Mučo, slava, mučo!« je opominjal, zato se ga je prijelo ime »Mučo«.

Zjutraj smo videle »razkošje«, ki nas je obdajalo in ki sem ga že uvodoma opisala. Opazile smo pretresljiva pa tudi razveseljiva znamenja na stenah. Obup, ki ga je izlil italijanski kaznjenev v kletvice in krik nesrečnika: »Od tu ne bom prišel živ!« Najprej pa nam je zbudila pozornost Morsejeva abeceda, skala za šifriranje in revolucionarna

gesla v slovenščini in hrvaščini – znamenja naših predhodnic. Med slamo so nekatere našle majhen, vendar dragocen košček svinčnika, žebelj in podobne predmete. Kar hitro smo se lotile učenja Morsejevih znakov in razvozlale šifre in oboje s pridom uporabile. Po našem odhodu so ostali v zid vdolbeni ali napisani verzi naših pesnikov, med drugim iz Prešernovega Uvoda h krstu pri Savici in Gregorčičeve zadnje kitice pesmi »Oljki« in »Soči« pa celo srp s kladivom. Ko so to odkrili, smo že odhajale ne le iz celic, temveč tudi iz Benetk. Čez dan smo se pripravljale na »večerno prireditev«. Vsaka je sodelovala s svojim prispevkom, bodisi z recitacijo bodisi s pripovedjo zanimivega dogodka ali s pesmijo. Zvečer paznic ni bilo v bližini, »Mučo« pa si je krajšal čas ob našem smehu, ki ga je povzročalo njegovo opozorilo.

Mraz in smrad

Hudo je bilo premagovati mraz in temo; če smo imele zaprta okna, je juta povsem zatemnila že tako mračno celico in stenice so bile v temi takoj na delu, če pa smo okno odprle, je bil mraz vsaj v začetku še hujši kot smrad in stenice. Tako je bilo vsaj z regulacijo zraka in svetlobe veliko opravka. Kako premagati gnus pred rjavo-sivo čorbo, v kateri so plavali ščurki in črvi? Kako pojesti gnil košček krompirja? Štiri dni smo še to edino hrano odklanjale. Njena edina prednost je bila v tem, da je bila mlačna. Toplote smo bile potrebne. Loteval se nas je revmatizem. Kako le so vzdržale naše predhodnice, ki so preživele tukaj dva, nekatere celo tri zimske mesece leta 1942 in 1943? Nekaj dni zapovrstjo nas je hodil spraševat sam »capo« v spremstvu policistov, če smo si premislile. Kasneje je prišla celo komisija zastopnikov rimske policije.

Ko je vsaka izmed nas odgovorila z »ne«, so odšli. Pač pa smo pokazale na Marjanco in naše od revmatizma otekle roke. Prišel je zdravnik in pustil Marjanci dve tableti aspirina.

Vidino sporočilo

Že takoj po prihodu smo razmišljale, kako bi vzpostavile stik s tovarišicami, ki smo zanje izvedele s seznama na vratih pisarne in o katerih se je v ljubljanskih zaporih šušljalo, da so na smrt bolne. Poznale smo jih že na prostosti, tudi iz pisanja »Slovenskega poročevalca«. Nekatera imena so bila pojem neuklonljivosti svobodoljubni Ljubljani, pa tudi fašistični Ovri in gestapu. Poizkusile smo in naša pometačica je bila pripravljena prenesti pisemce, napisano na toaletni papir. Ne le, da je bil ta papir edini dosegljiv, marveč je bil tudi praktičen, ker si ga lahko zganil na prav majhen obseg. Oddolžile smo se ji s kosom obleke.

Z nestrpnostjo smo čakale na odgovor tudi zato, ker nismo bile gotove, če bo kriminalka držala besedo. Vendar je prav kmalu, menda že drugi dan, prinesla pismo, ki ga je napisala Vida v imenu celotnega tamkajšnjega kolektiva. Po prestani posebni kazni v temnicah so jih namestili v skupno sobo v sosednjo stavbo rednih sodnih zaporov.

Zvedele smo, da živi kolektiv po načrtanem dnevnem redu, da si druga drugi pridno posredujejo znanje z različnih področij. Tako se nam je odkrila naša nadaljnja usoda. Prejele smo tudi napotke za vedenje. Odsvetovala nam je odklanjanje hrane in naročila, naj bomo trdne pri svojem sklepu, vendar sicer disciplinirane. S ponosnim vedenjem naj jim pokažemo svoje človeško dostojanstvo. Naročala nam je posebej, naj pojemo vse, kar dobimo,

tudi dva – tri koščke gnilega krompirja«. Spomnim se tudi zadnjega stavka: »Vztrajajte pri tem, štrajk nima pomena, ker bi vas oni mirno pustili propasti.« Opozorila nas je še na konfidentko, ki so jo poslali v eno naših celic, kjer se je trudila navezati »pristne« tovariške stike. Prehitelo jo je Vidino pismo. Iz pisma je poleg vzpodbude odsevala velika skrb za naše zdravje. Pripravljale so pošiljko hrane, kar smo odklonile. Vedele smo namreč, da bi poleg tveganega uspeha (če bi kriminalkina zvestoba zatajila ali če bi jo zasačili) poslale morda svojo zadnjo rezervo, saj jim ves čas ni bilo dovoljeno prejemanje pošiljk in niti dopisovanje z domačimi.

Da, le kako je naše starše, naše družine skrbelo, kje smo? Bile smo gotove, da so dobili zadnjo vest o nas iz Trsta, ko smo bile na poti v Benetke. Zdaj je bil že mesec naokoli, privadile smo se že na korakanje in telovadbo. Iz pozabe smo vlekli razne pesnitve in dopolnjevale »luknje« v spominu, seštevale, koliko pesmi zna zapeti posameznica, »telegrafirale« ob steno druga drugi, pripovedovale ob jasnih nočeh, koliko in če sploh katera vidi kakšno zvezdo, štele udarce cerkvenih ur itd. Zdelo se nam je, da morajo biti Benetke nabite s cerkvami, saj toliko zvonjenja še nismo slišale.

Ko se je znočilo, smo si pripravile večerno prireditev. Vsaka je odpela ali oddeklamirala, kar je pač znala. Pognale smo se do železnih palic na oknih, se jih oprijele in sedle na ozko polico. Še danes nam Petrica smejé pripoveduje o svojem prvem in zadnjem pevskem nastopu: »Niko živ sem vas me ne bi natjerao, da onako bez sluha pjevam, pa sam odgundjala ‚Što si tužan serdar Jole‘.« V svoji sredi smo imele dobre recitatorke in pevke. Prav vselej, ko slišim Kajuhovo Samo milijon nas je, se spomnim, kako nas je zgrabila za srce res lepa recitacija Micke Javornik. To in Borovo Kri v plamenih so nekatere slišale prvič. Poleg Prešernovih so nam bile te pesmi v največjo moralno oporo.

Po desetih dneh so privedli iz kaznilnice še Edo Pavletić, Erno Pazdera, Nino Korené in Marijo Hegler. Heglerjeva, preprosta kmečka ženska iz Podgore v Dobrem polju, je bila najstarejša med nami. Da bi jo razločevale od drugih Mick, Marij in Maric, smo jo klicale za »Teto«. Zdaj je zmanjkalo prostora, v večini celic smo bile po tri skupaj in ležale smo kar na cementnih tleh. Kljub gneči nam je bila družba v velikansko olajšanje.

Pometalka je bila kar ustrežljiva in zdaj pa zdaj nam je prinesla iz naše prtljage košček svinčnika, papir, konzervo, lipovega cvetja in celo vžigalice, da smo na slami pogrele vodo za »čaj«. Z Marijo pa sva si celo omislili cigareto iz lipovine. Pogosto je tudi puščala notranja železna vrata odprta, da smo jih lahko s pridom uporabljale kot odličen pripomoček za telovadbo. Dobro je bilo, da se je po petih tednih naša kazen končala. Zdaj bi ji namreč že težko plačevale usluge, saj bi tako kmalu ostale vse brez kombinež – našega plačilnega sredstva.

Srečanje s Primorkami

Četrty teden našega bivanja v temnicah so privedli večjo skupino političnih jetnic – sedemintrideset žena in deklet s slovenskega Primorja. Namestili so jih kar v vežo, kjer so jim tik celic v pritličju na cementna tla nastlali nekaj slame. Naše posebne kazni je bilo s tem na mah konec. V gneči, ki je sedaj nastala v zgradbi, oddaljeni od drugih jetniških poslopij in brez stalnega nadzorstva, so se nam odprle možnosti za razne svoboščine in marsikatero duhovito »iznajdbo«. Vse smo si omislile vrvice, s katerimi smo lahko skozi režo nad okencem v vratih dosegle, dvigale in spuščale zapah. Skozi to lino, koder so dostavljali hrano,

smo lahko pomolile glavo. Tako smo neovirano občevale z novodošlimi v prostoru pred celicami.

To srečanje s Primorkami je bilo za našo skupino edino ves čas našega potikanja po zaporih. Kljub prenapolnjenim ječam so namreč skrbno pazili, da Primorci – italijanski državljani – ne bi prihajali v stik z zaprtimi jugoslovanskimi borci. Spominjam se le nekaterih, vseh v takih okoliščinah tudi nisem mogla spoznati. Bile so povečini iz Vipavske doline in sosednjih kraških in trnovskih pobočij. Živo so mi pred očmi Olga Žižmond z Vogrskega, mlada žena z bujnimi, okrog glave ovitimi kitami, Roža Štubelj, Bernarda Ukmar in več drugih deklet iz Branice. Pri Olgi so iskali bunker in razdejali vso hišo (bilo je to znano oporišče PK za Primorsko, ki ga niso nikoli odkrili). Zverinsko so jih pretepali in mučili. Spominjam se plavolase Slavice, ki je od pretepanja oglušela. Njihova pripoved o razmahu osvobodilnega gibanja, ki se je širilo tudi onstran Soče, povsod, kjer so bivali Slovenci, nas je razveselila in navdala z zanosom. Doslej smo o dogodkih onkraj meje slišale le kaj splošnega, sedaj pa so nam žive priče tega boja same govorile o enodušni volji primorskih Slovencev, da se za vselej odresejo dolgoletnega suženjstva. Z zadoščanjem smo poslušale pripovedovanje o njihovi enotnosti, o tem, da pri njih ni bele garde in da je večina duhovščine z ljudstvom. Zato pa okupatorji – od črnosrajčnikov, policije, karabinjerjev do kraljeve vojske – zganjajo nezaslišan teror, požigajo vasi, množično zapirajo in pobijajo. Zvedele smo tudi o razmerah in postopku v zaporih, v tržaškem Coroneu, pri Jezuitih, zlasti o prosluli tržaški mučilnici na Via Bellosguardo.

Dejstvo, da so nas našle v temnicah, določenih za disciplinsko kazen, je vzbudilo med nami občutje vzajemnega bojnega tovarištva, bolj so nam zaupale in povedale marsikaj, kar bi sicer zamolčale, saj so bile pravzaprav še v sodnem postopku – čakale so na razpravo pred posebnim fašističnim sodiščem v Rimu.

Medsebojno zaupanje je ustvarilo med nami sproščeno vzdušje. Olga, dobra pevka, nas je naučila pesem »Cvete dekletu rožmarin«. Ob vsaki priložnosti, ko ni bilo v bližini paznice, smo družno prepevale. Naše osamitve je bilo konec in s tem tudi črnogledih prerokb namrgodene matere prednice iz kaznilnice na Giudecci, kaj vse da bo z nami. Sem pa tja se je pokazala »Podgana«, zapiskala »silenzio« in le še krilila z rokami, stražar na obzidju pa je vzdihnil: »Slave disgraziate.«

Con tutta la roba – via

Osemintrideseti dan kazni so nas navsezgodaj s pozivom »con tutta la roba« odvedli na glavno dvorišče sodnih zaporov. Bile smo zadnje, ki smo bile zaprte v traktu samotnih celic. V naše veliko veselje smo se tu združili z vsemi tovarišicami, ki so bile pred nami v istih celicah sodnih zaporov. Stale smo iz oči v oči v veselem pozdravljanju in predstavljanju s tovarišicami Vido, Pepco in drugimi, ki so bile tu že od poletja minulega leta. Telesno res zelo izčrpane, vendar vedre so se zanimale za vse, o čemer smo jim mogle poročati iz domovine. Začeli so nas klicati in razvrščati po manjših skupinah. Doumele smo, da hočejo odstraniti »pohujšanje« iz Benetk in razbiti organizirano skupino, tako da nas razmečejo v več med seboj oddaljenih zaporov. Tudi naša kolizejska skupina se je razcepila. Razdelili so nas na manjše oddelke za Perugia, Fossombrone, Benevento, Firenze, Campobasso, Ascoli-

Piceno in Padova. Bila sem določena za Ascoli-Piceno. Vida in Pepca, ki sta skrbeli, kako bomo v našem boju do konca vztrajale, sta se pogovorili s posameznicami iz novih skupin. S tovarišicami, določenimi za Perugia, Fossombro-ne in Firenze se v času našega bivanja v Italiji nismo več srečale. Skupini za Campobasso in Ascoli-Piceno sta trin-dvajsetega aprila odpotovali v skupnem transportu do Ancone. Nekaj dni kasneje so tja prispele še tovarišice, ki so jih odložili v Beneventu.

V skupino za Benevento so določili: Ančko Hočevnar, Bogomilo Fajon – »Fajo«, Zoro Lokar, Lidijo Medved, Živko Obid, Ivanko Tekavec, Danico, Nado in Savico Žagar; v skupino za Campobasso: Marijo Curk, Marico Gortnar, Slavico Hlača, Mimi Križman-Češarek, Maričko Kušlan, Miko Popović, Ljubico Skapin, Nedo Škarico, Vido Tomšič in Ido Turk; za Ascoli-Piceno pa: Marijo Hegler – »Teto«, Vero Križman, Cito Lovrenčič, Eldo Pavletič, Erno Pazdera, Petrico Vuković, Dano in Nado Žagar.

Našega prevažanja po beneških kanalih se več ne spominjam, pač pa vagonov, prirejenih v kletke po vzorcu samotnih celic. V vsakem takem »oddelku« je bilo prostora za eno osebo. Klop je bila hkrati pokrov stranišča, na steni pa so bile priprave za vezanje. Po teh kletkah so nas nabasali po tri hkrati z našo prtljago. Vrata so pustili malce odprta, sicer bi se zadušile. Ker nam je kljub temu primanjkovalo zraka, so nam karabinjerji končno le odprli vrata. Videle smo železniško postajo v Padovi in spet smo imele priložnost oddati dopisnice. Tu v bližini je bilo veliko koncentracijsko taborišče in tamkaj naši očetje in bratje, na stotine naših ljudi.

Izstopile smo v Ferrari. Z ozkega okenčka »marice« smo mimogrede ujele čudovito sliko drevoreda raznobarnih, akacijam podobnih dreves. Prepeljali so nas v sodni zapor, kjer smo prenočile. Podrobnosti se ne spominjam, ostal je le splošen vtis, da se tamkaj za nas, prehodne

goste, niso brigali in je bilo zato kar prijetno. Zlasti nam je teknila naša zaloga živil, ki smo si jih »prihranile« z bivanjem v temnicah, ko so nam zadržali pakete.

Naslednji dan smo potovale v normalnem vagonu. Bilo je tik pred velikonočnimi prazniki in v vsakem kraju ob poti smo zagledale nenavadne procesije, podobne maškaramam. Večina udeležencev je bila svojevrstno oblečena v ministrantskim podobna, živopisana oblačila. Ljudje so poklekali in se skoraj valjali v cestnem prahu.

Petindvajsetega aprila smo dospele v Ancono, ravno v času procesije. Do nastanitve po »sobah« so nas pustili na zunanjem dvorišču, za vrati z železnimi prečkami. Tako smo imele lep razgled na cesto. Hitro smo se odločile in zapele furlansko pesem iz prve svetovne vojne: Ricompiangete la povera madre. Pesem poje o materi, ki obtožuje vojno, katere žrtev je postal njen dvajsetletni sin:

Ricompiangete la povere madre
che aveva un figlio fior dell'eta
non ha compiuto che venti anni,
a Piave doveva morir.

Maledetta la guerra e il fascismo
che tutto il mondo la rovina
se tutti fosse d'un solo pensiero
anche la guerra dovrebbe cessar!

Te pesmi nas je naučila Žagarjeva mama, ki so jo ločili od hčerk in odpeljali v kaznilnico Fossombrone. Aktualizirala je besedilo refrena takole: prekleta vojna in fašizem, ki uničujeta svet. Ljudje so zmedeni obstali in prisluhnili. Pritekli so karabinjerji in nas odgnali.

Na dvodevno bivanje v Anconi nas vežejo lepi spomini. Pustili so nas skupaj, celic niso zaklepali in sploh so nas pustili pri miru. Italijanske kaznjenke so se pripravljale na velikonočne praznike in nam navdušeno oznanjale ter nas

blagrovale, kakšno srečo da imamo, ker smo prišle prav zdaj, ko je v tamkajšnjem zaporu za veliko noč prava gostija. Neprestano so vzklikale: »Jutri bo paštašuta in kozarec vina!«

Skrivno orožje

Medtem smo se me pripravljale in opremljale za prihodnost. Pri sebi smo imele vso prtljago. Hitele smo s prepisovanjem gradiva za marksistični tečaj. Z nekaj opreznosti smo skrivoma prepisale več izvodov izvirnika. Pisale smo z majhnimi koščki svinčnika z drobno pisavo na toaletni papir. Majhne svinčnike je bilo lažje pretihotapiti, drobna, čitljiva pisava je jamčila racionalno uporabo prostora, toaletni papir pa je bilo lahko skriti. Komplete smo zakamuflirale in spravile. Nanje smo namotale volno ali jih vložile v dno termovke in podobno. V vsaki skupini so po dve do tri tovarišice hranile dve kopiji.

To so bile izčrpne dispozicije Vidinih predavanj v Benetkah o temeljih politične ekonomije, dialektičnega materializma, o razvoju družbe, zgodovinskem materializmu itd. Lidija Medved jih je prevedla v hrvaščino. Bile so dragocen učni vir in so jih s pridom uporabljali povsod tam, kamor so razpršili upornice iz beneških temnic.

Kako je nastal izvornik? Na knjige ali podobne pripomočke ni bilo misliti – opreti se je bilo le na spomin. Teze s kratko vsebino predavanj je s sodelovanjem Pepce in Erne sestavila Vida. Marsikatero noč je prebedela ob skrivoma prineseni sveči.

Ko so jo pred vojno izvolili v Centralni komite KP Slovenije, so jo poslali v ilegalno partijsko šolo v Makarsko. Tu si je dobro utrdila teoretično znanje, čeprav je

morala oditi pred koncem. Naložili so ji namreč nalogo, naj sestavi referat o delu partije med ženskami. Izkušnje je imela, saj je že od začetka delala med študentkami, delavkami v Ljubljani in Trbovljah ter kmeticami v Beli krajini. Na tečaju si jih je še razširila v razgovorih s tovariši iz vse Jugoslavije, odšla pa je še med študentke in delavke v Zagrebu in Beogradu. Vsa ta spoznanja je vtakala v referat, ki so ga odobrili kot podlago za delo med ženskami na konferenci najvišjega partijskega vodstva v državi – v Dubravi v Zagrebu. Odtlej je kot članica partijskega vodstva vnašala ta koncept v delo med ženskami, tudi med jetnicami v Ljubljani in skozi vse italijanske ječe.

Pepca, delavska voditeljica, je dobro poznala teorijo in prakso delavskega gibanja in sindikalno vprašanje. Izdatno je pomagala tudi Erna Muser, ki je bila delovala med intelektualkami in v Domu visokošolk v Ljubljani in je, samoumevno, morala skrbeti za lasten politični študij. Žal ni ostala z nami, ker so jo že iz Benetk poklicali na ponovno zaslišanje v Ljubljano. Tu pa so jo po italijanski kapitulaciji zatekli Nemci in jo odgnali v Ravensbrück.

Pepco in Vido smo me, ki so nas zaprli v jeseni 1942. leta, spoznale šele v Benetkah. Čeprav tedaj nismo vedele ne za Dubravo ne za Čebine (kjer je bila Pepca izvoljena v Centralni komite KP Slovenije), smo po vedenju fašističnih policajev in zasliševalcev do njiju in njunem vedenju do njih uganile, da sta pomembni osebnosti v narodno-osvobodilnem gibanju. Obe sta po lastnih človeških izkušnjah in izkušnjah komunistov v kaznilnicah stare Jugoslavije znali spremeniti naše življenje v ječah v šolo osveščenihih revolucionark in bork NOB. Pridobili sta kriminalke v beneški temnici, da so jima iz odvzete prtljage prinašale papir in svinčnike. Vida je odposlala tudi sporočilo tovarišem v domovini o razmerah v beneških ječah. Kako se ji je to posrečilo, ne vem, pač pa vem, da je za te usluge razdala kriminalkam skoraj vse svoje borno jetniško imet-

je. V Anconi smo se pogovorile tudi o našem nadaljnjem ravnanju, da ostanemo dosledne v svojih načelih, disciplinirane in zadržanega vedenja. Opremile smo se s skritimi pripomočki za pridobivanje revolucionarnega znanja – našega nevidnega, a najmočnejšega orožja – in se kolikor moči pripravljale na nadaljnje boje in preizkušnje.

V grajskem stolpu

Zgodnjega spomladanskega jutra se je naš vlak že oddaljeval od Ancone. Karabinjerji so zamižali in kadilke so lahko izza roba svojih plaščev privlekle na dan cigarete. Naši novi stražniki so kazali službeno vnemo le spričo potnikov in nadrejenih na železniških postajah. Eden izmed njih je bil vnet božjepotnik. Razkazoval nam je zbirko svetih podob in nam svetoval za priprošnjika svetega Antona Padovanskega, ki je po njegovih izkušnjah najbolj stanoviten.

Prva je izstopila skupina za Ascoli-Piceno. Na postaji so nas prevzeli tamkajšnji karabinjerji. Žalostno smo se ozrle za vlakom. Odnali so nas po samotni poti čez bujne košenice navkreber, kjer je stalo veliko poslopje, o mestu pa ni bilo sledu.

Kaj se nam obeta v starem gradu na vrhu hriba, preurejenem v zapore?

Takoj ob prihodu smo imele smolo. Nekatere so skrile v hlebček kruha, popotnico iz Ancone, košček svinčnika, škarjice in žepni nožek. Paznica je to našla in odhitela v pisarno. Vendar ni bilo represalij.

Razdelili so nas v dva prostora v gornjih nadstropjih, med Italijanke. K sreči je bila v vsaki sobi ena naših, ki je povsem obvladala italijanščino. Tako smo bile preskrbljene z dobrimi tolmači. Od nekod so zvlekle stare, s ples-

nijo in mahom pokrite lončene sklede in lesene žlice. Z velikim trdom smo očistile gnusobo – sledove prejšnjih lastnikov jedilnega pribora.

V naši sobi je bilo po svoje prav zabavno. Zato je skrbela majhna, okrogla Beppina, stalna občasna gostja v tem gradu. Ukvarjala se je s potepuštvom in krajo. Sicer pa je bila kot jetnica zelo dobrodušna. Proti nam ni imela nobenih predsodkov. Druge so bile nezaupljive, menda že zato, ker so slišale našo nerazumljivo govorico in ker smo vpricho njih imele svoj dnevni red z učenjem, branjem, česar niso razumele. Najbolj jih je presenečala naša povezanost in tovarištvo.

Beppina, z imenom »Musica maestro«, je bila med njimi osrednja oseba. Skrbela je za zabavo, bila njihov instruktor in informator. Tako je tudi nam zaupala vse »grajske skrivnosti in manire«. Predstavila nam je sostanovke. Med njimi se je najbolj razlikovala lepa blondinka, ki je domovala sama zase. Ves dan se je lepotičila, pretegovala po postelji in si venomer prepevala »Sotto la luna...« Beppina je to poklicno dekle na prodaj črtila zaradi njene prevzetnosti. Blondinka je prišla v zapor, ker je prebunkala županjo. Na trgu sta se srečali in županova gospa jo je ostro pozvala, naj njenega moža pusti pri miru. Beppina je, dušeč se od smeha, živo opisala ves prizor. Lepotica je od daleč uganila, da govori o njej, pa jo je kar dopolnila: »Nič mi ne bo, saj imam tudi upravnika zapora v pesti.«

Poleg nas je vse dni in noči prejokala žena, ki so jo obsodili na tri leta ječe zaradi abortusa. Doma je pustila petero majhnih otrok. Poleg nje je prestajala kazen babica, njena sokrivka.

Da bi ublažila mučno razpoloženje, je Beppina – Musica maestro – pogosto stekla k vhodnim vratom v našo umivalnico, zabobnala po njih in z vzklikom: »Zaplešite!« zapela: »Un mazzolin di fiori...«

Naš Poliglot

S Petrico sva pričakovali, da naju bodo premestili v samotno celico, da odsluživa v Benetkah naloženo in prekinjeno kazen. Toda novi »capo« je imel drugačno taktiko. Večkrat je vso našo skupino poklical v pisarno. Delil nam je komplimente in zaključil: »V Benetkah je moral biti nesporazum; ve ste inteligentne in dobro se bomo razumeli.« Razlagal nam je, da govori deset jezikov in da celo razume »lingua jugoslava«. Držal se je, kakor da bi sam posedal vse mleko rimske volkulje. Pozerja smo krstile za Poliglota.

Da bi dokazal, da ne laže, nam je dovolil vzeti iz naše prtljage vse knjige, zvezke in svinčnike. Nismo mogle verjeti, da bomo tukaj s tako lahkoto prišle do teh dragocenosti. S pridom smo jih uporabljale. Največjo uslugo pa nam je »Poliglot« napravil s tem, da je na vse, celo na rusko vadnico pritisnil žig jetniške cenzure. Knjige s tem žigom so bile zdaj legalizirane tudi za druge zapore po Italiji.

Večkrat je začel namigovati, da bi nas pridobil za vsaj na oko nepomembno delo. Tarnal je, koliko neurejenih zadev ima v pisarni, trdil, da občuduje lepo pisavo nekaterih izmed nas in nas nagovarjal naj mu napišemo vsaj etikete na poslovne knjige. Vendar ni silil v nas. Povedal je, da je v sosednjem moškem traktu nekaj Slovencev in da so to zelo dostojni ljudje. Kako priti v stik z našimi rojaki?

Naša večja celica je imela direkten vstop v umivalnico, ki je bila na zunanji strani stolpa. Tamkaj se je z malo spretnosti dalo splezati do line pod stropom. Vzeti je bilo treba metlo iz kota, stopiti na kamnito korito, zgrabiti za železne križe in se dvigniti. Metla, ki jo je bilo treba

z enim koncem nasloniti na železno okensko prečko, z drugim pa na zelo pripravno vdolbino v zidu, je rabila za sedež. Od tam se je dalo opazovati tudi okolico. Spominjam se lepih nasadov pinij na nasprotnem griču. Mesto Ascoli je moralo biti za hribom, z gradu so se videli le predmestni zaselki. Na tem našem razglednem stolpu smo se menjavale in neprestano požvižgavale napeve slovenske pesmi in pesem »Hej Slovani«, da bi nas slišali, če bi bili v bližini med zaporniki, tudi Jugoslovani drugih narodnosti. Toda vsa naša prizadevanja, da bi opozorile naše rojake na svojo bližino in se dogovorile o skupnem, složnem zadržanju v zaporu, so bila brezuspešna.

Poliglot je bil vesten uradnik. Udeleževal se je redne vizite zapornikov. Vsak dan so z železnimi palicami kontrolirali železne križe na oknih. Ob železje so začeli potrkavati že v pritličju ob stopniščni ograji in potem vse do vrha. Imele smo zadosti časa, da smo pravočasno zapustile našo opazovalnico v umivalnici. Vizito je bilo treba pričakati v pospravljeni sobi, ob lepo poravnani postelji, v pozoru. Poliglot je vstopil in postal pri vratih s stegnjeno roko. Jetniki so mu morali odvrniti pozdrav z isto kretnjo. Seveda smo me odzdravile preprosto z »buon giorno«. Nekaj dni je Poliglot toleriral naš bojkot rimskega pozdrava, nato pa je začel kričati: »Salutatevi!« Ko smo mu povedale, da ni dostojno ne za nas ne za njih, da bi antifašistke uporabljale fašistični pozdrav, je zbesnel.

Kmalu zatem pa nas je, kot da se ni nič »zgodilo«, poklical v pisarno in nas »razveselil« z novico, da bodo te dni prišle iz mesta gospe z darili in da bomo na grajskem vrtu deležne zakuske in petja samega Beniamina Giglia. Ko smo odklonile povabilo, češ da naj gospe obdarujejo svoje in da bomo poslušale Giglija v svobodi, je Poliglotu zaprlo sapo. Položaj se je zaostрил.

Nekega nedeljskega jutra, ko so italijanske jetnice zapustile celico in odšle k maši, je s hrupom vdrl k nam Poliglot z oboroženima stražarjema in zavpil »via!«. Nismo

si mogle razložiti, kaj naj to pomeni. Neuravnovešenemu Poliglota ni bilo zaupati. Morda je dobil dovoljenje, da samostojno ukrepa? Pošepetala sem svoji sosedki, »Teti«, naj ne hodi z nami. Skupaj s svojim osemnajstletnim sinom je bila obsojena na dosmrtno ječo. Doma sta ostali sami dve mladoletni hčerki.

Toda »Teta« je po kratkem premisleku odvrnila: »Če je tako prav za vas, naj bo tudi zame!«

Obstopila nas je straža z naperjenimi puškami in odgnali so nas eno po eno v koloni po neki uličici grajskega vrta. Roke smo morale skleniti na hrbtu. Na čelu kolone je bila Vera Križmanova. Nenadoma smo obstale. Bila sem zadnja v vrsti in videla sem le Verino upognjeno glavo in Poliglota, ki jo je priganjal, naj se vendarle premakne. Premaknile smo se, toda nazaj v smer, od koder smo prišle. Poliglota nas je skušal s silo in z grožnjo z orožjem zlomiti in – nič hujšega – kot spraviti v cerkev.

Lov na čarovnice

Ko smo se vrstile v celico, smo si pripravile obed. Pred dnevi so nam prvič dovolili nakup priboljškov. Naša dežurna »gospodinja« je nalomila koščke kruha in sira. Kadar ni bilo mogoče razdeliti hrane na povsem enake dele, smo se poslužile žreba, le bolne članice kolektiva so redno dobivale boljše in večje zalogaje. Tudi to pot smo morale hrano lomiti, ker so nam nožke zaplenili. Med tem so se italijanske jetnice vrstile od maše. Njihov odnos do nas se je po zadnjih vihrah ohladil, le Beppina je uživala, da se je našel nekdo, ki se je postavil »capu« po robu.

Ravno ko smo se lotile kosila, pa je zabučalo in stolp je začel močno nihati. Potres! Italijanke so vreščale in nas obtožujoče gledale. Po par sunkih se je zemlja umirila.

Nato smo zvedele, da smo prava kazen božja za Ascoli. V cerkvi so namreč vsi molili za našo spreobrnitev, pa ni nič zaleglo! Zdaj smo pričarale še potres. S težavo smo jim dopovedovale, da smo žrebale za hrano, da bi bila pravično razdeljena, in da to resnično ni bil noben čarovniški obred. Razložile smo jim naš položaj in odnos do italijanske in fašistične oblasti in cerkve, ki je podprla moritev našega ljudstva. Kako zapletena pa je bila zadeva s potresom, so nam prepričljivo pojasnile same: v bližini Ascolija je bil namreč rojen svetnik Arhimed, zaščitnik pred potresom. Po njegovi smrti pa vse do takrat tu še nikoli ni bilo potresa.

Kako so bili na nas vsi ogorčeni, ker smo zakrivile, da jih je pustil sveti Arhimed na cedilu, smo zvedele takoj nato. K nam je prihrumela paznica in nas ozmerjala z antikristi. Pristavila je še, kako Italija trpi zaradi brezbožnih ribellov in kakšne zveri so Angleži, ki mečejo iz letal nevaren eksploziv v nalivnih peresih. Poliglot pa je izjavil, naj nas vrag odnese v Južno Italijo, kjer bomo poginile od gladu in bomb.

Zopet smo povezale svoje imetje. Italijankam pa se je stožilo po naši družbi. Da so slišale marsikaj novega in zanimivega, je rekla babica, ki je od vseh vsaj nekaj tega razumela.

Po štirinajstih dneh, dvanajstega maja 1943, zopet potovanje za »molto ribelle« in »comuniste pericolose«. To pot smo bile deležne prostranega kupeja v drugem razredu. Kakšen napredek.

Kaj si le predstavljajo naši domači, ko dobivajo na dopisnicah kratka obvestila vselej z naslovom drugega kraja? Njihova pošta, vsaj nekatera, nas je dosegla šele na končni postaji, z dvema prečrtanima naslovoma in Poliglotovim pripisom: Ženska kaznilnica Trani.

Postaran karabinjer se je sicer jezil na nas, češ da bi nam, mladostnim zaletavkam, morali »sprašiti hlače«, ker

povzročamo toliko skrbi svojim staršem, vendar je pobral našo pošto in jo odvrigel v nabiralnik na neki postaji. Ni nam branil peti in nam je privoščil, kar je mogel – sprehod po vagonu, ker smo bile konec koncev le »ragazze simpatiche«. Oddolžile smo se mu z zavojčki dobrih starih jugoslovanskih cigaret.

Čimbolj smo se bližale jugu, več potnikov se je gnetlo na postajah. V Foggii smo se veselo iznenadene srečale z našimi iz Beneventa. Le Faje in Zore ni bilo, ker so ju zadržali v Beneventu. Skrbelo jih je, kaj bo z njima, kajti ostali sta v zaporu, kjer vladajo neznosne razmere: nepopisna umazanija, lakota in upravnik – prava surovina. Iz njega je bruhalo sovraštvo do »banditk« in komunistk. Kar naprej je vpil, da je »take treba potolči«. Ne le Živko, ki je morala odslužiti še disciplinsko kazen, temveč tudi Zoro, ki je bila v visoki nosečnosti, je vtaknil v samico, nje – mladoletna dekleta – pa med prostitutke najslabše vrste. Dotlej niso niti slutile, kakšne so propadle ženske. Vsi njihovi protesti zoper izolacijo Zore in zahteve, naj jih premestijo v skupno celico, niso prav nič zalegli. Zdaj smo potovale skupaj, toda kam, tega nismo zvedele. Tovarišice so nam povedale, da so Angleži končno na delu in da so preživele nekaj nočnih bombnih napadov.

V Foggii, večjem železniškem križišču, se je kar trlo potnikov s prtljago. Bežali so pred bombardiranjmi, ki so bila v tem mestu precej pogosta. Sledovi so bili vidni. Na postaji je vladala prava panika, ker so bili vsi vlaki, tako tudi naš, že prenapolnjeni. Komaj je vlak ustavil, je nastala divja jaga in na oknih smo zagledale kovčke, nato pa potnike, ki so si skušali z vstopom skoz okno priboriti prostor v edinem skoraj praznem vagonu. Ko so zaslišali, da smo jetnice, so z okamnelimi obrazi v hipu s kovčki vred popadali z oken. »Prigionieri« so vlivali med potujočo množico nenavaden strah, vselej so nas potniki obšli v velikem loku.

Nočni dogodki

Pozno ponoči so nas izkrcali v Traniju, obmorskem mestu, nekaj postaj severno od Barija. Počakati smo morale, da so civilisti zapustili kolodvor. Za njihov prevoz v mesto so skrbeli kočijaži. Morda so kočije zamenjale avtotaksije zaradi vojne. Slutile smo, da ne vedo, kam bi z nami. Posedle smo na kovčke in občudovale majsko noč na jugu, oblito z mesečino. Palme, šumenje morja, stavbe v mavrskemu podobnem slogu. Zares lepo!

Končno nas »povabijo« v eno izmed zaprtih kočij. Komaj polovica se nas zgnete vanjo. Kovčke privežejo na streho, karabinjerja pa visita na stopnici. Cviljenje nena-mazanih koles, sunki v levo in desno. Na vsakem ovinku ujamemo druga drugo v pričakovanju, da bodo vsak čas odletela vsa štiri kolesa.

Nenadoma se zruši streha, preobložena z našo prtljago. Kovčki in karabinjerja se zakotalijo po prašni cesti. Kočijaž kolne zaradi okvare na vozilu in vpije nad mulo, ki pase trmo in se zlepa noče premakniti. Na tem ciganskem vozu končno priškripamo do sodnih zaporov. Cele smo še, le Petrico je kovček oplazil po glavi.

Obstanemo na dvorišču in čakamo. Karabinjerja budita ravnatelj z zapora. Prva se pojavi na balkonu ravnateljeva gospa kar v spalni srajci s prižgano svečko (bila je protiletalska zatemnitev), ker ni hotela zamuditi edinstvene priložnosti, da na lastne oči vidi prave »ribelle«. Očitno ne more spraviti v sklad naše normalne zunanosti in spodobnega vedenja z opisom naših lastnosti v »priporočilnici«, ki so jo napisali Benečani in dopolnil Poliglot. Tudi gospod ravnatelj si ni utegnil navleči uniforme. Debelušen možic z nočno čepico na glavi je močno spominjal na glavno osebo v operi Don Pasquale.

Po bučnih ugibanjih se kočno le zedinijo in nas zapro v umazano kletno celico. Znajdemo se v zadušljivem

prostoru, sredi vojske stenic, na vlažnih, onesnaženih tleh. V temi se dotipljemo do klopi, kjer tesno druga ob drugi prebijemo preostali del noči. Tu smo prvič zaslišale bombni alarm, sireno, po naše »tulico«. Ta nas je odslej slednjo noč budila in nam oznanjala bližanje svobode.

Na končni postaji

Naslednje jutro so nas odpeljali v žensko kaznilnico. Del ohranjenega spisa za ustni časopis »Naše ječe«, ki je bil na programu zadnje dni bivanja v zaporih, takole opisuje novo okolje:

... Tranijska kaznilnica je velika bela hiša, obdana z visokim zidovjem, ki nam zapira pogled v svobodo. Takoj za zidom si moremo zamišljati morje, ker včasih le slišimo šumenje valov. Poslopje ima zamrežena okna z loputami in dobro zaklenjena vrata ter dimnik, iz katerega se kadi le enkrat na dan ...

Ko smo prišle pred kaznilnico, ni bilo nikjer nobenega človeka, nihče ni delil kruha najetim pljuvačem, napis nad vhodnimi vrati pa je brez svetniških okraskov oznanjal pravi namen ustanove: Casa penale per donne – ženska kaznilnica. V veži sta nas sprejela direktor in mati prednica. Ali se bodo beneške odvratnosti ponovile? Po njunih nagovorih smo sklepale, da so nas predhodni ječarji hudo očrnili. Erna, Lidija in Elda, ki so tekoče govorile italijanščino, so povedale, kdo smo, in razložile, da bomo vztrajale pri svojih načelih in da nas ne morejo obravnavati kot

kriminalke. Na naše začudenje so naša stališča sprejeli brez vpitja in groženj, čeprav jim prihod ribel ni bil ravno v veselje. Zdravnik, ki sicer ni bil, to smo pozneje izkusile, posebno tankovesten, se ni strinjal, da bi disciplinsko kaznovane še naprej držali v temnicah. Nekatere med nami so bile resno bolne. Zadoščalo je videti shirano Danico, ki sta ji ramenska sklepa štrlela izpod obleke. Sestri sta ji v šali rekli »naš obešalnik«. Dovolili so nam tudi vzeti s seboj hrano, ki smo jo imele še od doma, in nam za shrambo dodelili omarico s ključem. Kazen iz Benetk – prepoved dopisovanja z domačimi, sprejemanje paketov in denarnih pošilk – so molče obšli.

Torej povsem drugačen sprejem kot v beneški kaznilnici. Imele smo občutek, da smo prišle v poseben svet, kjer že desetletja in desetletja traja nespremenjeni red, ki dan za dnevno enakomerno melje čas.

Kuga general

Mati prednica je sicer težko prenašala našo navzočnost, vendar še zdaleč ni bila podobna kolegici iz Benetk. Nekoč nas je srečala, ravno ko so nad Tranijem brneli bombniki. Očitajoče nas je pogledala in vzdihnila: »Nostro cielo azzuro,« – kot da bi bile me krive za vojno in njihovo nesrečo.

Pač pa se je drugače izkazala krepko raščena nuna Patricija, ki je dobro poznala svoj posel. Tudi tu – kot že v prejšnjih zaporih – so nam vzeli prstne odtise in nas fotografirali. Ko smo čakale, da pridemo na vrsto, je z očmi bliskala po nas in zbesnela zaradi novice, da odklanjamo delo in cerkvene obrede. Krstile smo jo za »Kugo general«. Ob pomoči dveh paznic – črnolasih, nemih bitij v globoki črnini – po naše »ščurkov«, nam je po natančni

osebni preiskavi zamenjala oblačila z jetniško uniformo, naša imena pa s številkami. Vse osebne potrebščine smo morale pustiti v garderobi, pač pa se nam je posrečilo rešiti dispozicije predavanj. Namaškarane – od spodnjega perila do vrhnje rjavočrtaste obleke, ukrojene po vzorcu naših prababic, nas je silil smeh, ko smo v gosjem redu s coklami odklopotali v delavnice. K sreči je imela Patricija oblast nad nami le v spalnici, toda to je s pridom uporabljala. Natančno je brskala po naših slamnjačah in sploh oprezala za vsakim našim gibom. Trn v peti ji je bilo naše »večno« umivanje. Globoko na jugu so bili letni meseci neznosno vroči, poleg vročine pa so nam kratili spanje še roji stenic. V veliki spalnici, kjer so namestili skupino iz Ascolija, je bila tekoča voda in celo dva umivalnika. Italijanske kaznjenke, ki so se zadovoljile s tem, da so si splaknile obraz in roke, kar je zadoščalo tudi po Patricijinem mnenju, so se navadile na našo »natančnost«. Patricija pa je čakala v zasedi sama ali v temi pošiljala paznici, »ščurka«, da nas zalotita pri prekršku. Postavile smo si stražo, pri kateri je sama od sebe sodelovala tudi naša zaveznica, Sicilijanka Maria la Porta. Uganila je, komu pritiče ime ščurek, in večkrat opozorila svojo sosedo, našo prednjo stražo Marico Gortnar: »Marika, Marika, šurki vengono (ščurki prihajajo)!«

Patricija se je borila za svoj fašizem na vseh področjih življenja, klicala je nad nas vse angleške bombe in nam stokrat izrekla »Slave scostumate« (Slovenke, nesramnice). Predstavljala si nas je kot notorne ubijalke kristjanov. Če je katera naših zbolela in v ambulanti ni bilo prostora, je z dovoljenjem Patriciji nadrejenih smela ostati v postelji, to pa je Kuga general dobro izrabila, saj v naši prtljagi, ki jo je imela pod ključem, ni »mogla« najti zdravil. Spreobračala nas je s svojimi neumnimi pridigami, ki so se stopnjevale do kričanja. Ko se nekoč zaradi sklepnega revmatizma nisem mogla ganiti, je motovnila okrog postelje in me vprašala: »Ti, koliko kristjanov si že pobila?«

Debato sem zaključila z odgovorom: »Doslej še nobenega, vendar ob prvi priložnosti bom gotovo eno.« Zaloputnila je z zapahom in vrešče: »Moj bog, kakšna zverina!« odbrzela po hodniku.

Med kriminalkami

Porazdelili so nas po starosti v dve skupini. Mladotne so zaprli v oddelek »minorene« k mladoletnim italijanskim prestopnicam, starejše pa posebej, prav tako med italijanske kriminalke. V eni in drugi skupini smo našle grške antifašistke, ki so jih italijanska okupatorska sodišča obsodila kot angleške obveščevalke. Tesnejše stike z njimi nam je oviralo neznanje jezika; laže se je bilo sporazumeti z mladimi, ki so se prej naučile nekaj italijanščine. Zato so na oddelku mladoletnic vladali pristnejši odnosi med njimi in našimi.

Medtem ko so bile kriminalke pri maši, so nas zapirali brez nadzorstva v majhen, stisnjen prostor. Potem so nas odpeljali v delavnico, kjer smo prve dni posedale prekržanih rok na zadnjih sedežih, poleg Grkinj. Njim so dovolili, da so vezle lastna ročna dela ali pa brale iz svojih knjig. V cerkev so hodile, čeprav so bile pravoslavke, »za krajši čas«, kot so rekle. Na našo zahtevo upravi, naj z nami ravnajo kot s političnimi, so nam dopustili, da prebijamo dan tudi v preddverju delavnice, kar je bilo kriminalkam prepovedano. Sprehode pa so nam dovolili skupaj z našimi mladoletnicami, ločeno od kriminalk. Tedaj smo se srečavale vse, lahko smo se dogovarjale, si izmenjavale hrano, pozneje, ko so nam jih spet dovolili, pa tudi knjige in druge potrebščine. Tako smo živele kot ena sama skupnost.

Mladinke so imele v svoji sredi izvrstno in sposobno tovarišico Eldo Pavletić, ki je bila teoretično dobro podkovana in razgledana študentka medicine, članica Mestnega komiteja KP na Sušaku. Z njeno pomočjo sta splošno izobraževanje in program političnega tečaja močno pridobila na veljavi.

Dan smo preživljale bodisi v preddverju, ki je rabilo tudi kot jedilnica, bodisi v delavnici. Čas, ko smo bile same, smo s pridom uporabile za učenje in razlago po našem skrivnem učbeniku. V delavnici ročnih del smo lahko mirno posedale in si ogledovale svojo sosesko. Za katedrom je sedela nadzorna nuna Maria, mlado dekle, ki jo je pripeljala v samostan revščina. Suora Maria gotovo ni bila ustvarjena za redovno življenje. O tem nam je pozneje, ko nas je spoznala in svojim nadrejenim poročala o našem vedenju v samih superlativih, pripovedovala sama. Njena desna roka je bila okretna kaznjenska Giorgina; ta je ubila morilca svojega zaročenca. Giorgina je bila ljubimka naše nesrečne nadzornice. O pojavih nenaravne ljubezni v ječah in samostanih smo že nekaj slišale, tukaj pa smo imele priložnost videti izlive nežnosti, skrivno stiskanje rok in ljubeče poglede. Ko smo odhajale na prostost, nam je suora Maria tihoma zaupala: »z vami bi šla...« V svoji preprostosti je mislila, da bi v naši družbi našla boljše življenjsko pot.

Kot v beneški kaznilnici je tudi tukaj molitev v presledkih preglašala brnenje šivalnega stroja, klopotanje stavev in rožljanje škarij. Italijanske kaznjenske so molile za srečen zaključek vojne, za zdravje dučēja, posebno vneto pa za amnestijo itd. Amnestija je bilo tiho, a najbrž neizpolnljivo upanje teh nesrečnic. Črna Sicilijanka Maria La Porta nam je kazala pismo nečaka, podoficirja, ki jo je tolažil, da bo kmalu prišla »un' amnistia larga larghissima«. S tem je »tolažila« tudi nas. Jetnici Maddaleni, ki je sedela zaradi velikopotezne črne borze, je hodil navzkriž njen bučni glas. Takoj so lahko odkrili njeno pasivnost pri

molitvi. Nas pa je po svoje zabavala. Pogosto je bilo slišati Maddalenino vojskovanje z nadležnimi muhami, ki so ji nagajale pri delu, takole: »Santa Maria – o maledetta.«

Monotonost dnevnega reda je prekinilo pogosto medsebojno zmerjanje in pravi pretepi med kriminalkami. Kadar jih ni mogla obvladati, je suora Maria poklicala na pomoč Kugo generala, da jih je ukrotila. Večino teh naših temperamentnih sosed je speljala na pot zločina revščina, skrajna zaostalost in nepisani sicilijanski zakoni krvne osvete. Do nas so bile, za razliko od onih v beneški kaznilnici, prav dostojne in celo spoštljive. Nikoli niso poizkušale vdreti v našo omarico z živili, čeprav so bile med njimi spretne, zraven pa še sestradane tatice. Od njih smo dobivale naše takratno berilo in dragocen vir informacij – kose časopisov, ki so jih uporabljale pri krojenju, odrezke blaga, iglo s konci niti, da smo začele vzeti spominčke, in celo kos železa, ki nam je s pridom nadomeščal nož.

Prek njih nam je uspelo zvedeti, da je v eni izmed »kameret«
Vida s skupino iz Campobassa. Torej so se tudi tam odkrižali nevarnih ribel. Čez nekaj dni smo jih z nepopisnim veseljem zagledale v svoji sredi. Po prihodu v Trani so jih izolirali z namenom, da bi zatajile svoja načela, misleč, da jih bodo prepričali, kako me, njihove predhodnice, že pridno delamo, da smo se spametovale in da hodimo v cerkev. Od časa do časa so tudi še kasneje poizkušali omehčati posameznico, toda zaman, saj se je zdaj življenje kolektiva začelo s polnimi zamahi.

Pripovedovale so nam o svojem življenju po tistem, ko so nas bili med potjo ločili. V Campobassu so pridržali iz beneškega transporta Nedo Škarico iz Šibenika in Ido Turk iz Višnje gore. Na poti v zapor je skupina doživela podoben pozdrav kot pred beneško kaznilnico. Mimoidoči so jih pljuvali in zmerjali. Naše tri, Marijo, Marico in Ljubico, so takoj vtaknili v kletne samice, da doslužijo kazen iz Benetk. Druge so našle med italijanskimi krimi-

nalkami dve jetnici – sovjetski državljanki. Zaupali sta jim, da se bojita, kako ju bodo sprejeli po vojni doma. Takrat še nismo razumele, čemu tak strah, mislile smo si, da morata biti že pravi ptički, če se bojita vrnitve domov. Od njiju smo dobile novo gradivo za pouk ruščine: izvirna besedila pesmi, ki smo jih do tedaj prepevale v našem jeziku, in Onjeginovo pismo Tatjani, odlomek iz znane Puškinove pesnitve.

Majhen kolektiv – velika moč

S prihodom Vide in tovarišic iz Campobassa se je naš dnevni program obogatil, dobil globljo vsebino in predvsem točno odrejen smoter. Sedaj je bila med nami Vida, ki ji je bila prva skrb, da nas usposobi za naloge za čas, ko se nam bodo odprla vrata v prostost in da si za delo, ki nas čaka, ohranimo zdravje in moč. Čeprav smo bili le majhna skupina, vsega triindvajset jetnic, sedemnajst Slovenk, štiri Hrvatice in dve Črnogorki, smo si v ječi, v tuji deželi, v surovem okolju in najtežjih eksistenčnih razmerah s tovariškimi odnosi, trdim delom, strogim redom in učenjem priborile svoj košček svobode.

Večinoma smo se poznale le iz pripovedovanja in bežnih srečanj med transporti, nekatere pa smo se tu srečale prvič. Naneslo nas je z vseh vetrov, iz kolizejskega procesa smo bile na primer samo štiri. A že od prvega dne smo zaživele tovariško kot stare znanke. Ko nas je Vida поблиže spoznala in smo se v razgovorih prepričale, katere od nas so bile že prej v partiji, je med nami ustanovila organizacijo KP. Za njo pa smo vedele samo organizirane komunistke in skojevke.

Sedaj se je začelo pravo skupno življenje in sistematično šolanje celotnega kolektiva. Pred dverje delavnic

smo spremenile v »večrazrednico«. Teže razumljivo gradivo je Vida znala zanimivo poživiti s primeri iz življenja v Jugoslaviji, kakor ga občutijo delavec, kmet in drugi sloji, ob tem pa je tudi poljudno pojasnjevala vprašanje osvobodilnega boja in revolucije v Jugoslaviji. Tako so lahko tudi manj izobražene doumele najbolj zapletena vprašanja. Zjutraj smo poslušale predavanja, nato smo se o tem pogovarjale in utrjevale znanje v manjših krožkih, ki so si med seboj pomagali. Vse je zajela prava delovna vnema, učenje nam ni bilo le dolžnost, temveč tudi razvedrilo.

Komunistke, skojevke in tiste, ki so hitreje napredovale v znanju, so prešle še drugo, pravzaprav višjo stopnjo izobraževanja. Dopoldne smo sestavljale dispozicije za samostojna predavanja, kasneje smo morale predavanja napisati in se uriti v govornih nastopih. To je bilo najtežje. »Publika« je sčasoma postala kritična, posegala je v razpravo, izpraševala in ocenjevala. Sprva se je zatikalo zlasti ob težjih vprašanjih, toda vaja dela mojstra in mnoge smo same postale inštruktorke, predavateljice ali tudi že prave »svobodne« govornice.

Imele smo tudi predavanja iz splošne izobrazbe – o razvoju Zemlje in življenja na nji, vesolja, iz splošne zgodovine itd. V svoji sredi smo imele profesorico romanistike, slavistko, pravnico, študentko medicine in druge. Tečaje italijanščine so vodile Erna, Lidija, Elda in Ančka, ruščine pa Nada, Vida in Slavica. Nekatere so se same lotile angleščine – imele so učbenik, občasno pa jim je priskočila na pomoč ljubezniva in inteligentna Grkinja – ameriška državljanka. Vse so morale opraviti tečaj prve pomoči, ki sva ga vodili medicinski sestri Dana in jaz. Niti teoretični pouk o ravnanju z orožjem ni izostal; vodila ga je Marica Gortnar, ki je v Ljubljani obiskovala ilegalni vojaški tečaj.

Zelo smo napredovale v italijanščini in nekatere smo že lahko pisale domačim pisma po italijansko; tako so

jih prej prejeli, saj je odpadlo njihovo romanje na cenzuro v Rim.

V namestnici prednice suori Maddaleni, ki je bila med redovnicami izjemno izobražena ženska, smo nepričakovano dobile svojo zaščitnico. Naša skupina je pritegnila nase njeno pozornost. Skrivaj prinešeni papir in končki svinčnikov so pošli. Končno je ustregla naši želji in prinesla vse, za kar smo jo naprosile. Za naš denar je nakupila svinčnikov, zvezkov, knjige pa je poiskala med našo prtljago. Naši principi so jo nekoliko zmedli, vendar v beneške karakteristike ni verjela.

Čprav je bilo petje v kaznilnici prepovedano, nam ga je dovoljevala. Bila je absolventka konservatorija. Naše pesmi pa tudi zborna petje so ji bili tako všeč, da nas je naskrivoma celo spodbujala, naj zapojemo. Spominjam se, kako me je nekega nedeljskega popoldneva, ko je imela glavno dežurno službo, pocukala za rokav in mi prišepnila s porednim nasmeškom: »Cantate, cantate, vintovacka bej, bej!«, nato pa je z rokama udarjala takt popularne pesmi Rdeče armade.

Hipi, ki smo jih preživele ob petju, so nas poživljali in hrabrili. Ob večerih, ko je delo v delavnicah počivalo, ali v zgodnjih jutranjih urah se je iz celice mladoletnic včasih oglasilo ubrano petje, da je obnemela vsa kaznilnica. Celo hrupne kriminalke so utihnile. Sčasoma, ko so predsodki o »banditkah« pri naših ječarjih začeli usihati, smo si priborile, da so nas pustili na sprehodu po več ur in celo brez nadzorstva. Tedaj smo se razživele, se razvrstile v zbor in zapele skupaj. Te urice smo izkoristile tudi za razgibavanje, šalo in smeh. V vsaki situaciji smo skušale odkriti veselo plat, jo duhovito komentirale, med telovadbo uprizarjale mimične igre in karikirale nastope najbolj »priljubljenih« figur iz naših dosedanjih zaporov, smešile pa smo tudi same sebe in svoje slabosti.

Skrb za zdravje in prehrano v kolektivu je bila med poglavitnimi. Pošta je nekaj časa prihajala v Trani z veliko

zamudo, ker je prekrižarila vse naše predhodne postaje. Paketi so bili pogosto izropani. Za naš denar, ki ga je hranila uprava kaznilnice, je gospodinja kolektiva lahko enkrat na teden nakupila nekaj hrane, a žal ni bilo drugega dobiti kot čebulo, paradižnik ali kak sadež. Racionalizirale smo obroke, zlasti s kruhom smo strogo gospodarile. Trdi in težki hlebček, ki je sodil k revni mineštri, edinemu dnevnu obroku hrane, smo si narezale na tenke rezine, da smo si po grizljajih tolažile neznosno lakoto. Našo skupno zalogo iz paketov in nakupa smo delile strogo pravično med vse. Ostati pa je morala še posebna rezerva – za težje čase in predvsem za obolele in doraščajoče.

Priboljške so dobivale mladoletnice, ki so bile posebej zdravstveno ogrožene, saj je bila tuberkuloza v ječah stalni gost. Prva pa je bila na vrsti ambulanta. Tam je zaradi sklepnega revmatizma nepremično ležala Slavica Hlača; Petrica in še huje Danica sta zboleli za vnetjem rebrne mreže, Ančka Hočevar za amebno črevesno boleznijo itd. Skoraj vse tovarišice iz Campobassa so prebolele paratifus, Dano so mučili neprestani glavoboli in zbadanje v plečih; nekaj mesecev po tem, ko smo bile že v Bariju, so ji ugotovili odprto tuberkulozo. Nalezla se je je v beneški izolirnici, ko je negovala Jeleno Bosnić; ta je kmalu po našem odhodu iz Benetk umrla za tuberkulozo – v ječi. Tako so fašisti hoteli uničevati naš živelj tudi na ta način – s počasnim hiranjem po taboriščih in zaporih, toda uničiti nas niso mogli.

Ko se danes srečujemo s takratnimi tovarišicami in ubujamo trenutke našega bivanja v Traniju, so večini izmed nas (še vedno) v spominu kot nekaj najdragocenejšega od vsega, kar smo doživele v življenju. Ni šlo zgolj za premagovanje telesnih tegob in posledic krutega kaznilniškega reda, bile so še drugačne vezi, ki so nas združevale v nepremagljivo skupnost. Med nami ni bilo razlik, ne po

narodnosti ne po izobrazbi, nismo imele skrivnosti, vendar o svojih stiskah nismo govorile. Bile so matere z najhujšo bolečino – ločene od otrok, bile smo žene, sestre in hčere, daleč od domačih, za katere smo trepetale v negotovosti o njihovi usodi. V mislih smo bile vse z njimi, a tega na zunaj nismo kazale. To je bila naša skupna usoda, ki smo se ji skupaj upirale. S tistimi, ki so preživele travmatične dogodke v prvih časih okupacije ali so jih v sebi še doživljale, smo rahločutno molčale, da bi ne odpirale ran, in čutile smo, da so nam za to hvaležne. To nam je krepilo občutek varnosti v sovražnem okolju in zadoščalo potrebi po človeški bližini. Življenje smo izpolnile s trdim delom, iskale in nahajale smo odgovore na vprašanje, od kod vse življenjsko zlo, katerega najgloblje dno nas je obdajalo, in s temi spoznanji smo osebno dozorevale. Samo v neizmernem optimizmu, iskanju vedre plati v črni vsakdanjosti temnice, zavestni borbenosti in požrtvovalni medsebojni pomoči v kolektivu smo si pridobile moč za preživetje in premagovanje vseh težav. Naše skupno življenje v nepozabnem sožitju nas je zaznamovalo za vse življenje.

Približuje se osvoboditev

Bombardiranja Angloamerikancev so bila vse pogostejša. Čeprav nas je nočno vstajanje ob napadih močno izčrpavalo, smo bile vesele, ker je pričalo, da se približuje naša osvoboditev in aktivno delo v našem gibanju. V večji spalnici je bilo v poznih nočnih urah slišati iz bližnje stavbe radioaparata. Da bi bile na tekočem o bližajočih se dogodkih, je Erna, ki je obvladala več jezikov, splezala po »ravbarskih lojtricah« do rešetk. To nam je do konca uspevalo, ker so južnjakinje v tej uri trdno spale. Čeprav je naš »sprejemnik« ulovil le pomanjkljive stavke ali samo

nekaj besed, smo smisel le dojele in tako dobile najnujnejšo razgledanost.

Nekega dopoldneva so nekatere izmed nas poklicali v pisarno. Ločeno so nas zasliševali. Nemalo smo se začudile, ko so nam pomolili del izvoda prepisanih dispozicij. Na to nismo bile pripravljene in ko smo se vrnile, smo spoznale, da naše izpovedi niso bile prepričljive. Rekle smo vse mogoče, da je to zgodovina, da besedila ne moremo prevesti, ker ne znamo jezika. Hrvatice so rekle, da je pisano v srbskem jeziku, Slovenke, da je v črnogorskem. Prepozno smo prejele obvestilo, da so bolni Danici v klopčiču volne našli našo »skrivnost«. Kmalu je prišel iz Rima prevod in navodilo o kazni. Naša nadzornica Maria, ki je prej navdušeno razlagala, da živimo »come cristiane giuste«, si nas je zdaj zmedeno ogledovala in celo suori Maddaleni je izginil z obraza prijazni nasmešek.

Ves greh je prevzela nase Daničina sestra Savica in prednica jo je odpeljala v podzemno temnico. Pokazala ji je grozljiv prostor in dejala, da jih je tu že veliko umrlo. Vendar pa da ji bo ona odpustila, ker je še mlada in je že prestala dva meseca v samotni celici. To je bil znak, da je v Italiji zavladala prava demoralizacija. Padec fašizma so nam potrdila opuščena ročna dela liktorskih znakov. Pozabili so celo na naš prestop s »komunističnim« berilom.

Zaradi pogostih bombardiranj so se zrahljale naše zveze z domovino. Iz redkih pisem, ki smo jih prejemale v poletnih mesecih, se je dalo marsikaj sklepati o domačih in zunanjih dogodkih. Spominjam se, da je Vida v svojih pismih spraševala o situaciji tako, da je Sovjetsko zvezo imenovala g. Jeklič (Stalin), partijo g. Iljič (Lenin), partizane pa »našo družino«. V pismih domačim smo oznanjale bombardiranja s »tulico«, ki nas budi, spraševale smo tudi o »nezrelih sadežih«, s čimer smo menile belogardiste.

V juliju pa je izostala vsaka pošta in s tem tudi tako nujne pošiljke živeža od doma. Občutno se je poslabšal tudi edini obrok kaznilniške hrane – »ministra«, bila je

zgolj rjava, grenka voda z dvema stebroma cikorije. Do takrat smo z iznajdljivostjo kljubovale pomanjkanju, zdaj pa je nastopila prava lakota z vsemi spremljajočimi pojavi: omedlevicami, krvavitvami dlesni, oteklina in kožnimi izpuščaji. Organizirana gladovna stavka se nam je po veliki zadregi direktorja in prednice posrečila. Juho so zgostili z bučkami in s kancem olja ter nam dovolili, da smo lahko pogosteje nakupile paradižnikov, grozdja, oliv in vsaki kozarec kozjega mleka. Vodstvo zapora je skrbelo, da se ne zameri bližajočim se Angloamerikancem. Preplah med redovnicami je bil očiten. Suora Maddalena je prihajala k nam po informacije, »kaj bo«.

Bližala se je kapitulacija in s tem za Italijo »šiba božja«. Nemci so nad svojim izneverjenim zaveznikom zbesneli. V Traniju so požgali nekaj stavb in javno ubili več prebivalcev. Nočni požar je vzburkal vso kaznilnico. K nam je prišla suora Maddalena in se čudila naši mirnosti. Najbrž je bil to edini človek, s katerim smo prišle v stik v Italiji, ki si je skušal po tem majhnem primeru terorja v lastnem mestu predstaviti, kaj se dogaja v naši domovini. Naslednji dan so v kaznilnico vdrli Nemci s puškami pripravljeni na strel. Vsa zasopla je prihitela suora Maddalena in šepnila: »Bodite tiho in pomešajte se med naše!« Oddahnile smo si, ko smo zvedele, da iščejo bežeče italijanske vojake. Prednica pa nam je povedala, da je zamolčala našo narodnost in vzrok kazni – in po ovinkih prosila za »dobropis« pri Angležih. Nemci so odšli. Čakale smo na zaveznike.

Po kapitulaciji – še pet tednov v zaporu

Kapitulacija Italije! Mrzlično razpoloženje med paznicami, strah, ki so jim ga ob umiku vlili razdraženi Nemci, negotovost, v kateri so v upravi zaporov čakali novih gospodarjev – Angležev in Amerikancev, ki so se bližali s Sicilije, lakota in žeja! Ostale smo brez kapljice vode v žarko vročem podnebjju. Uničen vodovod in električna napeljava. Bombne napade oznanjajo z zvonovi. To so vtisi septembrskih dni leta 1943 iz ženske kaznilnice v Traniju.

Slišale smo topot vojaških korakov za obzidjem in angleško govorico. Uprava zaporov nam je na zahtevo že izročila osebno prtljago in vrnila preostali založeni denar. Pripravljale smo se na pot v svobodo. Izrezale smo si značke – ozek trak z jugoslovansko trobojnico in peterokrako zvezdo, pripravljale smo garderobo, skratka, naša dotedanja »učilnica« se je spremenila v pralnico, šivalnico, likalnico in frizerski salon. Grkinje so polagoma odhajale. Pošiljale smo obvestila po nekaterih izmed njih in sploh skušale izkoristiti vse možnosti, da bi prišlo v svet opozorilo, kako smo jugoslovanske antifašistke še vedno v zaporu. Naslavljalje smo sporočila v angleščini na zavezniške oblasti in v italijanščini za italijanske antifašiste.

Težko je verjeti, vendar se nam je zgodilo tudi to, da smo občutile bližino zavezniškega vojaštva še bolj neposredno. Neka njihova enota je namreč postavila poljsko kuhinjo tik pod kaznilniškim zidom. Iz zavezniškega kotla se je razširil duh po golažu in nam vzbujal neznosne skomine, vse prestradane smo bedé odganjale privide o polnih skledah kadečih se žgancev in drugih krepkih jedi. Savica, ki je smela obiskovati bolno sestro v bolniški sobi, je prinesla listek z našim opozorilom zavezniškim oblastem, naj nas vendar že osvobodijo. Potisnila ga je v roke bolni Ančki, ki je ležala tik okna. Ančka je listek srečno

odvrгла na cesto angleškim vojakom. Toda vojak, ki je listek pobral, ga je nedvomno razumel narobe. Široko se je zarežal in vzkliknil: amore! Očitno ga tudi pozneje ni natančneje pogledal. Drugič je Savica odvrгла listek s pozivom italijanskim antifašistom, a tudi ta poizkus je ostal brez uspeha. Dvomimo, da zavezniki niso zvedeli za nas. Če nihče drug, jih je zagotovo obvestila nam naklonjena Grkinja, ameriška državljanka, ki je med prvimi svojih rojakinj odšla iz kaznilnice z obljubo, da se bo zavzela za našo izpustitev.

Že se je bližal oktober. Postajale smo nestrpne. Vedenje naših nadrejenih se je zopet ohladilo. Mati prednica je namigovala, da se »Angloamericani« pač ne bodo brigali za komuniste. Že smo se odločile, da v skrajni sili pobegnemo, in pripravile podroben načrt. Izpeljati smo ga nameravale ob prvi priložnosti nemškega bombnega napada. Ob bombardiranjih so namreč italijanske jetnice in paznice dobesedno izgubile pamet, zato bi lahko izkoristile paniko in se izmuznile. Toda bombni napadi so docela prenehali. Živka si je zapisala, da smo naštele sto devetindeset alarmov. Šele drugega oktobra so nas nenadoma vsi razburjeni poklicali na upravo in se priporočali, naj vendar povemo osvoboditeljem, kako uvidevni so bili z nami. Sprejela sta nas dva angleška oficirja. Bile smo močno prizadete, ko sta nam sporočila, da nas ne moreta takoj vzeti s seboj, ker nimajo prostora, da jim primanjkuje postelj ter druge opreme. Zaman je bilo naše dokazovanje, da bivanje pod milim nebom za nas ni nobena težava, da jih prosimo le za pomoč pri povratku v domovino.

Mislile smo si: ti ljudje pač ne razumejo, da nam osebna udobnost ne predstavlja ničesar spričo našega cilja – prispevati k osvoboditvi domovine. Obljubila sta nam, da prideta po nas zanesljivo čez dva dni.

Kako neskončno se je vlekel čas! Obljubljena dva dneva sta se podaljšala v celih štirinajst dni in ves ta čas smo prisluškovale vsakemu šumu in opazovale obraze paz-

nic, ki so po veliki prijaznosti v navzočnosti Britancev zopet otrpnili v z dolgočasene maske.

V soboto, šestnajstega oktobra, so le prišli! Skromni preostanek živil, našo rezervo – vrečki s prepečencem in suhim sadjem, lonček prežganja in dvaintrideset žličk sladkorja – smo pustile italijanskim jetnicam. Naš odhod jim je spet obudil upe na amnestijo, v katero je posebno trdno verovala naša najiskrenejša »simpatizerka« Maria La Porta. Nismo se mogle posloviti od nje, ker se je pred našim odhodom hudo pregrešila zoper hišni red. Pri obračunavanju zaradi neke drobne krivice je svoji sovražnici Montemagno izpulila šop las in jo kar prekrepro obdelala. Zato so jo odpeljali v bunker. To je bil tudi zadnji v dolgi vrsti dogodkov iz naših ječ, saj je bil Trani naša deveta, za nekatere pa celo deseta postaja na poti od aretacije pa do zaključka težke ječe.

Naključje je nanese, da smo bile še enkrat deležne pozdravov iz kaznilnice v Traniju. Iz vojaškega taborišča v Gravini smo poslali predstavnike Ančko Hočevar, Vero Križman, Danico Žagar in skojevca Tončka, čigar priimka se ne spominjam, v kaznilnico z naročilom, naj tamkaj izvezejo oznake činov za naše oficirje. Tja so prišli v uniformi angleških vojakov s titovko na glavi in pištolo za pasom. Sprejeli so jih z veliko zadrego, ko so pa slišali za kaj gre, in zagledali še plačilo v naturi (konzervirano hrano), so se kar cedili od prijaznosti. Posodili so celo nekaj jetniških oblačil, da smo se lahko »ovekovečile« s fotografijo. Naši predstavniki so zvedeli, da je tamkaj vse po starem, le da jim je hrana povsem pošla, ker ne dobe od nikogar ničesar. Tudi z amnestijo do tedaj še ni bilo nič.

Morda nam je bilo v največje zadoščenje, da je o našem novem položaju zvedela tudi paznica – nuna Patricia, ki je bila goreča fašistka in nam je v prejšnjih časih v svoji vnemi vsak dan vztrajno prizadevala vsakršna ponižanja. Danes se morda komu dozdeva takratna naša potreba po zadoščenju nepomembna, toda živeti iz dneva

v dan kot številka, na primer pod imenom »novanta otto« (98) z ne vem več koliko ničlami spredaj, dobivati do polovice porcije pomij enkrat na dan, tičati v tujih oblekah iz debelega, grobega blaga v neznosno vročem mediteranskem podnebjju, prejemati pošiljke, ki so si jih domači z muko pritrgovali od ust, redno dodobra izropane in pokradene, podrejeni se vsemogočim proceduram in režimu za kriminalne zločince, to je tisto, kar je sililo do skrajnosti ponižanega človeka, da pokaže, kako zaman je bilo vse to početje.

DRUGI DEL

PREKOMORKE V CARBONARI
IN GRAVINI

Spet med rojaki

Dne šestnajstega oktobra 1943 – več kot mesec dni po kapitulaciji Italije – smo šele zadihale na prostosti.

Odhajamo. Na vhodnih vratih se gnetejo naši dosedanji biriči. Cedé se od prijaznosti. Ni nam do njih, niti do ogleda zunanosti »Casa penale« in zanimivosti od sonca ožganega, puščobnega mesta.

Po nas so poslali angleški vojaški kamion, ki nas bo odpeljal na postajo. Do Barija smo se vozile z vlakom. Bil je sončen jesenski dan, na jugu še pravo poletje, ki nam je še polepšal pravo doživetje. Prvič so brez straž in prepovedi odmevale naše borbene pesmi, mimoidoči so se ustavljali in nam odzdravljali z dvignjeno pestjo.

V Bariju nas je zopet pričakal kamion. Zapeljal nas je na stransko pot med oljčne nasade in obstal na prostranem prostoru, obdanem z žico. Stražarja, angleška vojaka, sta dvignila rampo pod napisom »Transit camp 75«. Pri vходу v taborišče je stala gruča nasmejanih ljudi. Presenečeno smo ugotovile, da je pozdravljanje namenjeno nam. Kdo neki nas pozna? Izvedele smo, da so to tovariši, ki se jim je prej kot nam posrečilo osvoboditi se iz ječ, taborišč in konfinacije. Med njimi so nekatere izmed nas spoznale znanega španskega borca Staneta Bobnarja in predvojnega komunisto dr. Franceta Hočevarja-Frančka, ki sta nam predstavila še druge. Takoj po prihodu v kamp so se namreč povezali z narodnoosvobodilnim odborom, ki je tam ilegalno obstajal že pred kapitulacijo Italije. Seznanila sta nas z ing. Andrijo Stanićem, predsednikom prvotnega taboriščnega NOO, in drugimi člani sedanjega NOO ter prizadevnimi organizatorji Jugoslovanov v taborišču: dr. Marijanom Barišićem, Vojkom Bogatcem, Franom Božićem, Zoranom Kraljem, Nikolo Mandićem,

Ivom Mardešičem in drugimi. Prvi NOO v taboru je bil skupen, jugoslovanski, pozneje, ko se je zbralo veliko ljudi, pa je vsaka narodnost ustanovila svoj NOO. Člani NOO so pred zavezniki nastopali kot naše legalno predstavništvo. Osnovali so tudi odbor za reševanje in zbiranje naših političnih jetnikov iz ječ in taborišč. Zbirali so podatke od osvobodencev, ki so prihajali v Carbonaro, tako so izvedeli tudi za nas v Traniju in posredovali za našo izpustitev.

Razveselilo in vzpodbudilo nas je, da smo se že ob prihodu znašle med svojimi. Pomešali so se med nas in takoj obkročili Vido. Stane in Franček sta namreč vedela za njeno vlogo v organizaciji in povedala sodelavcem, da so zdaj dobili krepko oporo, ki jim bo v veliko pomoč pri delu v zapletenem položaju v južni Italiji.

Že so prihiteli fantje skojevci in nam odnašali prtljago. Nekaterih se še danes spominjam: Janeza Mejača, ki je pozneje padel, Mirana Šuštarja, Milana Gombača, Jožeta Jagra, Abrama, Veljka Namorša in drugih.

Po krajšem postanku in predstavljanju so nas spremili do našega novega bivališča, do barake s številko osem. Opozorili so nas, da so skoraj nasproti naše stavbe, v baraki številka pet, nastanjeni četniški oficirji. Še pred kratkim da je bila pri vhodu oborožena četniška straža; odkrito so strahovali naše ljudi, ubili nekega človeka, domačina Italijana iz vasi, in begali naše rojake, zlasti primorske Slovence, češ da so le oni edini legitimni zastopniki Jugoslavije.

Od kod četniki? Nismo mogle verjeti lastnim ušesom. Izvedele smo, da so ti »bojevniki kralja Petra« pobe gnili iz Like, Dalmacije in Boke pred partizansko vojsko in skupaj s poraženimi italijanskimi vojaki pribežali v Italijo, kjer so jih sprejeli angleški zavezniki. Naše tovariše je veljalo dosti truda, da so se nehali šopiriti, in skrajne prisebnosti, da ljudje niso nasedli njihovim provokacijam.

»Bodimo oprezne!« je opozarjala sicer molčeča Petrica, ki je marsikaj doživela in spoznala četništvo iz partizanov v Boki Kotorski. Torej ne bomo omenjale Vidinega imena, ker so mnogi vedeli, da je med vodilnimi ljudmi osvobodilnega boja, menda pa nihče, vsaj me takrat nismo vedele, da je članica Centralnega komiteja KP Jugoslavije.

Prvi vtisi v novem okolju

Na poti v barako smo že srečale nekaj deklet. Po narečju in sproščenem pogovoru smo ugotovile, da so to Dalmatinke, ki so tukaj našle svoje bližnje rojake. Še več deklet in žena je bilo v baraki, med njimi v večini Slovenke. S tega prvega srečanja se spominjam Majde Bren, Martine Marinček in Tončke Zalar, ki so nam prišle naproti, na pogradu pa je počivala bolna Marica Bobnar. Razveselile so se nas, saj so nekatere med nami bile njihove sodelavke v ilegali v Ljubljani. Majda nam je povedala, da je njena sestra Nička zaprta v Perugii in naštela še vrsto sojetnic, ki so bile z nami v beneških izolirnicah. Približala se mi je Šibenčanka Mira Barišić, ki me je prijazno spraševala o dogodkih, in v njej sem takoj spoznala dobro tovarišico. Ogledovale smo se po novih znankah. V skupini deklet je bila mlada mati Mare Cukrov iz Prvič luke z dekletcem, ki je komaj shodilo, in najstarejša med nami Milica Strugar, mati narodnega heroja iz Črne gore. Za nami je pritekla prikupna mladenka in spraševala: »Ali ste Ljubljancanke? – Sem Vojka Šmuc iz Trsta,« se je predstavila in se nam ponudila za »vodiča« po prostorih v baraki.

Ko smo se ocedile v veliki umivalnici – prvič po tolikem času tekoče vode na pretek – so nam tovariši prinesli razkošno večerjo, mesno obaro s krompirjem, piškote in sladko kondenzirano mleko. Vsaka je prejela novo

angleško porcijo, prav gosposko v primeri z jetniško »gaveto«, s prilegajočim se pokrovom in gibljivim držajem, poleg pa pravi nerjaveči pribor, ki je zdaj zamenjal že močno obrabljeno leseno žlico. »Le previdno in ne vsega naenkrat,« smo opominjale skrčene želodce. Marica je zapisala tega dne v svoj dnevnik umesten očitek: »Tu izobilje, naši doma pa stradajo.« V sobi, ki jo je hodnik delil na dve polovici, so stali enonadstropni pogradi z dostojno posteljnino. Kljub temu resnično ne bi pomišljale, če bi morale izbirati med svobodo brez vseh teh udobnosti in nadaljnjim čakanjem v zaporu in negotovosti. Vendar zdaj nismo le številke, smo ljudje! Hitro smo pripravile za seboj in kar izpred hišnih vrat pogledale na naše novo okolje. V ravni črti na obeh straneh s peskom posute poti so se belile preproste barake. Končno red in čistoča in prava, pravicata okna brez rešetk!

Vtem pa se je pod okni oglasila pesem: »Ob večerni uri stal sem poleg Save...« Tovariši so nam hoteli s pesmijo približati oddaljeno domovino in rodni dom. Odzvale smo se tudi me z borbeno pesmijo, ki je privabljala vedno več poslušalcev in pevcev. Skupno petje je preraslo v pravo manifestacijo naših skupnih želja, da se pridružimo boju v domači deželi.

Med petjem se nam je približala skupina Rusov, osvojenih ujetnikov – rdečearmejcev. Privabila jih je melodija njihove nogometne himne »Hej vratar, gatovsja k boju...« in zapeli so z nami. Takrat smo naivno menile, da je vsak državljani SZ tudi že »zgrajen«, globoko prepričan komunist. Čez nekaj dni pa smo bile nad njimi tudi kot dekleta razočarane. Naše navdušenje ob srečanju z njimi so si napačno razlagali. Le Jurij, Kolja in neki profesor so razumeli in sodelovali pri skupnih prireditvah. Razgovor z njimi je bil prva priložnost, da smo preizkusile svojo ruščino. Kar dobro nam je šlo. Korigirale smo samo izgovarjavo, slovnico smo pa dobro obvladale. Nismo pa vedele, da jih tarejo hude skrbi. Šele pozneje smo si lahko

razložile izvor bojazni Rusinj, ki smo jih bile srečale v kampobaški ječi in pogostno globoko zamišljenost in zaskrbljenost poročnika, rdečearmejca Jurija, ki je bil do nas posebej tovariški in spoštljiv. Neki starejši vojak, mužik, je v pogovoru z našimi končno razločno pojasnil, da jim grozi absurdna, kruta Stalinova sodba: kdor pade v ujetništvo, je izdajalec. »No, a mi brez matjuške Rusije ne moremo...« In res, ko so nekega dne prišli ponje s kamioni, so se prav vsi – bilo jih je okrog sto – vkrcali in se odpeljali negotovi usodi naproti. Jurij nam je ob slovesu na hitro zaželel srečo in nam podaril v spomin fotografijo s posvetilom »dobrim bojnim tovarišicam (podrugam) od sovjetskega oficirja«. Po našem odhodu iz Carbonare jih nismo več videli. Vendar o tem nismo razglabljali. Vedeli smo, da Rdeča armada bije odločilne bitke za zlom fašizma, kar nas je navdajalo z zaupanjem.

Še isti večer smo se namestile v baraki, določile hišni red in uvedle dežurstva. Prevzete od novih vtisov in nestrpnega pričakovanja nadaljnjih dogodkov dolgo nismo mogle zaspati.

Carbonara – Transit camp 75

Taborišče Carbonara, oddaljeno nekaj kilometrov od velikega južnoitalijanskega pristaniškega mesta Barija, je ustanovila spomladi 1943 že italijanska fašistična oblast. Sem so zapirali protifašiste in ujetnike različnih narodnosti, ki so se znašli na italijanskem teritoriju, med njimi tudi precej naših tovarišev Dalmatincev in Črnogorcev, pripeljanih iz Jugoslavije. Po italijanski kapitulaciji, ko so se Jugoslovani, zaprti po ječah in internacijah italijanskega juga, osvobodili, so se zbirali najprej v taborišču »pod oljkami« v Tarantu. Zavezniki – jug Italije so zasedale

angleške vojaške sile – so jim nato odredili za glavno zbirališče Carbonaro in vanj so se začeli stekati še novi osvobojeni Jugoslovani. V domoljubni težnji po združitvi s sonarodnjaki so sem prihajale tudi stotine primorskih Slovencev in Istranov – italijanskih državljanov, bivših dolgoletnih jetnikov in internirancev fašističnega režima v tem delu Italije. Še pozneje so iz demoralizirane italijanske vojske začeli množično prihajati tudi Primorci in Istrani – italijanski vojaki, ki so uhajali iz rednih vojaških enot in iz posebnih bataljonov.

Še pred kapitulacijo so deportirani Dalmatinci in Črnogorci imeli v Carbonari svojo ilegalno organizacijo – narodnoosvobodilni odbor. Z novodošlimi se je organizacija krepila. V narodnoosvobodilni odbor, ki jih je zdaj zastopal pred angleško komando kampa in zavezniškimi vojaškimi oblastmi, so pritegnili še predstavnike Slovencev in Hrvatov, tudi iz Primorja in Istre. NOO je navezoval stike z drugimi narodnostmi v taborišču, s protifašisti Albanci, Grki, Židi, Čehi, Poljaki in osvobojenimi sovjetskimi ujetniki. Znotraj narodnoosvobodilnega odbora je delovala maloštevilna, toda trdna partijska organizacija iz sposobnih, izkušenih in odločnih komunistov, ki jo je vodil taboriščni komité.

Dne tretjega oktobra 1943 je prišla na krovu ladje »Bakar« iz Hvara in Visa v Bari misija štaba obalne komande NOV in POJ. Po italijanski kapitulaciji so partizanske enote osvobodile obsežno ozemlje v notranjosti in obvladale tudi celotno jadransko obalo z otoki. Močne nemške sile, ki so jih podpirali četniki in ustaši, so jo hotele ponovno dobiti pod kontrolo, pritiskale so na naše položaje in že zavzele Split. Obalna komanda je s privolitvijo Pokrajinskega komiteja za Dalmacijo in neposredne višje vojaške komande poslala misijo z nekaj najhujšimi ranjenci in ostarelimi ljudmi, v glavnem židovskimi begunci, da poišče zvezo in podporo pri zahodnih zaveznikih. Na čelu misije je bil podpolkovnik dr. Sergije

Makiedo. Prek mnogih zapletov, z iznajdljivostjo in vztrajnostjo se mu je že v nekaj dneh posrečilo priti v stik s komando zavezniške vojske za Sredozemlje, ki je bila takrat v Alžiru. V štabu se je pravkar mudil šef zavezniške vojaške komisije za Jugoslavijo, ameriški major Hout. Ta je bil dobro obveščen o razmerah v Jugoslaviji in je komandantu Sredozemlja generalu Eisenhowerju prikazal uspešnost Titove vojske in njeno pomembnost za sočasne zavezniške operacije v Italiji. Eisenhower je takoj izdal priporočilo, naj se dá jugoslovanskim partizanom vsa možna pomoč. Vrhovni štab NOV in POJ je akcijo misije odobril in potrdil Makieda za v. d. šefa delegacije, prvega predstavništva NOV Jugoslavije v Bariju.

Brž ko se je »Bakar« zasidral v Bariju, se je naše vodstvo v taborišču Carbonara, komite in NOO, povezalo z misijo NOV in takoj so začeli sodelovati. Opozorilo je na situacijo v taborišču, zlasti na izgrede, ki jih počenjajo četniki. Čeprav še ni imela širših formalnih pooblastil, je misija stopila v stik z zavezniško Kontrolno komisijo pri italijanski vladi v Brindisiju in dosegla, da je angleška komanda Campa 75 odstranila četnike s stražarskih mest. Po vrnitvi iz Alžira je misija poslala v domovino podrobno poročilo o delu in poudarila, da si v južni Italiji tisoči Jugoslovancev v težavnih razmerah prizadevajo, da bi stopili v vrste borcev NOV. O tem so še posebej obvestili Vrhovni štab in komandanta Tita, konec oktobra mu je ustno poročal sam Makiedo. Sodelovanje našega političnega vodstva v taborišču in misije oziroma pozneje predstavništva NOVJ je odtlej potekalo kontinuirano, načrtno in usklajeno.

Sestanek pod drevesom

Vida, ki je bila odšla s tovariši že takoj po srečanju z njimi ob vходу v taborišče, se je vrnila pozno ponoči. Bila je na sestanku taboriščnega komiteja KP, ki je usmerjal vse delo in imel močan vpliv v taborišču. Izbrali so jo za novo sekretarko in pretresli ter dopolnili delovni načrt. Seveda je bila partijska organizacija v strogi ilegali, saj so to terjale negotove razmere in zlasti bližina sovražnih elementov – četnikov in drugih. Tudi narodnoosvobodilnemu boju najbolj predani so lahko le sklepali, kdo bi utegnil biti član KP in SKOJ, vtem ko tudi članstvu ni bilo znano, kateri izmed njih so v partijskem komiteju. Vendar o vsem tem takrat nihče ni razmišljal. Vsakdo je bil pripravljen prispevati svoj delež k skupni stvari. Bilo pa je splošno znano, da se od komunistov in skojevcev zahteva več kot od drugih. Tako mi je Vida še istega večera naročila: »Takoj zjutraj poišči Frančka Hočevarja. V komiteju boš odgovarjala za kulturno prosvetno delo. Skupaj z Vogelnikom pripravita javni nastop. Pri izvedbi naj pomaga Janez Kocmur.« Zaskrbelo me je. Nisem se čutila doraslo temu obsežnemu in občutljivemu delu sredi tisočev ljudi in pred očmi zaveznikov. Toda v tistih časih za nikogar izmed nas nobena naloga ni bila neizvedljiva. Rekli so: Znajdi se! in pika.

Naslednje jutro po našem prihodu v Carbonaro smo se članice partijskega aktiva iz tranijske skupine zbrale na trati pred barakami, »pod drevesom«, kakor še sedaj pomnimo ta sestanek. Poročale smo, kar smo v tem kratkem času same opazile ali izvedele od drugih, predvsem pa nam je Vida v širokih potezah orisala razmere v Italiji in v taborišču, kakor so ji jih opisali tovariši na nočnem sestanku, in naslikala naš položaj na torišču,

kjer bomo sedaj zastavile vse svoje moči. Spoprijeti se bomo morale z delom, ki nam bo v marsičem ali povsem novo. Ali mu bomo kos?

Preštele smo se in pregledale svoje sile. Med našim kolektivom triindvajsetih v Traniju je bilo osem članic KP, ena kandidatka in dve članici SKOJ, na tem sestanku pa smo sprejele še nove članice in pomnožile število skojev. V naši tranijski skupini so bila dekleta z različno izobrazbo: tri akademsko izobražene, ena študentka medicine, ena abiturientka, pet gimnazijk, devet s kakšno drugo srednjo ali vsaj meščansko šolo in pet z osnovnošolsko izobrazbo. Slehera je bila voljna prijeti za vsakršno delo. Le organizirati smo se morale s tovarišicami, ki so prišle od drugod, in razdeliti naloge po naših nagnjenjih in sposobnostih. Hudo bolne je bilo treba odvesti v taboriščno poljsko bolnišnico, ki so jo vodili angleški vojaški zdravniki s svojim zdravstvenim osebjem, vojaškimi bolničarji. Ta zdravstvena služba je bila na visoki strokovni ravni. Da pa naše tovarišice ne bi bile osamljene, smo sklenile, da bomo zanje vpeljale tudi naša lastna dežurstva.

Zamotane razmere – zahtevne naloge

V kazenskih zavodih – zaporih, taboriščih in konfinaciji na italijanskem jugu so bili večinoma moški in le izjemoma tudi ženske. Večina jugoslovanskih antifašistk je bila po zaporih onkraj nemško-zavezniške bojne črte, v srednji in severni Italiji. Tako smo bile ženske, skupaj s tistimi, ki se jim je posrečilo prebiti se čez fronto na jug, le peščica nasproti velikemu številu moških, ki je še naraščalo z dotokom primorskih in istrskih rojakov.

Ob našem prihodu v Carbonaro je bilo v ženski baraki okrog trideset tovarišic, prihajale pa so še nove; tu so se

znašle tudi nosečnice in matere z otroki, ki so rabile še posebno pomoč. Vse je bilo treba povezati v skupnost, ki bo urejeno živela v taborišču, se udeleževala organiziranega kulturnopolitičnega in izobraževalnega dela skupaj s tovariši in se pri tem usposabljala tudi za različne naloge v vojaških enotah. Za sobnega starešino smo izbrale Marijo Curk, ustanovile organizacijo protifašistične ženske zveze, za njeno predsednico pa izvolile Maričko Kušlan, ki je žensko organizacijo zastopala v taboriščnem NOO.

Zavedale smo se, da bodo vsak naš korak opazovali četniki, ki so vse bolj osamljeni čemeli v svoji baraki in tuhtali o novih hudobijah. Še vedno so uživali neprikrito angleško podporo. Zahtevo našega predstavništva, da nas oborožijo in omogočijo prevoz čez morje, so angleške komande v južni Italiji sprejemale z neprikrito nevoljo, ker so še naprej vztrajno podpirale kraljevo »vojsko«. Potrebna je bila torej skrajna budnost.

Že v zaporu smo sklenile, da se bomo za delo v svobodi disciplinirale in podredile osebne zadeve splošni stvari, zdaj pa smo razumele tudi, da bomo samo s svojim vedenjem lahko dokazale vsem, zlasti zaveznikom, da smo dekleta enakopravne pripadnice NOB in da se hočemo tudi z orožjem udeležiti boja proti okupatorju v domovini. Dobile pa smo že tudi prvo nalogo v prostosti. Vida nam je povedala, da bo naše glavno delo med rojaki iz Slovenskega primorja in Istre; že takrat jih je bilo v Carbonari kakih petsto. Takoj smo sklenile, da zanje pripravimo tečaje materinščine, kar je bilo najnujnejše, ker so, oropani šol in vseh drugih narodnih pravic, zelo slabo poznali svoj jezik. Poučevanje slovenščine je bilo naloženo profesorici slovenskega jezika Nadi F. Žagar, sestrični sester Žagarjevih – Savice, Nade in Danice, organizacija pouka za istrske Hrvatke pa Eldi Pavletić. To in drugo delo je bilo treba seveda podrobneje razčleniti. Zanj smo bile odgovorne članice partije in SKOJ, ki smo pripadale taboriščni organizaciji. Vsaka je takoj dobila navodilo, kateri enoti

je dodeljena in pri kom naj se zglesi. Vojaške enote je namreč naše vodstvo v tajnosti že oblikovalo.

O vsem tem smo se pomenile na sestanku »pod drevesom«. Šele sedaj smo dobile stvarnejšo predstavo, kakšen je naš položaj tukaj, na italijanskih tleh. Zvedele smo, da nalog ne bo ravno malo in da jih moramo opraviti dobro. Za tako delo smo tudi bile pripravljene, večino iz naše skupine je revolucionarno pregnetlo tvegano delo v ljubljanski ilegali, v zaporih pa smo prešle še skozi preizkušnje drugačne vrste in se obogatile s trdnejšim teoretičnim znanjem. »Dovolj priložnosti, da na delu preizkušamo, kar smo se naučile v arestantski šoli!« je vzklila Marička, ki je imela bogate izkušnje pri političnem delu z delavstvom že pred vojno v tovarni Saturnus v Ljubljani. S to mislijo smo odhitele s sestanka in se razšle vsaka po svojih dolžnostih.

Pritok novih borcev – neprecenljiva rezerva za NOV

Ni bilo težko navezati stikov s tovariši, ki so se čez dan v gručah zbirali pri pomenkih med barakami. Pripovedovali so svoja doživetja, razpravljali o našem položaju v Italiji, o zmagovitem napredovanju Rdeče armade, o obsežnem ozemlju v domovini, ki so ga ob italijanski kapitulaciji osvobodili partizani; negodovali so nad odlašanjem zahodnih zaveznikov, ki so obljubljali v Evropi drugo fronto, in govorili o našem velikem pričakovanju in volji prispevati svoj delež h koncu svetovne morije.

Sredi mladih ljudi sta vzbujala pozornost dva starejša tovariša. Prvi je bil sivolas možak s peterokrako zvezdo na črnogorski kapi. Umerjeno je stopal med ljudmi in se pogovarjal zdaj s tem, zdaj z onim. Zvedeli smo, da je to

Savo Čelebić, poveljnik naše prve brigade, ki se je proslavil v treh vojnah – v dveh balkanskih in v prvi svetovni vojni. Njegovo junaštvo je prešlo v ljudsko pesem. Že v prvih dneh vstaje v Črni gori je kot upokojeni šestinšestdesetletni major stopil v Lovčenski bataljon in poveljeval partizanskim enotam; zaradi izčrpanosti je padel v roke Italijanom, ki so ga obsodili na dolgoletno ječo in odgnali v Italijo.

Nadvse živahna skupina se je zbrala okrog drugega moža, priletnega tržaškega komunista Ferda Ferjančiča. Z njim so se pogovarjali komisarji bataljonov in čet naše prve bojne enote Anton Šturm, Jože Šeme in Jože Živic, komandanta Stane Kremžar in Ivan Kržan ter člana NOO Zoran Kralj in Tone Segulin. Pridružil se jim je Riko Malalan iz Trsta, stari član KPJ in že privajen prebivalec italijanskih ječ in konfinacij. Tudi Ferjančič, predsednik prvega slovenskega NOO v taborišču, je bil eden najstarejših italijanskih komunistov, Regentov soborec, ki je veliko presedel po zaporih in bil v spopadih s fašisti dvakrat ranjen. Ko smo se približale, so povabili medse tudi nas tri, štiri dekleta, kajti vedeli so že, da smo njihove nove sodelavke. Prekinile smo jih prav sredi živahnega pogovora o usodi primorskih Slovencev in razpravljanja o njihovem trenutnem položaju in o tem, kaj ukreniti, da bi jih zbrali in aktivirali za osvobodilni boj v čim večjem številu. Z zanimanjem smo prisluhnile . . .

Po kapitulaciji Italije se je zgrnilo v taborišče Carbonara na stotine Slovencev iz Primorja, Trsta in Hrvatov iz Istre in še so prihajali dan za dnem. Naša predstava o rojakih pod Italijo je bila doslej le razdrobljena in splošna. Vedele smo o njihovem nad dvajsetletnem upiranju fašizmu, že v Ljubljani in še podrobneje pri srečanju s Primorkami v zaporih smo zvedele o osvobodilnem boju, ki se je razplamteval onstran italijansko-jugoslovanske meje ne le v Primorju, Trstu in Istri, temveč tudi tja

v Benečijo, toda kako raznovrstne in polne trpljenja so bile njihove usode zadnja leta, od začetka vojne in še zdaj, po kapitulaciji, smo sedaj izvedele iz njihovih lastnih ust.

Zavedni Slovenci in Hrvati – protifašisti, člani KP Italije in narodni revolucionarji so trpeli po ječah, taboriščih in dolgoletnih konfinacijah po številnih otočkih in zapuščenih naseljih južne Italije. Bilo jih je na stotine, tisoče naših rojakov pod Italijo pa so mobilizirali v italijansko vojsko in tako so se – nekateri že od začetka abesinske vojne – leta in leta potikali po bojiščih Mussolinijeve Italije. Tisoči, ki so jih od poražene italijanske vojske v Afriki zajeli zavezniki, so živetarili po taboriščih v severni Afriki pa vse do El Shatta na Sinaju in do palestinsko-sirske meje. Badoglieva vlada ni hotela izpustiti iz zaporov niti Jugoslovanov, še manj pa svoje državljane Primorce in Istrane, ki so morali še naprej ostati tudi v vojski ali v specialnih kazenskih bataljonih. V te bataljone, tako imenovane »bataglioni speciali«, ki so jih stražili v posebnih kazenskih taboriščih, največ jih je bilo v Kalabriji, na Sardiniji in Siciliji, so namreč fašisti vtaknili šestnajstletne, sedemnajstletne mladeniče pa tudi zrele moške do petinštiridesetih, da bi jim preprečili odhod v partizane, ko se je razgorela vstaja na Primorskem in v Istri. Večina teh, ki so zdaj prihajali v kamp, so bili prav ubežniki iz kazenskih bataljonov.

Klic domovine

Število naših rojakov, ki so se hoteli osvoboditi izpod italijanskega zatiranja, je naraščalo, vsak dan so prihajali v taborišče novi in novi. Kot po skrivnostnem tajnem

valu se je med Primorci in istrskimi Hrvati povsod, v italijanski vojski, kazenskih bataljonih, po ujetniških taboriščih v Afriki in drugod, širila novica o osvobodilnem boju v Jugoslaviji. Sedaj se je razvedelo, da se tu, na ozemlju Italije, zbirajo Titovi borci, da je tu košček Jugoslavije in Titove vojske, ki se odpravlja na boj v domovino. Vleklo jih je k rojakom, vsi so se jim hoteli pridružiti, vsi so začutili, da se jim tu odpira pot v svobodo. Nihče ni hotel zamuditi priložnosti. Nekaj jih je odšlo, ko je fašistična oblast razpadla, večina pa je morala uiti ali pa so se morali osvobajati s silo. Iz 207. kazenskega polka v Catanzaru v Kalabriji so odšli celo organizirano. Imeli so tajno narodnoosvobodilno organizacijo z odborom OF, ki je zajemala okrog sedemsto borcev. Med organizatorji sta bila izkušena komunista Viktor Vrabec, komenski rojak, in Stane Bratuš iz Podnosa, ki sta že vedela za upor sorojakov na Primorskem. Že od septembra 1943 so postopno prihajali v Taranto in v naše taborišče v Carbonari. Podobna organizacija je bila tudi na Sardiniji, toda tam so bili mobiliziranci hudo zastraženi.

Po približnem računu, tako so se v glavnem strinjali tovariši, je bilo verjetno število teh naših primorskih ljudi, ki jih je bilo treba mobilizirati, nad trideset tisoč. Kako neprecenljiva rezerva za našo narodnoosvobodilno vojsko v domovini se krije v teh deset tisočih, ne samo številčno, temveč predvsem v drugih odločilnih ozirih! Njihova visoka nacionalna zavest, neomahljiva odločenost o pripadnosti skupni domovini, močna osvobodilna volja, poleg tega pa visok odstotek vojaško izkušenih in izurjenih za različne rodove orožja, to bi bila dragocena pridobitev za naš osvobodilni boj. Mobilizacija teh sil je zato postala prva in trajna naloga našega političnega vodstva v tem delu Italije, ki jo je bilo treba izpeljati hitro, odločno in brez odstopanja.

Med zankami in zaprekami

V živem stiku in pogovoru z dobro obveščeni in v najrazličnejših težavnih položajih in bojih preizkušenimi tovariši so se nam čedalje bolj jasnile naloge, ki so nas čakale. Dobile smo tudi točnejši vpogled v razmere, kakršne so bile trenutno v taborišču. O trpljenju in trdih preizkušnjah rojakov pod Italijo nismo še toliko slišale niti me, še manj ali nič pa niso poznali usode Primorcev in Istranov tovariši iz krajev daleč stran od Julijske krajine. Tako se je spočetka dogajalo, da je marsikdo od starih taboriščnikov postrani gledal pribežnike iz italijanskih kasarn, ki so tičali še v uniformah italijanske vojske. Nekateri so jih imeli celo za Italijane. To uniformo pa so sami sovražili iz dna duše in gledali, da se je čimprej znebijo.

Po drugi plati pa so tudi rojaki iz krajev pod Italijo gojili svoje, večinoma idealistične predstave o deželi, ki so jo imeli za svojo pravo domovino. Treba jim je bilo nazorno predstaviti njeno preteklo in sedanjo realno sliko. Oni, ki so bili že leta daleč od doma, tudi o bistvu narodnoosvobodilnega boja niso imeli pravega pojma – za večino je bilo poglobitno spoznanje, da se na tleh Jugoslavije odločno in zmagovito spoprijema z njihovim smrtnim sovražnikom fašizmom hrabra partizanska vojska, ki jo vodi skrivnostni a zdaj že po vsej Evropi sloveči komandant Tito. Zlasti tovarišem iz KP Italije ni bilo takoj jasno stapljanje ciljev narodnoosvobodilnega boja s socialnimi cilji. Prav ta, za jugoslovansko revolucijo odločilna vprašanja pa so bila nam dekletom iz Tranija še kako dobro poznana tudi iz naše jetniške šole. V misel mi segajo razprave s primorskimi tovariši, člani italijanske partije, ki jim posebnosti našega boja niso delale preglavic in so jih prav hitro dojemali. Spominjam se mnogih, zlasti tovarišev, s katerimi smo bili skupaj v isti četni celici

2. bataljona, najbolj pa Ludvika Fevčeta, delavca iz Vrtovin – Ajdovščina, s kakšnim nepotešljivim zanimanjem je izpraševal o dogajanjih v Jugoslaviji in z nezmotljivim čutom takoj doumel njihovo pravo bistvo. Še danes ga vidim, kako mi ob odhodu prve prekomorske v zahvalo za sodelovanje skozi okno vagona poklanja svojo fotografijo s posvetilom »Pred odhodom v domovino Jugoslavijo«. Ni se vrnil iz boja, padel je 25. 5. 1944 v Drvarju v Bosni.

Pri svojem pa je ostajal Riko Mallan, član Slovenskega taboriščnega NOO, sprva namestnik komandanta 1. brigade: »Nedvomno je narodnoosvobodilni boj v Jugoslaviji izjemno pomemben in vsaka čast tako množični sili, ki se tolče za izgon okupatorja, a to še ni internacionalizem, prišlo pa bo do prave revolucije in takrat bo naš čas!« Vednar je ostajal osamljen v svojih ozkosrčnih naziranjih, odšel pa je pogumno v boj s prvo prekomorsko brigado kot komandant 1. bataljona.

Trdna navezanost Jugoslovanov v taborišču na NOB je bila očitna, vendar je bil položaj zamotan. Poleg Slovencev, ki so tvorili večino, ter poleg Hrvatov in Črnogorcev so bili v kampu, kot že omenjeno, še ljudje drugih narodnosti in tuji državljani, četniki pa so to pestrost skušali izkoristiti za ustvarjanje zmede.

Na razpotjih

Kot je v podobnih razmerah povsem naravno, so se tudi med množico v Carbonari našli najrazličnejši ljudje. V baraki številka enajst je bila na primer peščica rojakov, ki so se smukali med nami, četniki in angleškimi oficirji. Med temi sta bila tudi Aco in Lojze, naša znanca od takrat, ko sta prišla v spremstvu angleških oficirjev po nas v tranijsko

kaznilnico. Po njunem takratnem navdušenem pripovedovanju, koliko »naših« ljudi se zbira pri Angležih, smo bile sprva prepričane, da sta tudi sama pristaša NOV, toda od tovarišev, ki so že dalj časa tu in poznajo vsakega posameznika v taborišču, smo zvedele, da ne sodita v naše vrste. V kampu so bili tudi posamezniki, ki so bili sicer pošteni in na strani osvobodilnega gibanja, vendar še niso zbrali poguma, da bi stopili med borce in odšli na fronto. Bili pa so tudi kolebljivci in taki, ki jih je okupator po golem naključju odgnal v Italijo. Sredi množice navdušenih, neučakanih ljudi, ki bi radi čimprej čez morje in v partizane, so se telesno šibki, večinoma od malarije izmzgani bolniki počutili nelagodno. Južna Italija je bila namreč na gosto posejana z legli močvirske mrzlice, ki je napadala že itak sestradane internirance.

Tako me poiščejo trije znanci – ožji rojaki. Dva mlajša, še vedno nekoliko zlaténična po malariji, potolažim, da bolnih ljudi res ne nameravamo pošiljati na fronto. Ostala sta pri nas, se ozdravila in se izkazala kot dobra bolničarja v naših bolnišnicah v Italiji. Tretjega, družinskega očeta srednjih let, mi pač ne uspe prepričati, da stopajo v naše bojne enote samo prostovoljci, lahko pa nam bo kot inženir in rezervni oficir bivše jugoslovanske vojske nadvse dobrodošel pri delu v zaledju. Nisem ga več srečala in domnevam, da je bil vsaj tedaj med tistimi, ki so jim bolj prijale vabljive ponudbe zaveznikov, naj pač pričakajo zmago nad Hitlerjem v njihovi službi v zaledju, saj tudi tako lahko prispevajo k »skupni« stvari.

Zlasti Primorce so od vseh strani zasipali z vsakovrstno propagando proti NOB. Četniki in zavezniški oficirji so jih odvrčali od nas, češ naj vstopijo v »pravo« jugoslovansko vojsko in se pod zavetjem angloameriških enot udeležijo »skupnega boja«. Angleški komandni kader v Italiji je kljub temu, da so v vrhovnih poveljstvih začeli upoštevati moč partizanske vojske, še naprej vztrajal pri zbiranju kraljevini vdanih Jugoslovancev. Niso se namreč mogli spri-

jazniti z dejstvom, da se močno narodnoosvobodilno gibanje in vojska s Titom na čelu bojujeta za drugačno Jugoslavijo. Tako smo bili mi, pripadniki te nove Jugoslavije, v Carbonari zanje le nepotrebna nadloga. Posamezni oficirji so nam sicer tudi kaj dobrega storili, vendar le na lastno pest. Bili so to demokratično razpoloženi ljudje in poštenjaki, ki so se jim upirale četniške intrige ter njihovo lenarjenje in dobro življenje na račun funtov, dolarjev in naropanih dukatov.

Četniški elementi so uživali velike ugodnosti in vsestransko podporo pri zagrizenih konservativcih – tak je bil tudi komandant taborišča v Carbonari – in seveda pri večini tistih med zavezniki, ki niso poznali položaja v Jugoslaviji. V takšnem položaju smo bili tu v prvih vrstah boja za priznanje zavezništva in s tem povezane učinkovitejše pomoči Titovi armadi. Dokazati smo jim morali svojo vrednost v neposrednem stiku, z odločnostjo, požrtvovalnostjo, disciplino in kulturo. Podlaga za vse to pa je bila nenehna skrb za utrjevanje bratstva in enotnosti med Jugoslovani, ki so se zbrali v Carbonari.

Podtalna vojska. Rojstvo brigade

Položaj v kampu je torej sam po sebi terjal ustrezne ukrepe – vzpostaviti organizacijo, ki bo zajela pripravljenost množice, jo od vrha do tal držala v dejavni disciplini in jo v vseh ozirih pripravljala na glavno nalogo, na boj v domovini. To je torej mogla biti le vojaška organizacija, spričo splošnih razmer, nenaklonjenosti taboriščne komande in četniškega hujskanja pa je vsekakor morala delovati v najstrožji tajnosti.

To pa je bil že od vsega začetka cilj tovarišev, ki so se po kapitulaciji začeli zbirati že v Tarantu. Prvi zametek

brigade – vojaško organizirana skupina – je nastal že tam in imel vse elemente za razvoj v obsežnejšo vojaško enoto z vojaškim in političnim vodstvom. V Carbonari so začeli organizirati brigado po vzorcu partizanskih enot v domovini, le da skrajno konspirativno. Na čelu je bil štab, v katerem so bile zastopane vse naše narodnosti, prisotne v taborišču, temeljna enota pa je bila desetina. Vsak desetar je poznal le svojo desetino in nadrejenega vodnika, vodniki komandirja itd. Partijska organizacija je obstajala začenši od čete pa vse do štaba, ki ga je vodil taboriščni komite.

Kako izuriti borce v vojaških disciplinah brez opreme in orožja? Da ne bi vzbujali pozornosti, so borci odhajali po desetinah na vaje zunaj žice, v oljčni nasad. Komandni kader se je vežbal posebej pod vodstvom inštruktorjev, rezervnih oficirjev bivše jugoslovanske pa tudi naših sonarodnjakov iz italijanske vojske.

V najkrajšem času so bile ustanovljene vojaške enote, desetine, vodi, čete, štirje bataljoni – cela brigada, pa tudi ženska četa. Do dvajsetega oktobra so bile enote urejene, petindvajsetega oktobra pa je bila dokončno oblikovana prva prekomorska brigada. Ta datum velja za rojstni dan prekomorskih enot.

Trnova pota do Carbonare

V barako številka osem, kjer smo stanovale vse ženske, tudi poročene, ki so prišle iz konfinacije skupaj z možmi, so sedaj prihajale nove in število žensk v taborišču je stalno naraščalo. Med novodošlimi so bile naše znanke, bodisi iz političnega delovanja pred aretacijo bodisi iz

zaporov; od teh so nas ločili že v beneški kaznilnici, da bi omajali našo enotnost in nas oslabili. Od tistih, ki smo jih poznale še iz Benetk, so prišle sem prek raznih ovinkov Bogumila Fajon in Zora Lokar s sinkom, ki ga je rodila v ječi v Beneventu, iz taborišča v Vinchiaturi sta prišli Ivica Pirjevec in Milka Popek, iz ječe v Campobasso pa Neda Škarica, Ida Turk, Marija Reljac – Sneguljica iz Grobnika pri Reki in Tržičanka Francka Kokalj. Slednji dve so v Campobasso poslali po kazni iz firenških zaporov, Sneguljici je bila to že štirinajsta ječa po vrsti. Za tuberkulozo obolelo Francko so morali velik del poti prenašati na rokah, iz našega taborišča pa so jo poslali v bolnišnico v Taranto. Videle smo jo poslednjič.

Med novimi znankami naj omenim Danico Gregorič iz Novega mesta in še nekatere, ki so mi ostale v spominu. Tu sta Primorki Angelca Drufovka in Slavica Pintar iz Goriških Brd, poleg Vojke še Tržačanki Sretna Ferljuga, Lidija Viola in Goričanka Poldka Ušaj; Anica Lukec in Minka N. sta iz okolice Ljubljane, Meljnikova Olga s sestro Silvo in materjo Slavo pa iz Cerknice. Od Dalmatink se spominjam Olge Manojlović, Dinke Dimić, Seke Dupljančić in Marije Razović. Poleg Milice Strugar je bila iz Črne gore še Vasiljka Žic, iz Pulja pa Nevenka Zakinja-Smoković. Vsaka je imela za seboj svojo kalvarijo, vse so si morale izsiliti prostost iz ječ in taborišč, kajti propad države, ki jih je obsodila, ni spremenil odnosa ječarjev do jugoslovanskih antifašistov.

Slavico in Angelco iz Goriških Brd so italijanski ječarji poslali iz zaporov v Gorici v taborišče v Vinchiaturi še po padcu Mussolinija, medtem ko so italijanske protifašiste že izpuščali iz ječ. Med bobnenjem strelov in eksplozij sta v Vinchiaturi pričakali Nemce, ki so vdrli v taborišče in iskali italijanske vojake, besni zaradi njihove zavezniške nezvestobe. Stražarji-karabinjerji so se razbežali. Ko so Nemci odšli – kazalo je namreč, da se jim mudi, saj so se zadovoljili s površnim pojasnilom v nemščini, ki ga je

povedala ena izmed interniranih Židinj – so taboriščnice izrabile priložnost, zapustile taborišče in se v majhnih skupinicah porazgubile. Angelca in Slavica sta se skupaj z Ivico in Milko tri dni skrivali v gozdu, čez noč pa jih je gostoljubno sprejel pod streho kmet, ki je imel svojo domačijo tik ob robu gozda. Z angloameriški kamioni so se pripeljale v Carbonaro. Angelca je bila čudno mirna in tiha – nenavadno, kajti vse novodošle glasno in veselo izražajo srečo, da so spet na prostosti. »Oglušela je od udarcev. Na goriški kvesturi nam niso prizanašali, toda njo so še prav posebno hudo zdelali,« je povedala Slavica. Ali imajo ovrovcji kako posebno šolo, da vsi na enak način uničujejo ljudi, ki jim pridejo v kremplje!

»Kaj, iz Firenc si prišla? Mogoče poznaš Marjetko Kaplan?« sprašuje po materi naša Ančka iz Velikih Lašč. Sneguljica ne ve zanjo, kajti tam je bilo zaprtih čez sto naših žensk pa tudi so jo iz Firenc kmalu poslali na jug. Za mamó je Ančka zvedela šele po osvoboditvi. Po vrnitvi iz Firenc so ji mater odgnali domači belogardisti. Našli so jo med zmrcvarjenimi trupli pri sv. Urhu.

Iz pekla na Tremutih

Iz konfinacije na Tremutih so prišle Francka Babšek, Marica Kokalj-Bobnar, Majda Bren, Ivanka Molek in Tončka Zalar. Bile so edine ženske med tisoči konfinirancev na otočju Tremiti. Njihovo življenje bi bilo pravi pekel, če ne bi bilo med konfiniranci tovarišev, ki so jih ubranili pred nadlegovanjem stražarjev in posadke italijanskih vojakov. Življenje konfinirancev je bilo neznosno. Sestajati sta se smela le po dva, odvzeli so jim knjige, papir in pisalne potrebščine, predvsem pa so hudo stradali. Včasih jim po ves mesec niso pripeljali hrane, kuhali so si

koprive, bodečo nežo in cikorijo, kar so pač našli med travo. Marsikdo je obupal in si vzel življenje.

Med prvimi, ki so jih že septembra oziroma oktobra 1941 poslali iz Ljubljanske pokrajine v konfinacijo na Tremite, sta bila Stane Bobnar in Marica Kokalj-Bobnar. Marica je – o tem je pisal »Slovenski poročevalec« – vzdržala grozovita mučenja na ljubljanski kvesturi, ne da bi kaj izdala o sodelavcih, med katerimi so bili tudi vodilni tovariši osvobodilnega gibanja. Rablji so po provokatorju zvedeli, da so se pri nji sestajali pomembni ljudje, vendar Marica tovarišev ni izdala. Stane in Marica, ki sta imela izkušnje še iz partijskega dela pred vojno, sta navezala stike s komunisti, tudi s člani KP Italije, ki so bili že prej na otoku (med njimi so bili tudi primorski Slovenci), organizirala konfinirane Slovence in Hrvate in ustanovila partijsko organizacijo. S pomočjo organizacije so si priborili olajšave v režimu in si napravili življenje znosnejše.

Ob kapitulaciji Italije so se hoteli čimprej vrniti v domovino. Skrbelo jih je, da ne pridejo v roke Nemcem, kajti njihove ladje so se pojavljale v bližini. Razorožili so straže. Skupina stopetih mož, med njimi samo ena ženska – Marica, je zasegla italijansko ladjo, da bi odpluli čez morje v Jugoslavijo. Toda posadka jim je pobegnila; tako so ostali na morju sami, brez hrane, a po petih dneh so dosegli najbližje kopno. Na obali so jih pričakovali karabinerji, jih aretirali in odvedli v Bari. Bili so pač še vedno »njihovi«, zato so jih hoteli spet stlačiti v zapor. Temu pa so se naši uprli in s tem opozorili nase domačine – antifašiste, ki so jim ponudili zavetje. Obveščeni so bili tudi Angloameričani. Ti so jih namestili v taborišču za osvobojene antifašiste »Pod oljkami« v Tarantu in poslali ladje še po druge. Tako so se znašle pri nas tudi preostale štiri tovarišice s Tremitov, čez nekaj dni pa so med prvimi osvobodenci priromale v Carbonaro.

Porod v celici ob tifusnem bolniku

Štirinajst dni za tranijsko skupino sta v kamp Carbonara prišli Zora Lokar s sedem tednov starim dojenčkom in Bogumila Fajon-Faja. Ti dve so zadržali v Beneventu, medtem ko so drugih sedem deklet iz iste ječe odvedli v tranijsko kaznilnico. Bili sta ločeni, Zora v samotni celici, ker je pričakovala porod, Faja pa med kriminalkami. Ko je Faja zbolela za trebušnim tifusom, so jo vso vročično in kužno namesto v bolniško izolirnico zaprli skupaj z Zoro. Tako je tifusna bolnica – k sreči medicinska sestra, ki se je točno zavedala nevarnosti za porodnico in otroka, nudila porodno pomoč in oskrbela novorojenčka. Sredi umazanije, v razmerah, nepojmljivih ne samo za zdravstvenega delavca, je vse potekalo brez zapletov, rodil se je zdrav deček in tudi mati je ostala zdrava. Dva dni zatem sta se znašli v novi stiski. V celico sta vstopila esesovca v spremstvu upravnika zaporov, okorelega fašista, ki ju je podučil, kdo in kaj sta jetnici. Esesovca sta odredila, da naj ju zadržijo v zaporu. »Tako, ko bo mogoče, ju bomo poslali v Nemčijo,« sta rekla. Bombardiranja, bližanje fronte, vse to je ustvarjalo v zaporu nepopisno zmedo. Kriminalke so odpuščali, v ječi pa pustili poleg najhujših zločink samo še naši dve z otrokom. Uprava se je pripravljala na beg. Ob novem bombardiranju se je zrušil del zapora in jetnici sta ob pomoči bolničarja s tri dni starim novorojenčkom pobegnili iz ječe. Več kot mesec dni sta taveli sredi begajočega, preplašenega prebivalstva po neznanih krajih. Nekoč sta slišali, kako je nekdo od mimo-idočih vzkliknil »Tedesche« – res so ju najbrž povsod imeli za Nemki, obe sta bili namreč plavolasi in modrih oči, kar je v teh krajih prava redkost. Nihče jima ni ponudil zavetja, spali sta pod vedrim nebom in se hranili z odpadlim sadjem. Iskali sta železnico, da bi ju odpeljala proti domu, toda vse proge v okolici so bile razrušene.

Izogibajoč se Nemcem sta končno pritavali do Avelina, kjer sta srečali skupino naših pobeglih jetnikov. Šli sta z njimi in našli so na zaveznike, ki so jih spravili v Carbonaro. Še vsi drobci in upadli sta Zora z otročkom in Faja sredi vrveža v taborišču že spraševali za svojimi dolžnostmi.

Posrečen skok čez fronto na jug

V Carbonaro je enajstega novembra pripotovala Danica Gregorič, profesorica iz Novega mesta. Internacijo je prestajala v Atessi, v provinci Chieti. Bilo ji je težko – edini Jugoslovanki v mestecu, kjer je vrvelo fašistov. Laže ji je postalo, ko se je med konfiniranci seznanila z nekaterimi komunisti iz Milana in interniranimi Židi, še bolj pa pozneje, ko je navezala stike z rojaki, interniranimi v bližnjih mestecih Bomba in Archi. Sestajali so se skrivaj v gozdičku, izmenjavali novice in snovali načrte, prek nekega italijanskega sointerniranca, ki je imel zvezo z domačini, pa so dobivali sveže novice s prepovedanih radijskih postaj.

Za padeč Mussolinija je izvedela šestindvajsetega julija navsezgodaj. Italijanski tovariši so jo prebudili z razbijanjem po vratih, stiskali so ji roko in vzklikali: »Partizanka, zdaj smo svobodni, skupaj se bomo borili!« Na ulicah Atesse so ljudje trgali fašistom značke s prsi, z javnih poslopij so snemali fašistične insignije in jih teptali. Vendar se potem prve dni ni nič premaknilo, vojna je trajala naprej. Italijanske internirance so spustili domov, za Jugoslovane pa karabinjerji »niso imeli navodil«. Zato je Danica z rojaki iz soseščine začela snovati načrt o begu.

Italijanski vojaki, ki so prihajali s severa, so povedali, da od Pescare hitijo nove nemške enote, z juga pa se je

bližala nemška vojska, ki se je umikala pred Angloameričani. V septembru je Atessa postala neposredno vojno področje. Zračne bitke in bombardiranja so se približali in končno zdivjali nad samo Atesso. Ko so karabinjerji nekoč zajeli osemnajst ameriških padalcev in jih privedli v mesto, jih je preplašena in od grozot zmedena množica začela sramotiti in pljuvati. Nekaj dni pozneje so zajete padalce kljub njihovim protestom, da so ujetniki italijanske vojske in da hočejo ostati tukaj, nemški vojaki surovo spehali na kamione in jih odvlekli na sever. Ista množica se je sedaj postavila v njihovo obrambo, češ kam jih ženejo, poveri ragazzi, bolje bi jim bilo tu! Na dan kapitulacije Italije so meščani na ulicah manifestirali za mir pozno v noč in vpili: »La guerra non piú, la pace, la pace!« Kljub vsem protestom pa italijanske oblasti niso izpustile naših internirancev in v ateški bolnišnici sta bila dva ranjena ameriška padalca še vedno pod stražo.

Jugoslovanski interniranci iz Lanciana, Bombe, Archia in od drugod so se prek Atesse, kjer je Danica v zapuščenem poslopju fašistične mladine pripravila skrivno prehodno zbirališče, po majhnih skupinah začeli prebijati proti jugu. Po dogovoru so povedli s seboj tudi oba Američana, ki sta v ponošenih oblačilih, oskrbela jima jih je Danica, pobegnila iz ateške bolnišnice in se jim pridružila. Pot skozi razrušena mesta in vasi je bila strahotna. Zaradi gostih nemških transportov in nemških vojakov, ki so med potjo divjali in izropali, kar so dosegli, so se izogibali večjim krajem in prometnicam in se razcepili v še manjše skupinice. S seboj so nosili nekaj hrane, prenočevali so v zapuščenih kletih in v grmovju, bredli čez vode in povsod srečevali potikajoče se brezdomce in prestrašene domačine izgladnelih obrazov.

V družbi Filipa Bernarda in Lada Mahoviča je Danica prekoračila fronto med mestecema Gissi in Furci. Nekaj časa so se zadrževali v zapuščenem šotoru blizu hiše kolona Nikolója, ki jim je prijazno pomagal in bil zato tudi sam deležen redkih potrebščin iz njihove prtljage. Od

juga se je približalo bobnenje, letala so pikirala v glavnem na mesti in na prometnice. Vse je bilo v dimu. V jutru sedmega novembra so izvedeli, da so Gissi zasedli Anglo-američani. Obstreljevanje se je preselilo prek njihovih glav na sever proti Atesi. »Letos ga bomo krstili pred Martinom,« je dejal Nikoló veselo in jim v proslavo srečnega prehoda fronte natočil imenitnega novega vina.

Izogibajoč se ognju, sedaj nemškega orožja, so se priplazili v Gissi, kjer so se prijavili angleški komandi. Tu so jim obljubili pomoč, a te ni bilo od nikoder. V mestu so srečevali tudi druge internirance. Daničina skupina je šla v akcijo sama, s priporočilnico komande so »štopali« zavezniški avtomobil in se odpeljali proti Termoliju. Povsod razrušena naselja, tavajoči domačini, grobovi, grobovi povsod. Peljali so se mimo ogromnih skladišč nafte ob morju, srečevali nepregledne ameriške konvoje, se z muko prebijali mimo njih čez majave mostove, topovi, tanki, kamioni z vojaki pa v nasprotno smer.

Prispeli so v Foggio in čez nekaj dni odpotovali v smeri proti Bariju. Zvečer enajstega novembra so se že zglasili v taborišču v Carbonari.

Ustanovimo žensko četo

Kakor vsi v taborišču smo tudi me sklenile, da se vojaško organiziramo. Hotele smo opozoriti, da smo tudi me z istim ciljem v taborišču. Prizadevale smo si doseči, da bi nam priznali položaj borca. Ko smo na sestanku ženske organi-

zacije v naši baraki naznanile, da bomo osnovale posebno žensko četo, je bil ta sklep sprejet z nepopisnim navdušenjem. Med približno osemdesetimi ženskami je bila skoraj polovica bolehnih, med njimi tudi nosečnice in matere z otroki, rojenimi po ječah in taboriščih. »Kaj pa me?« so spraševale, ko smo jim povedale, da moramo v vojaško organizacijo sprejeti le zdrave in pohodov sposobne tovarišice. Tedaj smo bile prepričane, da bo ženska četa v sklopu prve brigade odšla s tovariši v domovino. Dopovedovale smo jim, da bomo ob pripravah in opremljanju novih vojaških enot še kako potrebovali pomoč vsake izmed njih. Le Puljčanka, komaj osemnajstletna Nevenka Zakinja-Smoković, ki se ji je že poznala nosečnost, se nikakor ni dala prepričati. »Zapiši i mene, nisam ranjenik!« je vztrajala pri svojem. Niti slišati ni hotela, da ne bi odšla skupaj z možem, ki je uril komandni kader brigade. Vztrajala je tudi pozneje v Gravini.

Že takoj prvega dne smo zapisale čez petdeset tovarišic – bork, pozneje se je pridružilo še nekaj novih, tako da je bilo v četi nad šetdeset tovarišic. Nekatero so odhajale, druge prihajale. V taborišču smo vadile kakor tovariši in pokazale smisel za vojaške veščine. Ženska četa ni odhajala izven taborišča, temveč sta jo kar v baraki ali pa na prostoru za bivališčem vadili v strumnosti izurjena telovadka ljubljanskega Sokola in društva Tabor, komandirka čete Vera Križman in komisarka čete Marija Curk, ki je imela poseben dar za vojaške spretnosti. Pomočnica komisarke je bila Cita Lovrenčič. Vsak borec je vedel, kateri enoti pripada in kdo mu je starešina. Za hitro prenašanje sporočil so bile najprimernejše desetarke in sobne starešine. Med desetarkami in vodnicami ženske čete se spominjam samo Živke Obid, Mime Križman-Češarek, Milke Popek, Ide Turk in Tončke Zalar.

V sestav prve prekomorske brigade je bilo vključenih trinajst tovarišic kot brigadni politični kader. Razdeljene smo bile po četah in bataljonih, ki so bili sestavljeni po

narodnostni pripadnosti. Prva dva bataljona sta bila slovenska, tretji črnogorski, četrti hrvaški. Tako smo bile razporejene tudi me: Marička Kušlan je bila politkomisar-ka 4. čete 1. slovenskega bataljona, Marica Gortnar, Cita Lovrenčič, Elda Pavletić in Petrica Vuković pa politični kader v drugih četah. Sekretarka SKOJ brigade je bila Savica Žagar, v bataljonih pa so bile kot sekretarke razmeščene Majda Bren, Martina Marinšek, Ivica Pirjevec, Neda Škarica, Ivanka Tekavec in Danica in Nada Žagar. Toda delovale so samo v taborišču, z brigado ni šla nobena od njih pa tudi druge ne, temveč so prišle šele v sestav tretje prekomorske brigade, ko je bil naš položaj v oporiščih v Italiji že utrjen.

Kultura kot orožje

Lotile smo se dela v kampu, kakor smo se dogovorile. Med množico ljudi v taborišču je bilo treba, kljub temu da je bila večina pripravljena na napore, stalno politično in kulturno prosvetno delovati, tolmačiti nasprotja, skratka, neprestano vzdrževati pravo razpoloženje. Potrebni so bili razumevanje in rahločutnost, pa tudi odločnost in bojevitost.

Drugi dan našega bivanja v Carbonari smo ustanovili kulturno prosvetni odbor, ki mu je predsedoval dr. Dolfe Vogelnik, člani pa so bili Milan Kmet, Janez Kocmur, Cita Lovrenčič in Elda Pavletić. Že čez nekaj dni je bilo treba pripraviti prvi javni kulturni nastop, ob tej priložnosti pa obenem proslaviti devetindvajseti oktober, petindvajseto obletnico odcepitve naših narodov od Avstrije kot važen dogodek za nastanek samostojne države jugoslovanskih narodov. Sklenili smo tudi, da bomo za sedmi novem-

ber pripravili vse potrebno za slovesno proslavo obletnice oktobrske revolucije. Ustanoviti je bilo treba močan pevski zbor, zbrati športnike za fizikalna tekmovanja, sestaviti programe proslav in prosvetnega dela ter olepšati bivališča.

Razdelili smo si naloge in poiskali sodelavce, za začetek pretežno iz vrst ženske organizacije in njenega jedra – tranjske skupine, ki so jo pozneje tovariši imenovali »Vidin kolektiv«. Med tovarišicami smo našli režiserke, izvajalke programov za javne nastope, učiteljice, predavateljice in inštruktorke za pouk materinščine in splošno izobraževanje v taborišču.

Pesem nam živeti pomaga

Že prvi večer ob prihodu v Carbonaro je zaslovel naš pevski zbor in pri prekomorcih smo še danes v spominu predvsem kot »pojoča dekleta« iz Carbonare in Gravine. Naš pevski zbor je namreč nastal v kaznilnici v Traniju, kjer prepoved petja po padcu fašizma ni bila tako stroga. Med nami, triindvajsetimi ženskami, je bilo devetnajst pevk, nekaj zares odličnih. Naš »repertoar« je obsegal šestindvajset narodnih in dvaindvajset revolucionarnih pesmi. Imele smo solistke Milko Popek, Nedo Škarico, Lidijo Medved, Ančko Hočevar in nepozabni trio sester Žagarjevih – Savice, Nade in Danice. Sestavili smo lahko tudi kvartet ali oktet, ki sta se prav dobro izkazala. Naši pevski nastopi so bili v Carbonari tako zaželeni, da so postali obvezen uvod pri poslušanju radijskih in dnevnih vesti ob političnih urah v barakah. Vselej, kadar je bilo treba dvigati zavest ali utrjevati disciplino, smo v pesmi iskali in tudi našli vir novih moči. S pesmijo smo

odprli pot do src, pesem je pomagala odganjati trenutke potrnosti in premagovati težave.

Za našo prvo javno prireditev smo si zatorej najprej hoteli zagotoviti dober pevski nastop. Naše tovarišice, zlasti Lidija Medved z Reke in Milka Popek, so hodile od barake do barake in nabirale pevce za naš prvi mešani pevski zbor, ki ga je vodil primorski rojak Janko Obad. Zbor se je dobro izkazal že po enotedenskih vajah na prvem javnem nastopu devetindvajsetega oktobra v Carbonari. Takrat so se odzvali vabilu tudi predstavniki komande taborišča. Pozdravni govor Staneta Bobnarja jim je v angleščino prevajal dr. Dolfe Vogelnik. Nastopili smo s petjem in tudi že z recitacijami, Milan Gombač je recitiral Kajuhovo »Slovensko pesem« (Samo milijon nas je), Vera Križman pa »Dekle v ječi« (Moj dragi fant leži ubit nekje v dolenjskih hribih). Prireditev smo sklenili s Prešernovo »Zdravljico«, ki je zbudila med našimi ljudmi veliko navdušenje. Kitico »Žive naj vsi narodi« je prevajalec povedal tudi v angleščini. Ta naš prvi javni nastop v taborišču je bil v celoti sprejet z odobravanjem, saj je bil dobrodošla sprememba v našem vsakdanjem življenju. Predramil je tudi tuje državljane med nami. Takoj smo jih pridobili za sodelovanje pri proslavi za sedmi november.

Nismo imeli niti pesmaric niti pesniških zbirk, bili smo odvisni le od spomina ali v najboljšem primeru od beležnic, v katere smo še v zaporih na skrivaj zapisovale za nas pomembnejše tekste in tudi pesmi. V tem času je prišel med nas skladatelj Filip Bernard in od tedaj nismo bili več vezani zgolj na posluš, marveč nam je Filip Bernard pevski program napisal in harmoniziral. Če se prav spominjam, je njegova harmonizacija Apihove »Bilečanke« uvrščena med najboljše.

Hlepenje po materinščini

Brž ko smo objavili, da bomo poučevali slovenski in hrvaški jezik, se je že prve dni priglasilo okrog sto petdeset Slovencev in trideset Hrvatov za redni pouk. S prihajanjem novih je število stalno naraščalo; naravnost hlepeli so po znanju materinščine. Učencev torej ni bilo težko najti, pa tudi z učitelji ni bilo zadrege. Za delo s posamezniki po pouku (domače naloge) je bilo dovolj inštruktorjev, ker je bilo med mladino precej gimnazijcev iz Slovenije in Hrvaške. Največja težava je bila s prostori in učili. S tem sta si belila glavo profesorica Nada Žagar in učitelj hrvaščine Braco Alkalaj. Uvidevni angleški kapetan Higgs, ki nam je že prej pokazal svojo naklonjenost in nas obdaroval z zgornjimi deli trenirk, je tudi to pot priskočil na pomoč in nam preskrbel prave šolske table in kreda iz zavezniških virov. Težko je bilo s prostorom. V naših polno zasedenih bivališčih, v barakah in tudi v šotorih, ki so jih začeli postavljati za novodošle, ni bilo mogoče poučevati. Začasnno nam je kapetan Higgs za pouk odredil prostor, kjer so imeli Židje šolo za svojih deset šolarjev za pouk angleščine strogo samo zase, ob večerih pa za molilnico. O vsem tem se je poučil Braco od svojih sonarodnjakov. Židom pa ni bilo pogodu, da bi prostor delili z drugimi, zato nikakor »niso mogli« najti primerne časa, ko bi nam lahko vsaj za dve dopoldanski uri zapored odstopili svojo učilnico. »Pustiva to gospodo!« je dejal Braco Nadi in sta šla. Pretaknila sta vse kotičke in končno odkrila v baraki, kjer so imeli Angleži svoje delavnice, prazno prostorno sobo. Ta prostor smo hitro izrabili tudi za vaje recitatorjev in pevcev. Toda ne za dolgo . . .

Vprašanje učbenikov so naši učitelji za silo rešili preprosto, a učinkovito. Spise, ki so jih napisali učenci sami, so potem, ko so jih jezikovno in slovnično popravili, obravnavali pred razredom in pri tem razložili vse napake,

opozorili zlasti na tujke in italijanizme, hkrati pa učili slovnico in pravopis. Presunljivo je bilo v njihovih spisih prebirati, kakšno »trplegne« so morali prestajati pod fašizmom, njihovo opravičevanje »ne stojte samerit« in podobno, saj sploh niso znali zapisati besede v materinščini in za mnoge med njimi je bila šola v Carbonari prva slovenska šola sploh. Večinoma so bili njihovi prvi spisi pisma materam, ki jih seveda nikoli niso prejele. Popoldne so dopolnili pouk inštruktorji, ki so ponavljali gradivo in učili pravilno izgovarjavo. Namesto čitank so učitelji po spominu napisali izbrane pesmi, na primer Prešernove, Gregorčičeve in Aškerčeve, učenci pa so jih ponavljali in se jih z navdušenjem učili na pamet. Ustno so jih seznanjali tudi z ostalim slovstvom. Veliko zanimanje je zbudila razlaga osnov razvoja družbe, ki je razen učencev vselej privabljala širši krog poslušalcev. Zelo prav je prišla pri tem Kardeljeva brošurica »Potovanje skozi čas«, ki smo jo prinesle še iz Tranija; knjižica nam je bila v šolah v Carbonari edini tiskani učbenik, ki je rabil tudi v marksističnih krožkih in pri splošnem izobraževanju.

Tako je pouk jezika začel preraščati v splošno izobraževalno šolo. Največje zasluge za to pripadajo požrtvovalnemu delu učiteljev in profesorjev na tečajih materinščine. Slovenščino so poučevali poleg profesorice Nade F. Žagar, Danice Gregorič in Erne Pazdera še učitelja Milan Gombač, Milena Krautblatt in mladinska aktivistka, članica ilegalnih krožkov študentske mladine iz Trsta Vojka Šmuc, hrvaščino pa učitelja Braco Alkalaj in tovariš, ki smo mu pravili Učo. Številna je bila tudi skupina prizadevnih inštruktorjev, v kateri so bili Lidija Medved, Živka Obid, Olga in Silva Meljnikov, Ljubica Skapin, Neda Škarica, Miran Šuštar in drugi. Med njimi je bilo nekaj dobrih predavateljev z obsežnim znanjem, ki so pomagali ne le pri jezikovnem pouku, temveč večinoma pri splošno izobraževalnem delu in v marksističnih krožkih: Elda Pavletić, Ančka Hočevar, Ljubo Osterc idr.

Kmalu pa so šolo odkrili četniki. Zgodilo se je, da so med učence vrinili nekaj svojih pristašev. Ti so sredi pouka pričeli razbijati in kričati, češ da širimo komunistično propagando. V prof. Danico Gregorič je nekdo zagnal stol, vendar so jih tovariši takoj prepoznali in jih odstranili iz učilnice, nakar so mirno nadaljevali z delom.

Red in čistoča v taborišču sta bila na višku. Zanju so skrbeli desetarji in komandirji. Notranjost barak je polepšal slikar Janez Čargo z mogočnimi prizori iz boja. Žal ni od tega ohranjenega ničesar, ker je upodabljal na ovojni papir z barvnimi oziroma pastelnimi svinčniki, saj drugega nismo premogli.

Administracija – v culici

Naša skupnost je tedaj imela samo denar, ki smo ga zložili partiji in skojevci. Uporabljali smo ga izključno za potrebe kulturno prosvetnega in propagandnega dela. Zadnje liro smo postrgali za nakup kitare in flavte, da je naš Bernard sestavil trio, ker smo violino že imeli. Še sedaj se nasmejemo, kadar se spominjamo, kako smo čuvali našo blagajno, sezname in skope zapiske – našo prvo »administracijo«. V začetku je bila to culica, ki jo je čuvala Marija Hegler-Teta. Ker so jo bolele noge, se je zadrževala na svojem pogradu, kjer je šivala in pletla po naročilih naše delavnice. Po vojni je takole pripovedovala: »Rekli ste mi: – Teta, pazi na to kot na lastne oči – zato sem kar sedela na culici, še ganiti se si nisem upala. Pozneje, v Gravini, ko ste prinesli lesen kovček, je bilo lažje.«

Sploh je bila naša Teta imenitna ženska. Znala je misliti z lastno glavo in se odločno upreti vsaki krivici. Bila je globoko verna, toda hudo razočarana nad božjimi služabniki. V domači vasi ji je kaplan, voditelj bele garde

v Dobrem polju, grozil s smrtjo, ko se je zvedelo, da daje hrano partizanom. Okupatorjevo sodišče, kamor so jo končno privedli, je bilo prizanesljivejše – obsodilo jo je na dosmrtno ječo. V ljubljanskih zaporih smo jo poznali kot kmečko žensko, objokanih oči in z rožnim vencem v rokah, v neprestani molitvi. V beneški kaznilnici je vzkipe-la nad hudobijo nun in si tako prislužila samotno celico in kazensko premestitev v Trani. Že doma je bila trdno navezana na naš boj, navezala se je tudi na naš kolektiv, v katerem se je počutila varna, in se udeleževala vsake naše akcije. Svojo osebno vero je ohranila in verjetno sama pri sebi molila, toda vztrajala je pri protestu in k cerkvenim opravilom ni hodila, čeprav je bilo to odvisno povsem od njene volje.

Potrebščine smo nabavljali v bližnjem Bariju, vendar nismo mogli prinašati česarkoli. Taborišče je bilo ograjeno z bodečo žico in močno zastraženo. Na ono stran žice smo smeli le s posebnim dovoljenjem, ki pa so nam ga le neradi dali. Tajni prehod smo uporabljali predvsem za naše konspirativno delo, za naše partijske sestanke in za vojaško urjenje komandnega kadra brigade. V začetku so majhne skupine odhajale prek žice na ogled Barija, vendar ta radovednost na lastno pest ni bila nikdar zlorabljena in je prenehala takoj, ko je vsakdo dobil svoje delo v taborišču. Preko žice smo odhajali le po nalogu ali po dogovorih z našim vodstvom. Kadar so bili na straži Indijci (muslimani, ki so tudi v angleški službi nosili turban in brado), prehajanje prek žice ni bila šala, kajti ti so svojo stražarsko dolžnost jemali stoočtoto zares. Včasih smo morali tvegati. Tako smo na primer ilegalno spravili v taborišče naš pisalni stroj. Dobro smo ga zavili v veliko vrečo in ga počasi zvelkli pod žico, ki smo jo bili prej razmaknili.

V taborišču, ki je konec oktobra imelo okrog dva tisoč petsto Jugoslovanov, je bilo nujno potrebno pisati poročila v več izvodih. Radijska poročila smo razmnoževali v

začetku seveda kar na roko, s kopirnim papirjem. Torej je bil stroj velika pridobitev. Naša prva daktilografinja je bila tovarišica Pancerjeva, njena naslednica pa naša neumorna Judita Štern, ki nas je zalagala s tipkopisi ves čas na poti skozi taborišča NOV in POJ po Italiji. Edini pisalni stroj je ropotal dan in noč, saj smo se ga posluževali vsi, zdaj za politične, zdaj za kulturne potrebe in seveda za redno administracijo. Pozneje, v Gravini, je šele dobil svojo pravo veljavo. Že naprej je bilo določeno, kdo bo pisal ob desetih zvečer, kdo ob enih ponoči. »Kar oblegamo ga,« je zapisala Danica Gregorič.

Naša zastava prvokrat na ulicah Barija

V večjem številu smo tajno, povsem po pravilih ilegale, prešli skozi žico konec oktobra ob pogrebu sovjetskega vojaka, bivšega ujetnika. Šli smo v manjših skupinah in v časovnih presledkih. Morda je bil to prvi civilni pogreb v Bariju in brez dvoma prvi pogreb s peterokrako zvezdo na čelu sprevoda, ki so jo napravili sonarodnjaki umrlega. Takoj za tem znamenjem pa je plapolala jugoslovanska trobojnica s peterokrako zvezdo. Tako si je Marica zabeležila v koledarček: »...torek, devetnajstega oktobra. Prvikrat sem korakala za našo partizansko zastavo. Bil je pogreb ruskega tovariša. Veličasten nastop vseh nas iz kampa. Na pogrebu nas je bilo okrog tisoč, brez dovoljenja. Nesla sem venec skupaj s tovarišem – Črnogorcem...« Za opazovalca je moral biti to čuden sprevod, saj so bili pogrebci v različnih oblačilih, od popolnoma civilnih do polvojaških in strogo vojaških, nekateri razoglati, drugi s triglavkami. Šli smo organizirano v četverostopu, poveljeval pa nam je Franci Benčan. Na ta svojstven način smo prvič množično nastopili kot pripadniki NOB in

ljudske revolucije na ulicah Barija. Pogreba so se udeležili tudi predstavniki italijanske komunistične partije, trije ali štirje možje visoke starosti. Eden do njih je spregovoril ob grobu. Tako smo zvedeli, kdo pravzaprav so. Ne vem pa, od kod so se vzeli. Mi zagotovo nismo nikogar obveščali o pogrebu. Na grobu smo zapeli žalostinko »Žrtvam« in se na različnih dostopih prav tako neopazno vrnili v taborišče.

Podpiramo tri hišne vogale

Od daleč in po nevarnih poteh so k nam prihajali novi borci, utrujeni, bosí in strgani. Videle smo, kako se trudijo, da bi prikrili svojo revščino. »Nekaj moramo ukreniti!« smo razmišljala dekleta.

Pri priči smo ustanovile servisno službo. Organizacijo so prevzele Marija – komisarka naše čete, Sneguljica, Mima, Lidija, Jože Rebolj, čevljar iz Ljubljane, in Božo Mikuličić z Reke. Takoj so se našli prostovoljci. Tovariši so pripravili sušilnico za perilo, napeljali vrvi, prinesli vedra in kotle – prazne kontejnerje. Kmalu so nastale delavnice: šivalnica, pralnica, čevljarska popravljavnica, kar so s hvaležnostjo pozdravili zlasti bolni in telesno izčrpani, ki si niso mogli sami pomagati. Tako je bilo zadoščeno eni najnujnejših potreb. S prihodom Živke Sever in Neli Nikelsbacher, obe sta bili visoko kvalificirani strokovnjakinji za šiviljstvo, pa tudi Sneguljica je bila izučena šivilja, je naša šivalnica postala prava mojstrska delavnica. O marljivosti zaposlenih najboljšje priča dejstvo, da smo bili do odhoda v Gravino, torej v dobrih štirinajstih dneh, vsi, okrog dva tisoč petsto ljudi, pokriti sprva s triglavkami, potem pa s titovkami, sešitimi na roko.

»Pripravljamo brigado, nimamo pa sanitejcev,« je v pogovoru z Eldo in mano naznanil Milan Kmet, takratni komandant 1. bataljona prve brigade. Dogovorili smo se, da z medicincem Markom Dostalom takoj začnemo s tečajem, Milan pa naj priskrbi najnujnejša učila – obveze, deščice in palice za improvizirana nosila. Marica je sedemindvajsetega oktobra zapisala v koledarček: »Ob pol sedmih zvečer začetek sanitetnega tečaja...« Začeli smo z razlago higienskih pravil, z osnovnim poukom o nalezljivih boleznih, zlasti o pegavici, ki je najbolj pestila partizanske enote v domovini. S Fajo smo dobili strokovno dobro podkovanu zdravstveno delavko in hkrati odlično predavateljico in organizatorko. Ona je prevzela kot svojo glavno dolžnost usposabljanje partizanskih bolničark. Tako je v novembru stekel reden tečaj, ki so ga obiskovale skoraj vse tovarišice.

Vse to delo je potekalo načrtno, saj je o vsem razpravljalo vodstvo našega taborišča, sama izvedba, hitra in domiselna, pa je bila mogoča samo ob pripravljenosti ljudi, zlasti mladine, da poprimejo za delo ali se udeležijo akcije. Jedro, polno energije in delovne volje, ki jo je navdihovalo tudi drugim, pa je bila organizacija SKOJ. Za seboj je potegnila vso mladino in tako oživiljala dejavnost v taborišču. V jezikovnih tečajih, pri poljudnoznanstvenih predavanjih, v marksističnih krožkih, pri organiziranju telovadbe in športnih tekmovanj – povsod so bili skojevci najbolj vneti delavci. Posebno so se odlikovale sestre Žagarjeve, Savica in dvojčici Nada in Danica, »Cvinklna« (Zwillinge), ki sta ta vzdevek prinesli še od doma, iz Dobrave na Gorenjskem, pri nas pa se ju je prijelo, ker smo ju na ta način razlikovale od soimenjakinj, sestričen Dane in Nade F. Žagarjevih. Žagarjeve, mater Pepco in dobravskega učitelja Staneta, pa tudi njune otroke so poznali vsi aktivisti Gorenjske in »Ljubljanske pokrajine«, prav dobro pa sta jih, žal, poznala tudi gestapo in Ovrta.

Dekletom, Savici in dvojčicama, je mati, da bi jim prizanesla s prezigodnjo bolečino, prikrivala smrt očeta, voditelja gorenjskih partizanov, in smrt brata Staneta, sekretarja SKOJ za Gorenjsko, ki sta padla že v zgodnji pomladi 1942. Kot otroci staršev Primorcev so živo občutile tragedijo primorskega ljudstva. S prirojenim šarmom in srčno kulturo, z mladostno vedrino in zanosom so privlačile vse, zlasti mladino. Posebej so se okrog njih zgrinjali Primorci, ki so jih imeli za svoje. Delo SKOJ je, lahko rečemo, v veliki meri oblikovalo borce NOV zlasti v 3. prekomorski brigadi, v kateri je bila povečini primorska mladina. Ta je svoji enoti zasluženno priborila naziv udarne brigade. Sekretarka SKOJ v tej brigadi je bila Nada Žagar.

Skojevke so prevladovala tudi v ženski četi. Ker je bilo udejstvovanje tovarišic (ne samo iz tranijske skupine) najbolj zapaženo na obsežnem kulturno prosvetnem področju, je to ostalo pri večini tovarišev v spominu kot domena »naših deklet«. Temeljno delovanje naše čete ni bil boj z orožjem in priprava nanj, čeprav smo sicer skrbele za osnovno vadbo v tej smeri, temveč boj z drugačnimi sredstvi: politično in kulturno delo, skrb za zdravje in higieno v taborišču, skrb za bolne in ranjene. Prijele smo za vsako delo in podpirale tri hišne vogale, kjerkoli se je sprti pokazala potreba. Ženske, ne samo mladinke, smo delovale povsod in kot celota uživale veljavo zanesljivega političnega aktiva.

Četniki sejejo v prazno

Medtem ko je v taborišču Carbonara med našimi ljudmi šumelo od dela kot v pravcatem čebeljem panju, nam je vseskozi grenila življenje nenaklonjenost angleške komande taborišča. Čeprav ne očitno, je komandant še vedno podpiral četnike in imel za svoje »svetovalce« četniške oficirje iz barake številka pet. Ti so, kadar se jim je le zahotelo, nemoteno odhajali iz taborišča in verjetno vse dneve pretičali v Bariju med svojimi pajdaši. V tem velikem pristanišču, ki je bilo ob času zavezniške invazije glavno mesto osvobojenega dela Italije, jih ni bilo ravno malo, saj so tja prihajali celo iz Afrike – iz Kaira, iz kraljevega gardnega bataljona, kjer sta bila takrat že kralj Peter in njegov armadni general Petar Živković. V Bariju je bil celo neki vojvoda in več znanih poveljnikov Draže Mihajlovića. V Bariju in tudi po drugih mestih južne Italije so imeli svoje urade. Prestrezali so naše ljudi, jih snubili, naj vstopijo v kraljevo vojsko, in jih hoteli z grožnjami odvrniti od »samozvanca« Tita.

Prepričani smo bili, da se tudi carbonarski četniki vračajo s teh obiskov v taborišče z njihovimi navodili. V pozabo so že skoraj utonile nevšečnosti, ki so nam jih napletli gospodje Dačić, Mihajlović (baje Dražev nečak) in drugi oficirji kraljeve vojske v Carbonari. Nekega jutra, nekako v začetku novembra, so nam Angleži oznanili, da se moramo ženske preseliti v barako številka enajst, četniško barako, ki ni bila povsem napolnjena, češ da v taborišču ni več prostora. Res je bilo že precej tovarišev pod šotori, toda da so si upali predlagati, da bi dekleta poslali v levje žrelo – k četnikom, to je bilo pa preveč! V hipu smo zbrale svoje stvari v kovčke in obsedele na njih pred barako: »Tako, zdaj smo tu, nazaj v dosedanje

bivališče ali pa nikamor od tod!« Začudeno so gledali, nato pa odšli. Pritekli so Veljko Namorš, oba brata Benčana, Franci in Peter, ki sta padla v desantu na Drvar, ter še drugi naši fantje, in ostali so pri nas v obrambo, če bi bila potrebna. Sklenile smo, da bomo odklanjale hrano vse dotlej, dokler se ne premislijo. V postu iz protesta smo bile že izurjene in smo se ga vedno v celoti držale v precej slabših okoliščinah, kot so bile v taborišču. Našemu sklepu so se takoj pridružili tovariši in ko so tisti dan pripeljali kosilo za Jugoslovane, so ga morali nedotaknjena odnesti. Prepričali so se, da bomo pri tem vztrajali, zato so popoldne že prišli s preklicem jutranje zapovedi.

Nikakor jim ni šlo od rok, da bi naše ljudi pripravili do tega, da bi se nastanili v četniški baraki številka pet ali v baraki številka enajst, baraki s četniškimi privrženci in kolebljivci. Vsi so bežali pred njimi kot pred kugo. Dogajalo se je tudi – o tem sta nam iz lastnih izkušenj pripovedovali Vojka in Nevenka – da so novincem, ki so prispeli ponoči, nakazali bivališče v prvi ali drugi četniški baraki. Ko pa so novinci zjutraj od sosedov zvedeli, v kakšno družčino so jih vtaknili, so jadrno pobrali svoje stvari in se preselili. Vedeli sta povedati, da imajo tamkaj ne samo dovolj prostora, temveč vsega v izobilju, medtem ko so naši jedilniki postajali iz dneva v dan revnejši. In kaj se je primerilo našim trem nosečnicam, ko smo jih poslale na zdravniško kontrolo v taboriščno ambulanto? Ob prijaznem angleškem zdravniku je bila za tolmača ženska, ki je govorila srbohrvaško. Ker je vedela, da nimamo opreme za novorojenčke, jim je pokazala skladišče, kjer so se police šibile pod balami raznovrstnega blaga, rekoč: »Z vsem tem vas bomo oskrbeli, toda le pod pogojem, da ne greste nazaj med komunistke.«

Četniki niso le na vse načine ovirali naše prosvetno delovanje in celo s silo poizkusili razbiti jezikovne tečaje, začeli so tudi z lažnivim tožarjenjem pri angleški komandi taborišča. Okrog petindvajsetga oktobra je komandant

poklical starešine barak (da imajo ti hkrati vojaške čine v brigadi, ni vedel) in jih zaslišal vpričo četniškega poročnika Dačića, ki je bil, če se ne motim, njegov tolmač, češ da skrivajo orožje. Toda izkazalo se je, da je obtožba gola izmišljotina. Na zahtevo, naj svojo trditev dokaže, se je Dačić začel jecljaje izgovarjati, da mu je to naznanil »neki policist«.

Tako se je »hladna vojna« vlekla iz dneva v dan, toda naše delo je teklo in se nezadržno razvijalo kljub vsem zaplotniškim intrigam. Brez dvomov in omahovanja smo bili vsi prepričani, da se bo razmerje sil kmalu spremenilo v našo korist in da se ta čas neustavljivo približuje.

Prva zmaga brigade

Naš optimizem ni bil samo sad neke neutemeljene patriotične zagnanosti, zanj smo imeli močne razloge. Naši poročevalci, ki so imeli dan in noč prislonjeno uho na radijskem sprejemniku, so nam v taboriščnih »Dnevnih vesteh« vsak dan prinašali vzpodbudne novice. Na radiu London so se pojavile prve lastovke resnice – vesti o tem, kdo se v Jugoslaviji zares bori proti Nemcem, Mihajlović ali Tito. Miran Šuštar, ki ga je morebiti prav takratno urejanje radijskih poročil napotilo, da se je po osvoboditvi zapisal novinarstvu, mi o tem času pripoveduje: »Ničesar od vsega se tako jasno ne spominjam kakor tega, kako so Primorci s pravim otroškim veseljem in zanesenostjo sprejemali vest o svobodnih volitvah v Sloveniji, ki so zajele tudi Primorsko.« Takrat sicer še nismo ničesar slišali o sklicu kočevskega zbora, prvega slovenskega parlamenta, ki je potrdil sklep Vrhovnega plenuma OF o priključitvi Slovenskega primorja in slovenske Istre k združeni Sloveniji, toda že sama vest o svobodnih volitvah na Primorskem

je pomenila, da se s tem Primorska pridružuje bodoči svobodni Sloveniji in Jugoslaviji.

Novice so začele prihajati od delegacije NOV in PO Jugoslavije v Bariju, ki je sedemindvajsetega oktobra postala uradno predstavništvo NOV pri zahodnih zaveznikih v Italiji. Zvedelo se je, da v najvišjem političnem vodstvu Jugoslavije in po vsej domovini potekajo priprave na važen dogodek, ki bo vplival, da bodo zavele drugačne sape tudi za nas, pripadnike NO gibanja v Carbonari. Naše delo in vpliv v taborišču sta bila delegaciji v največjo oporo. Ta si je prizadevala dobiti podporo od zaveznikov za repatriacijo boja sposobnih Jugoslovanov in za njihovo oborožitev, za zdravljenje partizanskih ranjencev na ozemlju Italije in za oskrbovanje evakuirancev z dalmatinskih otokov, ki so bili preplavljeni z ljudmi, bežečimi pred krvavim maščevanjem sovražnika. Hkrati si je prizadevala zagotoviti čim obsežnejšo vojaško pomoč našim enotam v domovini. Od tovarišev, ki so z delegacijo vzdrževali stalno zvezo, smo zvedeli o prvih uspehih njihovega poslanstva in razveseljivo novico, da nas bodo v kratkem uradno obiskali v Carbonari.

Na dan tretjega novembra 1943 je končno prišel v naše taborišče šef delegacije NOV in PO Jugoslavije v Bariju dr. Sergije Makiedo v spremstvu dveh visokih oficirjev zavezniškega poveljstva v Bariju. Prvič smo videli visokega oficirja v uniformi Narodne osvobodilne vojske Jugoslavije. Prihod je bil napovedan za popoldne. Čakali smo po barakah, pa ničesar dočakali, zato smo se razšli po opravkih. Nenadoma pa, tik pred večerjo, zvemo, da je delegacija na poti v taborišče. Spominjam se – in vsi mi lahko to potrdijo, da smo stali v pičlih nekaj minutah urejeni in snažni, čeprav v civilnih ponošenih oblekah, vsak na svojem mestu kakor kipi, ko je komandant zaklical »mirno«. Na pozdrav podpolkovnika Makieda »Smrt fašizmu!« je v en glas zadonelo iz tisočev grl: »Svoboda narodu!« Ogromna večina je prvič v življenju pozdravila v zboru na tak način.

Nenavadni prizor se je odigral v polni mesečini, ki je obsevala široki prostor na travniku za barakami. Ko je Makiedo skupaj z zavezniškimi oficirji obšel brigado, je kakor drugi komandanti strumno raportirala tudi Vera Križman, komandirka naše čete. Razpored je nanesel, da je ženska vojaška enota stala blizu četniške barake. Morda zaradi zares veličastnega vtisa celotnega prizora ali zaradi zbežanosti, ker je prišel naš predstavnik v spremstvu visokih zavezniških oficirjev, najbrž pa zaradi obojega, je četnikom zaprlo sapo. Poskrili so se in za nekaj časa opustili neumestne opazke na račun deklet. Morali so si priznati, da se jim ni posrečilo zrušiti ugleda in splošne moralne zavesti bork in borcev NOB.

Tako srečanje z nami je presenetilo celo podpolkovnika Makieda, ki je bil sproti obveščen o našem delu, na visoka zavezniška oficirja pa je napravilo najgloblji vtis. Res je bil ta pregled na višini vojaške strumnosti in discipline, kajti brigada, kakor da bi zrasla iz tal. Dva tisoč petsto mož je stalo v poravnanih vrstah v popolni tišini. Po raportu sta zavezniška vojaška predstavnika šefu naše delegacije in poveljstvu brigade izjavila, da kaj takega nista pričakovala in da se bosta zavzela za oborožitev enote in za njen odhod preko morja – v domovino. To je bila dejansko prva zmaga brigade in važen dan v nastajanju prekomorskih enot.

Nevarna sovražna protiofenziva

Po uspelem pregledu brigade tretjega novembra, ko so se lahko na lastne oči prepričali, kako ugoden vtis je napravil naš nastop na odposlance zavezniške komande iz Barija in zbudil močne simpatije za nas med taboriščniki – tujimi državljani, smo naivno mislili, da bodo karbonarski četniki

skupaj s komando taborišča za nekaj časa odnehali s spletkami in napadi zoper nas. Toda bridko smo se zmotili! Prav naš nastop jim je zbudil pozornost in jih prestrašil, kajti očitno se je odkrila naša skrbna notranja vojaška organizacija, za katero dotlej niso niti slutili. Takoj so začeli ukrepati.

Prvo znamenje, uvod v novo sovražno ravnanje, je bil ukaz angleškega nadzornika delavnic, naj izpraznimo šolo. Naši učitelji so se zanašali na dovoljenje kapetana Higgsa, zato tega niso storili. Naslednje jutro pa je bila polovica desk, ki so rabile za klopi, odnešana. Tako smo že po enajstih dneh, ko je pouk potekal že utečeno in so se pokazali že vidni uspehi, izgubili s težavo pridobljeni prostor. Poučevanje pa je, čeprav okrnjeno, po barakah ali na prostem v majhnih skupinah potekalo naprej kljub neljubim dogodkom, ki so sledili. Dober mesec zatem pa je zaživelo v še večjem obsegu v lastnem taborišču v Gravini.

Dopoldne šestega novembra, dan pred načrtovano proslavo oktobrske revolucije, o kateri smo predhodno pismeno obvestili angleško poveljstvo in ga zaprosili za dovoljenje, so poklicali naše legalno predstavništvo taborišča na sedež komande. V dobri veri, da bo tekla beseda o nadaljnjem delu v taborišču, so naši predstavniki, člani NOO, odšli tja, toda pričakala jih je past: poleg angleškega komandanta je bila navzoča tudi – vojaška policija, ki jih je aretirala. Takoj zatem so oboroženi vojaki blokirali taborišče, vdrli v barake za moške, jih preiskali in pri tem celo odpirali zasebno prtljago v odsotnosti lastnikov. Iskali so orožje, predvsem »strojnice«, a odkrili niso ničesar razen očitne taboriščne revščine. Nekaj sobnih starešin, ki so protestirali proti brezobzirnemu postopku, so odgnali v poslopje komande in jih pridružili prijetim članom NOO. Aretirance – bilo jih je štirinajst – so obtožili, da pripravljajo upor z orožjem, jih zaslišali, nato pa jih med nasajenimi bajoneti odpeljali iz taborišča.

Seveda smo bili vsi na nogah! Množica je pritiskala k posloplju komande in protestirala z vzkliki: nasedli ste nacističnim hlapcem! Nakana, da bodo z odstranitvijo naših predstavnikov in z zastraševanji vojaške policije izzvali nemire in nereda, nato pa dokončno razbili organizacijo, se ni posrečila. Jedro vodstva, ki je bilo v ilegali, je ostalo neokrnjeno, ohranilo je popoln vpliv na množico zavednih ljudi in povsem obvladalo položaj.

Z orožjem proti proslavi

Priprave na proslavo so, ne glede na dopoldanske sovražne ukrepe in ogorčenje v taborišču, mirno potekale naprej. Še več! Že od vsega začetka smo hoteli proslavo uporabiti kot priložnost za preizkus naše vsesplošne usposobljenosti, zdaj pa še celo – vsemu navkljub. Da bi se še boljše pripravili, smo proslavo preložili na osmi november, namesto aretiranih pa postavili novo vodstvo brigade. Aretiranega Sava Čelebiča, komandanta brigade, ki je bil hkrati član legalnega NOO, je nasledil rezervni oficir bivše jugoslovanske vojske Milan Kmet, ljubljanski aktivist od začetka NOB. Komandanti bataljonov so s tehničnim vodjem proslave Janezom Kocmurjem določali razpored vojaških enot, nastopajočih skupin in publike na slavnostnem prostoru. Mladinci so skrbeli za pripravo tribune in sestavo tekmovalnih ekip v lahki atletiki, po barakah so vadili pevski zbori in recitatorji; vse je bilo na delu pri čiščenju prostorov in urejanju okolice. Priprav nismo skrivali pred nikomer.

Dopoldne sedmega novembra naju je s Savico poiskal Stane Bobnar in nama naročil, naj odneseva komandantu taborišča osebno vabilo na proslavo. Za tolmača je šel z nama ing. Pancar. Pustili so nas čakati na dežju, tako da

smo prišli v pisarno komande do kože premočeni. Izročili smo pismo, nato pa še povprašali, kaj je z aretiranimi tovariši in zakaj je prišlo do take pomote. Oficir, ki nas je sprejel še dokaj prijazno, ki pa ga doslej še nismo srečali, se je začel opravičevati in nam zagotavljati, da so tega krivi Angleži, Američani pa da bodo to popravili.

Naslednje jutro se je nebo zvedrilo. Na naše vabilo sicer ni bilo odgovora, menili pa smo, da bodo težko odkrito nasprotovali proslavi največjega praznika zavezniške države in da njihov molk pomeni tih pristanek. S pričetkom proslave smo odlašali, ker smo (še vedno) čakali na zavezniško poveljstvo. Končno je le prišel, ves naršen, komandant – za njim pa vod oboroženih vojakov. Na prijazni sprejem v izbrani angleščini predsednika prireditve dr. Vogelnika sploh ni odzdravil, preslišal ga je in arogantno vprašal: »Kaj pomeni ta zbrana množica? Ničesar ne vem o kaki proslavi, koga ste vprašali za dovoljenje? Pripravljate upor! Čemu stojte ti ljudje v vojaškem stroju?« Po tem lepem nagovoru pa je izdal ukaz in vojaki so razpostavili strojnice, naperjene v brigado.

Medtem so se priplazili v bližino nekateri taboriščniki iz četniške barake in pritrjevali komandantu, češ, res je, da pripravljajo spopad z orožjem. »Tale ima orožje,« pokaže nekdo na v bližini stoječega reditelja. Vojaki planejo nadenj in mu iz nekoliko štrlečega žepa potegnejo – kos kruha! Zavezniški uniformiranci so nekoliko v zadregi, vse prisotno taborišče plane v nezadržen smeh, četniki pa se osramočeni porazgubijo. Iz vrst taboriščnega prebivalstva se oglasio protestni vzkliki, toda komandant taborišča ostane neomajen in glasno poveljuje: »Če se ne boste razšli, bom ukazal streljati.« Razšli smo se v prav tako urejenih vrstah kot smo prišli, ker kaj drugega trenutno ni kazalo storiti. Ko pa so čete korakale s slavnostnega prostora, so jih drugi taboriščni prebivalci, razvrščeni ob poti, viharno pozdravljali: »Živeli partizani!«

Naše ogorčenje po teh dogodkih je bilo brezmejno. Proslavo smo bili dobro pripravili. Tribuna je bila okrašena, na drogih so poleg naše zastave z zvezdo (ki od zaveznikov takrat še ni bila priznana) vihrale tudi zavezniške zastave, z izbranim programom pa naj bi sodelovali zastopniki vseh nacionalnosti. Za popoldne so bila pripravljena fizikalna tekmovanja. Mladinci so, misleč, da je vsaj to dovoljeno, hoteli izpeljati atletske tekmovanje. Prireditelji so, kot običajno, začeli s petjem. Toda prišli so angleški vojaki in jih z nasajenimi bajoneti in revolverji razgnali. Samo močnemu vplivu taboriščnega komiteja se je bilo zahvaliti, da smo med razjarjenimi in do skrajnosti užaljenimi taboriščniki ta dan v vsem dostojanstvu ohranili mir.

Intervencija delegacije NOV

Naše aretirance so medtem odpeljali na stadion v Grumo, kamor so drugače vodili nemške ujetnike, od tam pa jih je straža pod poveljstvom majorja italijanskih karabinjerjev, s čimer so jih očitno hoteli ponižati, odpeljala v ječo v kaznilnico Bari. Iz protesta so takoj začeli gladovno stavko. Britanskemu policijskemu majorju, ki jih je zasliševal, so zanikali vse obtožbe in vztrajno izpovedovali edino resnico: od zaveznikov želimo le orožje in hočemo, da nam čimprej omogočijo odhod v domovino!

Medtem pa tudi mi nismo mirovali. Dogodki na proslavi so jasno osvetlili stvarno ozadje vseh neljubih incidentov z zavezniki: vztrajno četniško hujskanje, češ da smo prava komunistična družčina, ki »pripravlja revolucijo« (beri proslavo), je komandant taborišča, ki se je dosledno držal politike podpiranja kraljeve begunske vlade, uporabil za boleč udarec zoper zbiranje protifašističnih borcev v Italiji v pomoč jugoslovanskemu narodnoosvobodilnemu boju.

Politično vodstvo taborišča je o dogodkih takoj obvestilo delegacijo NOV Jugoslavije, hkrati pa poslalo protestno pismo angleški vojaški komandi v Bariju, v katerem je v imenu taboriščnikov ostro ugovarjalo zaradi postopkov taboriščne komande. V protestu so zahtevali, naj se z nami ravna kot z zavezniki. Zato naj nam dajo orožje in omogočijo, da se na svojih tleh udeležimo boja proti skupnemu sovražniku – fašizmu. Delegacija NOV Jugoslavije je nemudoma intervenirala pri zavezniškem poveljstvu, hkrati pa poslala obvestilo o dogodkih 8. korpusu in Vrhovnemu štabu NOVJ.

Kasneje smo zvedeli, da je četnike in taboriščno komando pri ravnanju zoper nas v celoti podpiral komandant splošne taboriščne službe v Italiji, general Venebelse v Bariju. Zagrizeni konservativec je o tem, da pripravljamo v Carbonari oboroženo vstajo, skoraj prepričal celo partizanskemu boju zelo naklonjenega generala MacLeana, toda tudi to po namenu daljnosežno, nevarno in zahrbtno početje častilcev prestola se je navsezadnje izkazalo za brezuspešno.

Stališče do njihovega ravnanja smo imele priložnost ustno sporočiti komandi taborišča prav me, dekleta. Kot da se ne bi nič zgodilo, je tiste dni prišel k nam »kapetan Rdečega križa«, tako smo ga imenovali, ker je nosil tak znak na rokavu. Bil je sanitejec angleške vojske. Naprosil nas je, naj zvečer priredimo koncert pri njih na komandi. Osuplo smo strmele vanj. Kako si le upa na dan s takim predlogom? »Kar povej mu, Erna,« smo naprosile našo lingvistko, ker same nismo bile večje angleščine, »da nas Kamp 75 z vsakim dnem bolj spominja na nacistične lagerje: žična ograja, oborožena straža, aretacije, grožnje s strojnicami... Me pa naj ob vsem tem ob večerih razveseljujemo gospodo pri poveljstvu!« Zvedel je vse, kar jim je šlo, vendar pa na način, ki ga je še lahko sprejelo »gentlemansko uho«. Poslovil se je z »I am sorry, I understand!« Razpravljale smo o tem obisku in prišle do zaključ-

ka, da je bil omenjeni kapetan nedvomno dobronamerno razpoložen do nas in da je na ta način skušal naivno in nerodno, morda celo na svojo roko, zagladiti nekaj, kar se zgladiti ni dalo. Imele smo prav, saj je pozneje postal eden naših najzvestejših inštruktorjev pri urjenju z orožjem.

Posebno prizadeta je bila zaradi aretacije v taborišču naša Istranka Nevenka. Zaustavila me je pred barako in mi zaupala, da jo skrbi za moža Tonija Smokovića, ki je bil med prijetimi. Njegov položaj je bil posebno nevaren, kar sta potrdila tudi njena spremljevalca Puljčana Romildo Rabar in Rudi Kražnjak. Kot oficir-obveščevalec italijanske vojske je v okolici Senja sodeloval s partizani, Italijani pa so nekaj zasumili in ga deportirali v kazensko taborišče. Ko ga je obiskala, so pridržali tudi njo, ob kapitulaciji pa se jima je posrečilo zbežati. Pravkar ji je prišlo na uho, da ga je italijansko vojaško sodišče v Tarantu proglasilo za dezerterja in da ga iščejo s tiralico. Bala se je, da bi ga zdaj badoglievci ne odkrili pri Angležih in odpeljali. Pomirila sem jo, da je njen mož med našimi tovariši še najbolj na varnem, saj ga Angleži ne poznajo pod poitalijančenim imenom Mocchi, in da se bo vse dobro izteklo.

Izid glasovanja – naša zmaga

Dober teden po teh razburljivih dogodkih smo že čutili uspehe intervencije naše delegacije in nadrejenih poveljstev pri zavezniških oblasteh. Trinajstega novembra so naše tovariše izpustili iz kaznilnice v Bariju, toda v Carbonaro se niso vrnil, pa tudi mi smo jo začeli zapuščati. Šef naše delegacije, podpolkovnik dr. Makiedo nam je sporočil, da se stvari obračajo na boljše. Prišlo je do sporazuma z zavezniki, da se v taborišču Carbonari izvede anketni popis, v katerem naj se vsakdo izjasni, ali je za Tita ali

gre k zaveznikom. Vsi, ki se bodo priglasili za NOV, bodo odšli v novo taborišče v Gravino, ki bo pod našo upravo. Popisi so se začeli takoj.

Brž ko se je razvedelo, da bo referendum in se bodo ljudje s podpisi odločali, kam se bo kdo priključil, je taboriščna komanda začela agitirati in z grožnjami in obljubami vplivati na taboriščnike. Angleški oficirji so hodili po naših barakah in nas nagovarjali, naj se zaposlimo za dobro plačilo v zavezniških bazah na Malti, če že nočemo stopiti v »jugoslovansko legijo«, kar je bil takratni naziv za jugoslovansko kraljevo vojsko. To ime pa bi nepoučenega lahko premotilo, da bi ne vedel, za kaj v resnici gre. Potrebna je bila krepka propaganda, kajti po vseh zadnjih dogodkih so bili nekateri boječneži in omahljivci pošteno prestrašeni. Naša dekleta so se pognala v bitko za slehernega posameznika. V spominu mi tičita dva brata omahljivca – mlajšega je vleklo k nam, toda popuščal je vplivu starejšega brata, ki sicer ni bil naš nasprotnik, le preplašen je bil docela. Nekdo drug je bil umetniške narave, za puško ni imel nobenega smisla in je na vsa naša povpraševanja ostal tiho. Za nekatere pa so naši fantje rekli: »Kar pustite jih, naj gredo na Malto, saj so tukaj prava živa pokora.«

Na dan popisa, bilo je točno sredi novembra, so hodile skupine angleških oficirjev od barake do barake. Popisna pola je imela tri razpredelnice in vsak anketiranec je moral z lastnoročnim podpisom potrditi svojo odločitev. Kaj lahko se je bilo zmotiti, zlasti če so po poli šarili oficirski prsti, nudeč v podpis rubriko po svoji volji. Več naših deklet je hodilo z njimi, želeč preprečiti »pomote«. Izid popisa je bil popolna zmaga partizanske – Titove vojske. V jugoslovansko legijo se je vpisalo vseh sto četnikov iz četniške barake, kakih devetdeset ljudi se je odločilo za Malto, blizu dva tisoč štiristo pa za NOV Jugoslavije. Še od peščice tistih, ki so hoteli na Malto, se je nekega februarskega jutra leta 1944 večina skesano vrnila med nas, v naše novo partizansko taborišče.

Po anketi so komandanta brigade Milana Kmeta in političnega komisarja Staneta Bobnarja poklicali na glavno poveljstvo britanske armade v Bariju. Sprejel ju je general Fitzroy MacLean in ju obvestil, da britanski glavni štab za naše ljudi, ki so se opredelili za NOV, daje na razpolago posebno taborišče v Gravini, kjer se bodo lahko usposabljali in dobili opremo in orožje.

Iz Carbonare v Gravino

Še pred odhodom v novo taborišče so nekateri tovariši in tovarišice začeli odhajati od nas v službo Delegacije NOV in POJ. Vse do II. zasedanja AVNOJ in teheranske konference, ko je bila slednjič po diplomatski poti opredeljena vloga jugoslovanske partizanske vojske, položaj naše delegacije ni bil povsem utrjen. Delegacija je imela sedež na jugoslovanski ladji »Makarska« v barijskem pristanišču. Po »udaru« osmega novembra je odšla od nas vrsta tovarišev in devet tovarišic iz ženske čete, med temi sedem iz našega tranijskega kolektiva. Marica Gortnar je postala sekretarka, Majda Bren šifrerka na sedežu delegacije, Petrica Vuković pa kmalu po ustanovitvi sprejemne postaje za novodošle borce komisarka postaje. Druge, ki so jim na prošnjo zaveznikov naložili vodstvo gospodinjstkih poslov na posameznih zavezniških štabih in šolah, pa so se tega dela sicer otepale, a so ga le disciplinirano sprejele. Kot so povedale, je bila njihova služba naravnost gospodarska, odnos do njih korekten in spoštljiv, toda hudo jim je

bilo, ker so bile iztrgane iz življenja v kolektivu. Po dveh, treh mesecih so bile razmeščene po raznih oddelkih naše baze v Bariju, kjer so rabili sposobne in zanesljive ljudi. Takrat so zavezniki začeli z obsežno materialno pomočjo za »Partisans of Marshal Tito«, kot so običajno imenovali NOV Jugoslavije.

Posebno težko nas je zadela novica, da odhaja v domovino Vida. Zlasti smo bile prizadete me, ki smo z njo toliko časa delile usodo in nam je pomenila ves čas oporo in gotovost. Temeljito izdelan koncept življenja in dela v taborišču, utrditev partije in SKOJ, naše zadržanje in strategija obrambe pred pritiski taboriščnega poveljstva in četnikov, vse to se brez njenega deleža ne bi moglo uresničiti. Pripadniki NOB v Carbonari so s tem opravičili ugled naše vojske.

Priti iz taborišča v tem času ni bilo lahko. Naši tajni prehodi so bili sedaj bolj tvegani, ker je bilo taborišče vse okrog močnejše zastraženo. Vendar je Vida, kakor vsi odhajajoči, nelegalno prestopila ograjo po »ravbarskih lojtrih«, na cesti pa so jo že pričakali spremljevalci do Barija. Poklicana je bila v Vrhovni štab v Jajce, toda zaradi miniranih morskih poti je s skoraj enotedensko zamudo odplula na Vis z našo prvo ladjo »Galeb«. V Jajce je zaradi zamude prišla, ko je bilo zasedanje AVNOJ že končano. Tako se je zavlekel tudi njen odhod v Slovenijo. Med neprostoVOLjnim postankom v Bariju je vsakodnevno vzdrževala zvezo z nami prek Franeta Božića, ki jo je nasledil v funkciji sekretarja taboriščnega komiteja KP. Tako je v času naše naselitve v Gravini lahko še sodelovala pri snovanju načrta o delovanju v našem novem – lastnem taborišču. Pozneje smo jo neštetokrat pogrešali, zlasti ko je začelo število ljudi iz različnih krajev domovine v zbirališču močno naraščati in so z naglim razvojem dogodkov naraščali tudi čedalje zahtevnejši problemi. V pozni pomladi 1944 ji je Marica Gortnar po zvezi iz delegacije poslala pisemce z našimi pozdravi, kmalu nato nam je odgovorila s pismom:

»Draga dekleta«, v katerem je opisala položaj v Sloveniji in priložila pošiljko literature, prve za nas v Italiji, tiskane v slovenskih partizanskih tiskarnah. Sporočile smo ji podrobno o našem delu in življenju, kakor je želela.

Odhod 1. brigade. Vrvenje v novem taboru

Carbonaro smo začeli postopno zapuščati. Četniki, kot bi se vdrli v zemljo, angleška komanda se ni več oglašala. Prvi ešalon z okrog petsto borci – tri čete prve prekomorske brigade – je odšel v Gravino sedemnajstega novembra, naslednje dni pa še drugi deli brigade. Z zadnjo skupino je devetindvajsetega novembra med štiristo sedemdesetimi tovariši – večinoma neborci, odšla tudi ženska četa.

Poslednji dnevi v Carbonari so nam minevali v poslavljanju od borcev, ki so prvi odhajali prek morja v domovino, in od prijateljev in antifašistov, ki so še ostali v Kampu 75. Na predvečer našega odhoda je bilo vzdušje zelo pristrčno. Po radijskih poročilih smo kot ponavadi zapeli, mojster Filip Bernard pa je dodal celo svoj violinski koncert. Vse je vrelo in se zgrinjalo okrog nas. Prav tega dne so imeli Albanci svoj nacionalni praznik. Povabili so nas v barako, ki je bila vsa okrašena z rdečimi zastavicami. Čestitali smo jim k prazniku, oni pa so nas naprosili, naj jim zapojemo nekaj slovenskih narodnih; vseč jim je bil melos, ki jim je bil doslej neznan. Lepo so se nam zahvalili in prijazno smo se poslovili.

Naslednje jutro se z vlakom odpeljemo v Gravino po progi proti Potenzi. Gravina je mestece v zaledju tarantskega zaliva, skoraj enako daleč, okrog šestdeset kilometrov, od Barija in Taranta. Naše taborišče je v notranjosti, nekoliko odmaknjeno od mesta.

Ko se pripeljemo v Gravino, že stoji na postaji dolga kompozicija z borci iz prve brigade, v novih angleških uniformah s triglavkami na glavah, toda še brez orožja. To bodo dobili tik pred vkrcanjem na ladje. Od nas deklet ne odhaja nobena. V orožju nismo izurjene, po sklepu vodstva se moramo zaradi posledic zaporov še okrepiti, pa tudi malo nas je in v novem taborišču nas čaka neodložljivo delo. Poslavljam se. »Na svidenje v Jugoslaviji!« nam kličejo in zavriskajo, ko jih vlak odpelje proti pristanišču. V kratkem jim bodo sledili še drugi transporti in v prvih dneh decembra bo Prva prekomorska, čez dva tisoč mož, že v domovini. To so štirje bataljoni z nad štiristo možmi; prva dva bataljona sta slovenska, tretji črnogorski in četrti hrvaški. Ves ta sestav skupaj s komandnim kadrom so po prihodu na Korčulo in Hvar preuredili v prvo in drugo prekomorsko brigado. Njune po številu borcev močne bataljone in čete so zaradi večje gibljivosti razdelili na več enot in jim dodelili še druge borce. Politični kader – v brigadi je bilo ob odhodu okrog sto dvajset članov KP in SKOJ, preizkušenih revolucionarjev – je tvoril trdno ogrodje prvih dveh prekomorskih brigad, sestavljenih iz borcev z visoko zavestjo in disciplino. Obe brigadi sta v bojih za dalmatinske otoke, v desantu na Drvar in drugih težkih bitkah plačali nedvomno visok krvni davek.

Taborišče v Gravini, kjer smo nekateri prebili hudo, vetrovno zimo in vroče južno poletje, stoji v pustem, ožganem okolju sredi valovitega hribovja. Del taborišča, ločen od nas, so zasedli Novozelandci.

Takoj po našem prihodu se je začelo živahno vrvenje. Sestavljeno je bilo poveljstvo taborišča: komandant dr. France Hočevar – Slovenec, njegov namestnik Hrvat Gvido Branica in politični komisar Halid Selhanović iz Črne gore. Politično vodstvo, taboriščni komite, so sestavljali: Halid Selhanović kot sekretar, kot člani pa France Hočevar, Miro Medved – študent z Reke, Elda Pavletić

in Cita Lovrenčič. Po dolgotrajnih pogajanjih je angleška komanda pristala na avtonomnost našega dela taborišča; postavili smo lastno oboroženo stražarsko četo, delavsko četo, ekonomat in bataljon z žensko četo. Iz teh osnov se je postopno začela razvijati tretja prekomorska brigada. Vsi smo dobili uniforme, kar ni bilo pomembno le zato, ker smo tudi na videz postali vojaki, marveč tudi zato, ker je večina zamenjala dotrajano in za zimski čas prelahko civilno obleko. Najvažnejše pa je bilo, da je urjenje v vojaških disciplinah, tudi z orožjem, zdaj nemoteno potekalo.

Leteči ambasadorji

Po odhodu prve brigade je ostal v Gravini številčno majhen politični aktiv, ki pa je bil komandi v veliko pomoč. V njem je prevladovala naša ženska skupina. Čimprej smo morali zbrati borce za novo brigado. Še zdaj, pred zimo, se je mnogo naših ljudi, osvobojenih iz ječ, taborišč in konfinacij, zadrževalo po južni Italiji, s premikanjem fronte proti severu pa jih je bilo čedalje več, ki so iskali stikov z zbirališči za našo vojsko. Že iz Carbonare smo razpošiljali posameznike, ki so vedeli, kje se nahajajo večje skupine naših rojakov, da jih usmerijo k nam. Križarili so po Italiji in razglašali, kje je mesto za združitev z Jugoslovani. Sedaj v Gravini smo to zbiranje zastavili bolj sistematično in v širšem obsegu.

Sprva so naši glasniki – »leteči ambasadorji« – hodili brez vsakih dokumentov, kar je bilo v vojnem času nedvomno tvegano in nevarno delo, odslej – v Gravini – pa so bile večje možnosti za gibanje po Italiji. Naši emisarji so zdaj imeli vsaj potrdila s pečatom in podpisom naše komande, da pripadajo taborišču. To jih sicer ni

pooblaščalo za novačenje novih borcev, bilo pa je le bolje kot nič, saj so se s takim papirjem, če je bilo potrebno, v skladu z okoliščinami in iznajdljivostjo – te jim ni manjkalo – lahko »izmazali« iz zadrege. Nekaj kamionov, ki si jih je komanda sčasoma nabavila, je prišlo prav tudi za prevoze sonarodnjakov, ki so nenehno, premagujoč vse mogoče zapreke, iskali zvezo z narodnoosvobodilnim gibanjem.

V eni izmed misij, ki je imela nalogo zbirati naše rojake po Apuliji in Kalabriji, je bila imenovana za vodjo Savica Žagar. Do začetka februarja 1944 se je dotok zaprtih in interniranih Jugoslovanov izčrpal, ostala pa je množica naših rojakov iz Julijske krajine in Istre, ki so bili mobilizirani kot redni italijanski vojaki. Ti so še naprej ostali v enotah Badoglieve – sedaj zavezniške armade. Ubežniki iz italijanske vojske so veljali za dezertarje tudi pred angleškimi zavezniki. Zato je bilo nabiranje borcev med njimi ilegalno pred italijanskimi in zavezniškimi oblastmi. Italijanske vojaške patrole so jih lovile, za našimi »letečimi ambasadorji«, ki so jih vodili v zbirališča, pa so izdajali tiralice. Tako se je pripetilo tudi Savici in njenim sodelavcem Vladi Baumu, Vladi Baničeviću, Veljku Namoršu in šoferju Željku, da jih je nekoč aretirala angleška patrola, ko jih je zalotila pri tem tveganem podjetju. Mobilizacijo primorskih rojakov – ubežnikov je bilo treba opravljati nadvse pazljivo, nove borce pa so v taborišče vozili v glavnem ponoči. Naš komandant France Hočevar se je moral vsak dan boriti, da je angleška komanda taborišča priznala spremembo številčnega stanja in odobrila ustrezne obroke hrane.

Najtrši oreh je bila Sardinija. Na tem otoku so namreč italijanske oblasti po kapitulaciji Italije v specialnih bataljonih zadržale blizu deset tisoč primorskih Slovencev, češ da so to italijanski državljani. Le redkim se je posrečilo pobegniti z otoka do našega taborišča. Znan je primer,

kako so se trije iz tega pekla kot tovorna prtljaga v zabojih prepeljali z ladjo do Barija. Vsa naša prizadevanja, da bi rešili veliko število na otoku strogo izoliranih primorskih Slovencev, ki so pošiljali številne peticije na vse strani, so bila zaman. Pomagale niso niti intervencije naših najvišjih vojaških in političnih predstavništev. Ko se je v svetovni javnosti razvedelo o sklepih AVNOJ in o odloku o pripojitvi slovenskih in hrvaških krajev, ki so bili pod Italijo, k matični domovini, so v italijanskih kasarnah še poostrili nadzor nad našimi rojaki.

S presenečenji in neustrašenostjo do uspehov

Kako priti do njih? Običajno so člani misije oprezali za njimi v bližini kasarn, se dogovorili za beg, jih ponoči pričakali in prepeljali do naših baz. Savica je, po pripovedi Vlade Bauma, nekoč ukrepala po svoje. Čakanje, da se bo kdo prikazal iz kasarne, se je preveč zavleklo. Člani ekipe so se namestili v bližini kasarne, ona pa je šla kar mimo straže na kasarniško dvorišče, kjer so vojaki stali v zboru. Stopila je prednje s pozdravom: »Zdravo, tovariši Slovenci in Hrvati! Pozdravljamo vas borci za Titovo Jugoslavijo. Kdor gre z nami, naj stopi naprej!« Obrazi mnogih v vrsti so se veselo zganili. Titovka na njeni glavi, z rdečo zvezdo podobna ruski, je bila najbrž mnogim znana, kajti nekdo izmed oficirjev je izdaval: »Rusi!« Mislili so, da je rdečearmejka. V trenutni zmedi in osuplosti, ki je nastala ob pojavi oboroženega lepega dekleta – vojaka, ji je uspelo odpeljati z dvorišča nekaj desetih naših fantov.

V pismu materi, ki je bila že med partizani v Sloveniji, je Savica opisala, kako so tihotapili naše primorske Slovence iz italijanskih kasarn in specialnih bataljonov: »Lo-

vili smo angleške kamione na ‚o kej‘ (tako so namreč šoferji privolili, da jih vzamejo s seboj) po Kalabriji in Apuliji. Senzacija med Italijani: partizanka, ženska v vojaški uniformi s petorokrako zvezdo! Ko strogo pogledaš, se obroč okoli tebe razklene – boje se žensk z revolverji. Prvi dan lep sprejem, naslednji dan pa tožijo Angležem: maledetti – odgnali so nam vojake! Tiralice za nami so zaman, zavezniki so natihoma z nami in se Italijanom smejejo v brk. Ti begajo in tekajo okrog nas, mi pa jim pred nosom, švrk, vkrcamo okrog trideset primorskih Slovencev in hajd z njimi v logor Gravina. Tristo smo jih pripeljali ‚domov‘ po enem mesecu letanja po vražji Kalabriji. . . .«

Nekoč so jih zavezniki pred Italijani aretirali, ko pa so jih privedli v »zapor«, so jih bogato pogostili, nato pa začeli strogo zasliševati. Naenkrat so bušnili v smeh in rekli: »Le tako naprej, samo malo odmora napravite vmes. Izginite za par dni, potem pa se vrnite!« Ta zavezniška komanda je ravnala po svoje. Savica je prinesla »domov« v Gravino celo čestitke komandanta, ki mu je zbudil spoštovanje neustrašen nastop misije, pohvalil je vztrajnost in požrtvovalnost naših glasnikov in zatrdil, da tako pogumno ljudstvo mora zmagati. Seveda, povsod se jim ni tako godilo. Nasprotno, predvsem višji angleški oficirji so jim ponavadi delali težave, vsekakor pa je bilo vse precej odvisno od njihovega osebnega zadržanja, nazora ali razpoloženja. Uradno so namreč podpirali begunsko vlado.

Podobno so opravljale svoje delo še druge misije, nikoli se niso vračale praznih rok. Ko so se sklepi »treh velikih« v Teheranu o priznanju in pomoči NOV Jugoslavije začeli uveljavljati tudi v zavezniški okupacijski coni Italije, so naši »ambasadorji« odkrito nastopali kot pripadniki zavezniške partizanske vojske. Zdaj smo razširili mrežo naših zbirnih postaj in jih odprli v večjih mestih po vsej Italiji do frontne črte. Razumljivo, tudi

kraljevska begunska vlada ni mirovala, njeni predstavniki so z zvijačo ali silo skušali pridobivati naše rojake med bivšimi vojaki italijanske vojske. Izrabljali so njihovo nepoučenost, jim prikrivali resnico o tem, kaj se zadnje čase dogaja v Jugoslaviji in po svetu in jih tako skušali novačiti za »jugoslovansko legijo«. Pri tem so uživali podporo štabov zavezniške vojske. Znan je celo primer, da so primorske Slovence in Istrane iz ameriškega ujetniškega taborišča v Palermu, ki so se že opredelili za NOV, s pomočjo vojaške policije spravili na ladje in odpeljali v Afriko, da bi jih tam vtaknili v enote kraljeve vojske. Toda zaman, čez pol leta so se spet vrnil v naše baze v Italiji.

Našim glasnikom in zbirnim postajam je bilo treba lajšati naporno delo, oskrbovali smo jih s propagandnim gradivom, ki je jasno prikazovalo položaj v Jugoslaviji, vlogo begunske vlade in odnos zaveznikov do NOV. Vse dni se je pri nas v taborišču vrtel šapirograf, zlagali smo na kupe odloke AVNOJ in sklepe teheranske konference, večer za večerom, pozno v jutranje ure smo z roko pisali in kopirali kratka obvestila in gesla. Bilo je to velikansko delo, če pomislimo, da smo vsaki patroli izročali po cele kovčke gradiva. Opravili so ga skojevci in predvsem naše tovarišice. Živo se spominjam, kako so se trudile, da jih ne bi premagal spanec. Kritični čas je bila druga ura zjutraj. Najraje bi jih pustila počivati, saj so bile v letih, ko je težko premagati spanec, v starosti okrog sedemnajst, osemnajst let. Toda če bi jim tako pomagala k »porazu«, mi tega ne bi nikoli odpustile.

Ko so skupine novih tovarišev prišle v taborišče, sta razmestitev po barakah in razdeljevanje odev imeli na skrbi delavska in stražarska četa. Kdaj pa kdaj se je zgodilo, da so novodošli prišli v večjem številu in so bile potrebe večje od rezerv v našem skladišču. Bilo je samo po sebi umevno, da smo primanjkljaj v hipu pokrili in odstopili od svojega, tako da nihče od novodošlih naše

»nabiralne« akcije niti opazil ni. V hipu smo jim postregle z vročim čajem in sendviči. Posebej moram omeniti našega šefa kuhinje Rudolfa Kristana iz Planine pri Rakeku. Kuhinja je namreč funkcionirala ob vsakem času. Ob bombnem napadu na Bari drugega decembra 1943 je zavezniško ladjevje utrpelo veliko škodo, uničen je bil tudi živilski tovor, namenjen nam. Ves potrj nam je Kristan sporočil: »Še malo, pa ne bom imel kaj dati v lonec.« Oddahnil se je, ko smo mu smeje se odgovorile: »Dokler je voda, bo za nas dober tudi čaj, da bo le kaj boljšega za novodošle in otroke!«

Živi tovor trpljenja. Ženska četa na čelu akcije

V decembru 1943 je začela v italijanska pristanišča nad Otrantom pritekati zavezniška pomoč, spočetka se je še pogosto zatikalo, pozneje pa je prihajala redno in v večjih količinah. Blago je bilo treba pretovarjati na naše ladje. Te smo morali najprej iztrgati Italijanom, ki so jih bili ob okupaciji zaplenili. Naše posadke so sedaj prevažale orožje, obleko, hrano in drugo na Vis. Za pretovarjanje in zavarovanje smo takoj po našem prihodu v Gravino poslali nekaj stotin mož v Monopoli, kjer je bila naša glavna materialna baza. Z Visa pa so se ladje vračale z živim tovorom trpljenja, s težjimi ranjenci, bolnimi borci in begunci – starimi ljudmi in materami z otroki.

Za zdravljenje ranjencev in sprejemanje beguncev sta naša delegacija in sanitetna misija, ki jo je vodil dr. Gojko Nikoliš, ukrenili pri zaveznikih vse potrebno, da se ustanovijo bolnišnice in begunska taborišča. Pri organiziranju le-teh in s prvim osebjem je že od vsega začetka priskočila na pomoč naša ženska četa. Naša pomoč je bila nujna zlasti v bolnicah, kajti zavezniki so poleg angleških sanitej-

cev nastavili drugo osebje izrecno iz četniških vrst. Ko pa so naši ranjenci odkrili med njimi znane četnike iz domačega kraja, je to zbudilo občutek ogroženosti in revolt, prišlo je do burnih scen, zavezniki pa so kot običajno odgovarjali, češ, za nas ste eni in drugi Jugoslovani, vaše razprtije nas ne zanimajo. Šele ko je naša delegacija odločno nastopila in ko so Angleži uvideli, da smo odločeni ranjence celo prepeljati nazaj v domovino, so umaknili sovražno osebje. Na čelu uprave v bolnišnici Grumo je bil sedaj poleg angleškega tudi naš upravnik, zaposlili smo naše bolničarke in drugo sanitetno osebje ter si sčasoma priborili široko avtonomijo. Poleg angleških zdravnikov so v bolnišnici delovali tudi spremljevalci transportov – naši zdravniki in bolničarji. Spričo nujne potrebe smo takoj prve dni po prihodu v Gravino poslali tja za bolničarke in drugo osebje dvajset tečajnic prve pomoči – znaten del naše ženske čete. Z njimi je odšla Bogumila Fajon-Faja, da bi prevzela dolžnost glavne medicinske sestre. Tovarišice se spominjajo, kako so prve dneve v Grumu peli metla, milo in krtača, dokler se bivališče ni svetilo od čistoče. Tu so poleg higienskih veljala vsa stroga vojaška pravila in organiziranost po vzorcu vojaških enot v domovini. Po odhodu medicinskih sester Slave Jovanić in Pavice N. je Faja prevzela vodstvo sanitetne šole, kamor smo poslej pošiljali na šolanje bolničarski kader, ki se je pripravljaj, da bo prevzel bolničarsko službo v nastajajoči novi – tretji prekomorski brigadi. Od tod je Faja čez nekaj mesecev odšla na Vis, kjer je postala komandant sanitetne šole pri Glavnem štabu NOV Hrvatske, končno pa sanitetne šole 2. armade JA.

Tečaj prve pomoči, ki smo ga ustanovile že v Carbonari, se je nadaljeval v Gravini. Taborišče je za svoje prebivalce potrebovalo ambulanto za prvo pomoč, bolnike pa smo pošiljali v bližnji Modugno pri Bariju, v bolnišnico, ki jo je odstopil italijanski Rdeči križ, kasneje pa v našo na novo ustanovljeno bolnišnico v mestu Gravini. Ko sta

januarja prišla v gravinsko taborišče zdravnik dr. Vecko Laković, doma iz Črne gore, in absolvent medicine goriški Slovenec Radivoj Bobič, se je ambulanta razvila v zdravniško ordinacijo, za asistentki pa smo usposobili nadarjeni dekleti, Minko iz ljubljanske okolice in Ančko Volk z Goriškega. Z medicinsko opremo nas je oskrbel stari znanec, prijazni kapetan Rdečega križa, ki smo ga poznale še iz Carbonare.

Nekako v tem času so v gravinsko taborišče začasno poslali tudi več laže ranjenih in izčrpanih borcev, ker je v bolnišnicah primanjkovalo prostora. Za seboj so imeli nevarno in naporno pot. Prve transporte iz Dalmacije so prevažali z ribiškimi barkami. To je bila tisto zimo dolgotrajna in za ranljivi tovor uničujoča vožnja v vetrovnem vremenu, po vzburkanem morju, ob minskih poljih in sovražnih letalih, ki so grozila s pogubo. Pristanek na Visu je pomenil zanje veliko olajšanje, saj so imeli glavne nevarnosti že za seboj. Tamkaj je bila organizirana zdravstvena služba, v Italijo pa so jih prevažale večinoma angleške ladje.

V Gravini smo tedaj vso skrb osredotočile nanje. Spominjam se njihovih revnih oblačil, ki smo jih prale in urejale; k strežbi smo pritegnile vse po vrsti. Tečajnice so dobile priložnost, da preizkusijo in izpopolnijo znanje iz sanitetnega tečaja. Ranjenci so s partizanskimi bolničarkami prišli naravnost iz boja. Željno smo poslušale njihove pripovedi. To je bil naš prvi živi stik z duhom in ozračjem, kakršno je vladalo na bojiščih v domovini – za nas vsekakor veliko doživetje.

Na vojaškem poligonu

Do sredine decembra je bil že ustanovljen prvi bataljon tretje prekomorske brigade. Njegov komandant je bil Mile

Bajić, za politično komisarko pa je bila imenovana Marička Kušlan. S pritokom novih borcev, med njimi je bilo le nekaj žensk, so se množile čete in za vse je takoj steklo vojaško urjenje.

Zdaj, ko se je ustanavljala tretja brigada, smo sklenile vplivati na odgovorne tovariše v Bariju, da bi nas nehali prištevati med rekonvalescente in da bi se prijavile za odhod z brigado. V ta namen smo sestavile številčno kar močno delegacijo – svoj pevski zbor korporativno – in se odpravile na sedež delegacije v vilo Carbonara v Bariju. Sprejel nas je podpolkovnik Miloje Milojević, ki je bil že med vojno med prvimi oklican za narodnega heroja. Zagotovil nam je, da bodo našo voljo upoštevali.

Ženska četa – okrog trideset deklet – se zdaj redno udeležuje vojaških vaj. Jemljemo jih nadvse resno, ker hočemo biti pripravljene v vseh ozirih. Pravzaprav se jih veselimo, saj za marsikatero med nami pomenijo spremembo in pravi oddih sredi drugih nujnih poslov, ki jih opravljamo v taborišču in se ponavadi zavlečejo pozno v noč. Vadimo pa s pravim orožjem, ničesar nam ni treba skrivati, vse poteka nemoteno kot na kasarniškem vežbališču. Dekleta se urimo skupaj s tovariši v vseh vojaških disciplinah pehotne enote. Spoznavamo se s pištolo – beretto cal 9mm, z znano muhasto angleško brzostrelko in puškomitraljezom. Inštruktorja Alfred Ključevšek, podoficir bivše jugoslovanske mornarice in izvrsten vojak, ter rezervni oficir in sedanji komandir stražarske čete Gašper Muha nas učita razstavljati in sestavljati orožje z zavezanimi očmi, pri tem pa tekmujemo, katera bo hitrejša. Ko nam politkomisarka Marička pripelje iz Barija še novih sto trideset pušk, se začno po desetinah tudi strelske vaje. Za barakami se v prostranem taborišču razprostira valovito zemljišče, ki nam omogoča vaje s pravim strelivom, razvijanje v strelce, vaje v napadu in obrambi.

V vseh teh disciplinah, zlasti v streljanju in sestavljanju orožja, prirejamo tudi tekmovanja. Med dekleti je kar

nekaj zares dobrih strelk. Komandirka in politična komisarka ženske čete, Vera in Marija, prednjačita. Fantje pravijo: »No, ja – tudi slepa kura včasih zrno najde.« Protestiramo in zahtevamo ponovitev. Marija spet doseže prvo mesto med strelci, šestnajstletni fantič iz Črne gore pa drugo. Drugič priredimo tekmo naših najboljših strelcev z zavezniškimi vojaki. Prvo mesto si med vsemi pribori Marija Curk in zdaj je na naših strelskih vajah vedno dovolj gledalcev, tudi Angležev. Kdaj pa kdaj se pokaže kapetan Rdečega križa in nam izdatno svetuje. Vsi se končno prepričajo, da ženske vojaško usposabljanje jemljemo zares in da Marijina velika prednost le ni zgolj naključje.

Nekatere se prijavljajo tudi na stražarsko službo. Komandir straže, ki je stražarjenje razporejal po imenskih seznamih, sprva seveda ni mogel osebno poznati vseh nas iz čete. Tako nekega dne okrog božiča zagledamo na straži nosečo Nevenko, ki se še vedno ni hotela uvrstiti med neborce v taborišču – matere z otroki in druge ljudi, ki so potrebni posebne nege. Najbrž nikjer na svetu ni bilo takega stražarja z napetim trebuhom, s puško in velikanskimi čevlji, ker ni mogla dobiti prave številke. Nagnale smo jo na primernejši posel – v kuhinjo »pri Ludvikih« (kuhar in pomočnik sta bila soimenjaka), da je pomagala pri peki kake stotine palačink, ki smo jih sedaj lahko privoščili bolehnim in ženskam z otroki za praznik.

Prva družabna srečanja z zavezniki

Z zavezniško taboriščno komando, ki je bila nekoliko oddaljena od nas, se je srečevalo le komandno osebje našega taborišča. Za božič 1943 so člani angleške komande prišli prvič med nas. Pripravili smo jim sprejem po naših

najboljših močeh. Mimi Križman-Češarek, Živka Obid in Ljubica Skapin so poskrbele za pogostitev in serviranje. Namesto prtov so uporabile nove rjuhe, ki so jih polikale po preizkušeni metodi še iz zaporov. Navlažene in lepo, gladko poravnane jih je bilo treba zganiti pod žimnico in zjutraj je bila tkanina zlikana. Nabrale so zelenih vejic in jih pripele na zlikano rjuho, krožnike pa je nadomestila čedno obrezana lepenka, na katero so naložile sendviče. Za čaj z mlekom – to stalno angleško pijačo – ni bilo zadrege, pač pa je bilo teže z debelo zmleto kavo iz konzerv. Treba jo je bilo stolči v moko, da bi se tudi mi Jugoslovani izkazali s pravo turško kavo. Sprejem je bil v naši ženski baraki, kjer ni manjkalo niti okrašeno drevesce. Zanj so poskrbele matere in nanj navesile raznobarvne okraske iz lepenke, da bi tudi otrokom pripravile veselje. Goste je pozdravil komandant dr. France Hočevnar, v našem imenu in v imenu jugoslovanskih mater pa Marička Kušlanova, odlična govornica. Zapele smo nekaj naših domoljubnih pesmi. Bilo je preprosto, vendar na svoj način svečano in prijetno doživetje tudi za goste, kar smo razbrale z njihovih zadovoljnih obrazov in zahvale, ki nam jo je prevedel naš tolmač.

Naslednje dni nas je obiskala številna delegacija novozelandskih vojakov in nam čestitala k praznikom. Njihova vojska je bila poleg nas, ločila nas je samo žična pregrada. Naši sosedje, ki smo jih drugače redko srečevali, so bili kulturnega vedenja, sicer udržani, do partizanov pa zelo prijazni. Vsaki od nas so izročili lično torbico iz blaga s toaletnimi potrebščinami – velike vrednosti za takratne čase in razmere. Naša pesem je vselej vžgala in tako tudi ta dan. Gostje se ljubeznivo nasmihajo in se dobrikajo našim otrokom, ki prvič v življenju okušajo čokolado. Malčki se takoj sprijaznijo z novimi znanci, le Mihec, bister petleten fantiček, je v zadregi. Nikakor ne zaupa ljudem v uniformah, ki si jih je zapomnil še iz Carbonare, takrat, ko se je veselil, da bo nastopil s svojo pesmico na

prireditvi osmega novembra, pa so hudi možje s strojnica-
mi merili na nas, vpili in nas surovo razganjali.

Otroci in sirote v taborišču

Noseče ali bolne ženske so iz Carbonare odšle v bolnišnice. Marico Bobnar so poslali v zdravilišče za tuberkulozne na Malto, druge pa v Taranto ali Bari. Konec decembra smo se poslovile od Nevenke in kmalu izvedele, da je v Modugno rodila hčerko Mirico. Še danes se nam Mirica, zdaj sama mati, oglašča z novoletnimi pozdravi. Od očeta Tonija Smokovića, komandirja v 6. liški diviziji, ki je ni bil nikoli videl, ji je ostalo samo pismo, odposlano ženi v skrbi za njeno in otrokovo usodo. Pol leta za tem je padel v bojih za osvoboditev Istre.

V Gravini je ostalo le nekaj mater z otroki. Živka Sever-Janc z Mihcem, Zora Lokar z dojenčkom Mirkom, Julka Poženel, ki je svojo majhno Majdko rodila v taborišču pri Campobassu, in Julka Federle z Iztokom so prišle z nami iz Carbonare. V Gravini sta se jim pridružili še Judita Štern s štiriletno hčerko in partizanska sirota Vjazma, ki je zanjo skrbela tovarišica Ankica.

Vjazmina zgodba mi je ostala takole v spominu: našla jo je neka krajiška partizanska enota po množičnem ustaškem pokolu poleg mrtve matere v podzemski jami. Približno dveletni otrok je edini preživel pomor. Krstili so jo za Vjazmo, ker je prav ta dan Rdeča armada osvobodila mesto s tem imenom. Za krušno mater so ji določili četno komisarko Ankico Škarpa s Šolte, ki jo je takoj po vojni tudi uradno posvojila. Vjazmo so poslali v zavetje v Italijo in našla ga je v gravinskem taborišču. Bila je ljubljenska vseh. Kar je kdo premogel takega, da bi utegnilo razveseliti otroka, je dobila Vjazma. Pogosto si srečal partizana z

Vjazmo v naročju, ki je čebljajoči deklici kazal ptičke, oblake, cvetice – vse tisto, česar otroci v domovini v tistih hudih dneh niso utegnili spoznavati in občudovati. Celo naši strogi stražarji so se raznežili, če je pritekla Vjazma in jim, željna topline, stegovala ročice naproti.

Konec zime leta 1944 pride k nam skupinica banijskih otrok. Sivolasa učitelja, ki jih vodita, pojasnjujeta, da so na poti v begunsko taborišče. Malčki – sirote brez staršev, ki so bodisi padli bodisi so jih poklali ustaši – se stiskajo skupaj kakor premrli vrabčki. Zaupljivo, a brez besed upirajo oči v nas, ki smo v uniformah z rdečo zvezdo. Poskušamo jim izvabiti smeh, pa ne gre. Veliko časa bo preteklo, da jim bo zbledela groza, ki so jo preživeli. Mnogim morda nikoli.

Spomin na Vjazmo in te banijske otroke se mi globoko v zavesti vselej staplja v enotno sliko z izgubljenčki iz Bosanske krajine, Banije in Korduna, »Bosančki« smo jim rekli, ki smo jih imeli v varstvu prvo jesen po vojni na socialnem skrbstvu v Sloveniji. Večina je vojno prebila v domovini, poznali so požige, dim in ogenj, spali v razvalinah, potikali so se po naših enotah, ki sredi bojev niso mogle dalj časa skrbeti za take malčke, to je bilo zanje življenje. Skušali smo jih postopno privajati na bivanje v miru. Najmanjši med njimi niso o sebi vedeli ničesar, le svoje ime, s katerim so jih klicali vrstniki. Naši zdravniki so jim po antropoloških merilih določali starost. Ti »srečnejši« so se izmaknili Jasenovcu, a sicer izgubili vse. V sodelovanju s socialnim skrbstvom v Sarajevu smo skušali olajšati njihovo usodo. Le redkim so našli krvne sorodnike. Večino so začasno sprejele slovenske družine – krušni starši, da so ob stalni skrbi zaživel normalno življenje. Premnogi pa se niso nikoli ukrotili. Postali so stalni prebivalci oziroma begavčki iz mladinskih zatočišč in podobnih ustanov, žig vojne je zaznamoval njihovo življenje.

To so bili tedaj naši otroci. V Gravini smo imeli zanje in za matere posebno sobo. Imeli smo tudi dietalno

kuhinjo za otroke in bolnike, ki sta jo vodili Mima Križman-Češarek in Živka Obid. Zbirali sta tudi izpraznjene vreče od moke in sladkorja. Te so bile iz gostejše tkanine in so prišle prav za plenice najmlajšim; čeprav nekoliko pregrube, so v sili le dobro rabile novemu namenu. Igračke pa so v svojih delavnicah rade volje izdelovali tovariši iz delavske čete.

Gravina – šola prekomorcev

V dobrih dveh mesecih se je v Gravini močno razmahnilo prosvetno in kulturno delo. Zdaj smo vse upravljali sami in bili tako rekoč gospodarji na svojem. Uspehe smo dosegali že v Carbonari, zlasti med Primorci, tu pa je delo zaživelo v še večjem obsegu in na višji strokovni ravni.

Skoraj brez prekinitve ob selitvi smo nadaljevali pouk po prvotnih programih. Nekaj učiteljev in inštruktorjev jezikovnih tečajev je odšlo na nove dolžnosti, nekaj pa z brigado v domovino. Pouk so sedaj vodile še Ančka Hočevar, Živka Obid, Ljubica Skapin in delno Danica Gregorič. Prav kmalu pa se je tu zbral res odličen profesorski zbor in delo smo zastavili sistematično kot na pravi ljudski univerzi. »Prosvetarjem« iz Carbonare so se sedaj pridružili Janko Gačnik, profesor slovenščine iz Raven na Koroškem, ki je bil ves srečen, da se je po treh letih zaporov in preganjanja zopet znašel sredi svojega poklicnega dela, ob njem še profesorja slovenščine Uroš Kraigher in Vili Jager ter doktor prava Rudi Kyovsky. Sedaj smo

si lahko omislili tudi berila; z njimi so si zelo pomagale tovarišice, ki so poučevale materinščino. Uroš Kraigher je priredi »Partizansko čitanko«, ki je vsebovala nekaj pesmi in proznih odlomkov slovenskih klasikov in partizanskih avtorjev, dodal pa je nekaj izbranih besedil iz taboriščnega stenskega časopisa. Pozneje sta Janko Gačnik in Danica Gregorič sestavila obširnejšo »Taboriščno čitanko«, v nji sta gradivo prve izpopolnila z novimi pesmimi in spisi iz slovenske zgodovine in razvoja osvobodilnega gibanja ter z aktualnimi političnimi sestavki. Obe izdaji sta bili lično ilustrirani; prvo je opremil slikar Ivan Čargo, drugo risar v naši delavnici France Marinšek, natisnili pa so ju v nekaj sto izvodih na ciklostilu v taboriščni tehniki. Tako sta se program in pouk popestrila in razširila še na nova področja.

Vzporedno se je šolanje razvijalo še v eni smeri: Gravina je sčasoma postala vojaška šola posebnih enot. Splošnega izobraževanja pa nismo nikoli opustili – trajalo je vseskozi.

Učitelji so imeli posvetovanja o programih, vsebini in metodah; vodili so dnevnik o obravnavanem učnem gradivu. Pouk je potekal po urniku in je trajal ponavadi po kosilu dve uri, zvečer pa po dnevniških radijskih poročilih dve uri, vse do 10. ure zvečer.

V središču je bil še vedno pouk materinščine, ki so ga združevali s prebiranjem odlomkov o dogodkih v domovini, odlomkov iz zgodovine in drugih učnih predmetov. Najštevilnejši so bili še vedno »razredi« za primorsko mladino. Elda je med novodošlimi našla Dalmatinke – študentki Ivanko Mrakovčić in Veselo Letis in ozdravelo borko Karmelo Mijan ter jih takoj zaposlila, najprej s poukom hrvaščine za mladince Istrane, ki so se jim pridružili tudi nekateri Italijani – prostovoljci za tretjo prekomorsko. Ko so začeli prihajati ozdraveli ranjenci v večjem številu, pa je bilo treba organizirati pouk v srbohrvaščini sistematično po urniku. Seveda izobraževanje ni

potekalo samo po razredih, temveč tudi med moštvom s predavanji o pomembnejših vprašanjih, navadno ob prebiranju radijskih vesti, vendar ne spontano, temveč po načrtu. Tudi praznovanja važnih obletnic so spremljala predavanja, ki so jih poleg komisarjev z velikim znanjem pripravljali naši kulturni in prosvetni delavci.

Sprva je pouk potekal v prostorni baraki številka sedem, kmalu pa so učiteljice odkrile v zidani baraki številka dva še prazno sobo s posebnim vhodom. V opuščenih šolah v okolici je Živka Obid našla močno izrabljene, a še uporabne klopi in table, ki so jih »šolarji« prenesli v taborišče; v delavnicah so jih popravili in uredili še vse, kar je manjkalo. Šolska soba je dobila celo pečico, izdelano iz bencinskega soda. Sedaj smo imeli tu res pravo, prijetno in lepo opremljeno učilnico. Na stenah so viseli skrbno izrisani in pobarvani zemljevidi, poleg Titove slike še lepaki, izdelani z roko, pozneje tudi tiskani, ki smo jih dobili prek delegacije.

Zdaj smo imeli dovolj prostora tudi za druge dejavnosti. Naši »komunalci« – delavska četa – so uredili okolico, v raznih poslopih pa ločene prostore opremili za risalnico – kar atelje v malem, za radijsko poročevalsko službo in dvorano za kulturne nastope. Uredili in opremili smo tudi oddelke za sprejemno pisarno z administracijo, za pripravo programov izobraževalnega dela, za pisanje kronike in arhiv. Sekcijo za radijsko poročevalsko službo je vodil Vili Jager, pomagala pa mu je Ančka Hočevar. Izhajale so »Dnevne vesti«, ki so jih razmnoževali na ciklostilu v slovenščini in hrvaščini; iz slovenščine jih je prevajal Jovan Vukmanović. Kroniko je redno pisala Danica Gregorič. Ko smo iz Barija prek Delegacije začeli dobivati v domovini izhajajočo literaturo, včasih tudi časopise »Borbo« in »Naprijed«, smo uredili še čitalnico in igralnico šaha. Brošurice in važnejše članke smo prevajali v slovenščino. Mladina, ki se je udejstvovala v nogometu in raznih

panogah atletike, si je po enotah organizirala več športnih klubov. Prirejali so tudi medsebojna tekmovanja.

Prvi meseci v lastnem taborišču so bili tako nabiti z delom, da nam je bil dan prekratek. To je bil čas, ki smo ga vsi preživljali kot najlepše dneve partizanstva. Zagnano delo, bodisi z lopato ali peresom, je bilo cenjeno kot največja vrednota, napolnjevalo nas je z zadovoljstvom, med nami so vladali harmonija, tovarištvo in enotnost ne glede na narodnost, delo in položaj. To je občutje tovarištva, zapisano v nepozabnem spominu vsem, ki so doživljali prve čase partizanstva. V zabeležki o takratnem življenju v Gravini pravi Uroš Kraigher: »Bil je to čas čudnolepih in silnih doživetij, takih, ki ves svet in življenje odkrijejo v novi, močni luči...« A že takrat smo govorili: prelepo je, da bi dolgo trajalo.

Velike zasluge za razmah političnega in vsestranskega izobraževanja je imelo poveljstvo našega taborišča. Srečna okoliščina je bila, da sta nam bila na roko komandanta, v Gravini France Hočevar in njegov naslednik v Castru-Disu Milan Kmet, oba sposobna organizatorja in razgledana razumnika s tenkim posluhom za aktualno vsebino in pomen kulturnega dela. Znala sta tudi vzpostaviti korektno odnose z angleškimi poveljstvi. V naši skupini deklet, ki smo bile vojakinje in politične delavke obenem, sta odigrala vlogo občutljivih mentorjev in svetovalcev.

Pesmi za puške

Naš mešani pevski zbor se je v Gravini številčno in zlasti glasovno okrepil. Med nami so bili odlični pevci Milan Janovski in Marij Kogoj (pozneje solista pevskega zbora »Srečko Kosovel«, Kogoj tudi član Slovenskega okteta), Dalmatinec Branko Rubinioni, Polde Štrukelj (kasneje

član Invalidskega pevskega zbora), basist Luka Krcunović iz Titograda, ki se ga je prijelo ime »Luka Dupli« zaradi njegovega mogočnega basa, in drugi. Vsakdo, ki je imel dober posluš, je moral postati naš »profesionalni« pevec, tudi organizator prvih prekomorskih enot Milan Kmet, četni politkomisar Bojan Gruntar in njegovi vojaki iz delavske čete, skladiščnika Jože Rebolj in Viktor Traven, dva vzorna gospodarja taboriščnega premoženja, in zdravnik dr. Vecko Laković. Samo po sebi je umevno, da so bili naši kulturno prosvetni delavci hkrati tudi stebri pevskega zbora.

Naša slava se je raznesla in kmalu smo prirejali gostovanja blizu in daleč po italijanskem jugu, bodisi pri naših ranjencih v bolnicah v Modugnu, Grumu in Tarantu bodisi pri zavezniških vojaških enotah. Zdaj smo že uživali simpatije v najširšem krogu zavezniških vojakov. Vabila, naj obiščemo njihove enote, so se kar vrstila. Prišel je oficir neke angleške enote, ki je stacionirala daleč od Gravine, in nas naprosil v imenu svojih vojakov, ki so pravkar odhajali na fronto, naj jim pred odhodom priredimo koncert. Kmalu smo se srečali tudi s Škoti. V Gravini smo sicer vsak večer poslušali zavijanje njihovih znamenitih dud, srečali pa se dotlej še nismo. Nekega sobotnega večera smo se s kamionom, kot vselej na naših turnejah, odpeljali še dalje od mesta Matére. Najprej smo bili pri neki škotski enoti oficirjev, nato pa v bližnji bazi podoficirjev. Mi smo prispevali petje, oni pa koncert z dudami in znamenitimi škotskimi plesi. Bili so še kar prijazni ljudje. Tako smo mi zgubili predsodke o vojakih v krilih, pripadniki zavezniških armad pa so nehali dvomiti, da so partizanke res pravi vojaki.

Nepozaben je bil sprejem pri oficirjih aviatikih v mestu Gioia di Colle. Ko je konferansje prevedel naslov naše uvodne pesmi »Mi gospodari smo novoga sveta« v angleški jezik, je vse odmevalo od vzklikanja in ovacij partizanski vojski.

Mojstru Filipu Bernardu se je kmalu pridružil še pevovodja Ivan Silič, ki se je posebej zavzel za šolanje štiriglasnega pevskega zbora in naših solistk. Čeprav je v svoji vnemi večkrat ozmerjal »altovske šajtrge«, mu tega nismo zamerile in morale smo si priznati, da mu je delo uspelo. Opilil je nekaj pesmic iz našega prejšnjega programa, in sicer pesmi Tam gori za našo vasjo, Čej so tiste stezice, Moj očka in Sijaj, sijaj sončece, na novo pa smo se naučile pesmi Vrbniče nad morem, Mati zakliče in Predice. Mešani pevski zbor je obvladal nad dvajset pesmi. Naj jih naštejemo: Naglo puške smo zgrabili, Bilečanka, Nabrusimo kose, Mi gospodari smo novoga sveta, Zvezda crvena, Kud narodna vojska prodje, Puško moja, Konjuh planinom, Na Kordunu grob do groba, Druže podji doma, O Jadransko plavo more, Bičan in opljuvan ves slovenski narod, Luna sije, Gor čez izaro, Pozimi pa rožice ne cveto, V hribih se dela dan, Buči morje adrijsko, Zvezda mila je migljala, Oj ta vojaški boben, Hej Slovani in Internacionala. Prepričana sem, da bi se vsi, ki so slišali ta program, strinjali, da sta dosegli najvišjo pevsko raven pesmi Puško moja, moj mili družo s solistom Brankom Rubinionijem in Vsi v partizane (Bičan in opljuvan ves slovenski narod) z melodijo pesmi Krasnij flot in z nepozabnim lirskim sopranom Nede Škarice iz Šibenika. Po zaslugi Filipa Bernarda je naš pevski zbor zaslovel po vsej južni Italiji in nam prislužil marsikatero puško. Pevski zbor je hkrati izvajal tudi zborovske recitacije naslednjih pesmi: Prešernovo Zdravljico, Borovo Kri v plamenih in Požigalčevo suknjo, pesmi Radovana Zogovića Mašinko moja in Mi sudbu znamo, pesem Skenderja Kulenovića Majko Knežepoljko, Kajuhovi Slovensko pesem in Kmetovo pesem, Župančičevo Žebljarsko itd.

Vedre zgodbe sredi tabornega življenja

Dobršen del našega programa so v Gravini posneli na gramofonske plošče francoski novinarji – vojni dopisniki, ki so se zelo zanimali za naše življenje, običaje in partizansko pesem. Ob isti priložnosti so na filmski trak posebej posneli nas iz ženske čete. Povedali so nam, da dotlej niso imeli prilike, da bi prikazali svetu slike iz boja, v katerem so ženske – partizanke. »Pojdite tja čez,« jim pravimo, »in si oglejte!« Odgovorili so, da jih tja ne pustijo, zato pa bi morda tu napravili kak posnetek. Ugodile smo njihovi prošnji in zrežirali so »prizor iz boja«, v katerem smo v akciji nastopile partizanke z orožjem. Šlo je po vseh pravilih filmske režije, spustili so dimno zaveso in streljale smo z manevrsko municijo. Žal teh posnetkov nismo nikoli slišali niti videli.

Bil je to prvi obisk vojnih dopisnikov v našem taborišču, kajti vse do srede februarja leta 1944 so si zavezniški novinarji zaman prizadevali, da bi prišli med nas. Propaganda za »partisans of Marshal Tito« pač ni bila zaželeno. Znan je primer, da so angleškega vojnega dopisnika v Bariju postavili pred sodišče, ker se je brez dovoljenja pretihotapil čez morje v Jugoslavijo in od tam ugodno poročal o nas.

Pri srečanjih z zavezniki smo imeli marsikak zanimiv pripetljaj, zlasti značilni so bili prvi stiki z ameriškimi vojaki, tistimi, ki ničesar niso vedeli o našem boju v domovini in sploh niso imeli pojma, kakšna vojska smo. Niso se mogli načuditi, kako se z vseh strani steka sem tolikšno število ljudi, ne da bi jih kdo v to silil – sami prostovoljci in še celo brez vojaške gaže. Kakšna neki je ta vojska, ki ves dan utrudljivo dela in vadi, ima čitalnico in gledališče, kantine pa nobene. Nam, dekletom, so se spočetka muzali, češ tudi mi bi radi v enotah imeli »young girls«, kot jih imajo partizani. A kmalu so se prepričali,

da nas tovariši cenijo kot enakovredne delavke, tovarišice v orožju in kot nezamenljive kulturno prosvetne delavke. Ko pa so nas končno spoznali, čuli o partizanskih bojih, naših težnjah in osvobodilnih ciljih, so nas – za razliko od nekoliko visokostnih Angležev – zelo priljudno in demokratično sprejemali in povsod smo uživale gostoljubnost in spoštovanje.

Angleži niso bili nikoli v zadregi, vselej so bili pripravljeni prispevati kako točko za nastop, zapeli so kaj, zaigrali na dude, največkrat pa so odigrali kak skeč ali točneje burko in z njo pri svojem občinstvu zbudili salve smeha. Amerikanci po navadi niso imeli ničesar na programu in so le slabo sodelovali pri sporedu, včasih so le odbrenčali katero od dveh njihovih znanih pesmi: *It's a long way to Tipperary* ali pa *I came from Alabama*. Nekoč je ob petju te melodije skočil na oder črnopoltni ameriški podčastnik in začel v ritmu gibčno in poskočno udarjati s petami in podplati. Naši fantje Primorci, ki so pesem poznali, so živo pritegnili in vsi smo začeli ploskati v taktu, tedaj pa je iz publike priskakljala Vera, ki se je bila pri Sokolu na Taboru učila tudi modernih plesov, se postavila nasproti plesalcu in skupaj sta »zastepala«, da je bilo kaj. Nastop vitkega zamorca in njegove soplesalke, bele lepotic, je zbudil huronsko odobravanje. Tako je črni ameriški vojak rešil čast svoje vojske, me pa smo izpričale, da cenimo človeka ne gledé na raso in barvo kože.

Stenčas in gledališče

Med vsemi oblikami kulturno prosvetne aktivnosti je nedvomno dosegel največjo množičnost stenski časopis.

Pisali smo o vseh pomembnejših dogodkih, predvsem o lastnih doživetjih iz NOB. Tu so bili opisi življenja v

ilegali, borci, ranjenci iz Dalmacije in Črne gore, so slikali boje za Biokovo, dogodke iz četrte in pete ofenzive – pravo živo kroniko partizanstva v domovini. Njihove pripovedi so obogatile naš stenski časopis. Primorski fantje so pripovedovali o življenju pod fašizmom, o zatiranju slovenstva, o abesinski vojni in življenju v kazenskih bataljonih ter o potovanju k partizanom. To je bila za večino prva in nemalo pomembna jezikovna šola, zlasti za tiste, ki dotlej niso nikoli napisali kaj več kot pisma svojim domačim. Primorski fantje se materinega jezika v šoli niso nikoli učili. Pri pisanju so posameznikom pomagali naši mladinci in politkomisarji, predvsem pa prosvetni delavci. Prispevke so tudi ocenjevali, saj so sodili v tekmovalni program. Spise smo izvešali na deskah po barakah, odbrani spisi pa so bili objavljeni v centralnem stenskem časopisu, ki sta ga urejala Uroš Kraigher in Ivica Pirjevec. Uroš, ki je prizadeto doživljal uresničevanje hrepenenja in volje primorskih rojakov, da zopet zaživijo kot narod, je to dragoceno gradivo, na stotine pričevanj očitvidcev, selekcioniral po vsebini in po krajih dogodkov in ga skrbno razvrščal v arhiv. Pozneje smo ga skupaj s kroniko taborišča poslali v Beograd. Z Urošem sva ga zložila in z njim napolnila enajst zelenih zabojev za municijo. Ne vem, koliko se to gradivo izkorišča, vsekakor predstavlja bogato dokumentacijo za zgodovinopisce.

Po kvaliteti so prednjačili prispevki osemnajstletne skojevke Ivica Pirjevec, ki so sodili že v literarno ustvarjanje. Ivica je ves čas hrepenela, da bi se spoprijela s fašisti tam, kjer je najtežje. Venomer je ponavljala: »Fant, na Koroško bom šla!« Poleti 1944 je prek Visa prispela v Belo krajino in se javila za politično delo na Koroškem. Pozimi 1945 jo je nemška žandarmerija obkolila na seniku v bližini Celovca; borila se je do zadnjega naboja. Sami Nemci so priznali, da je padla junaške smrti.

Naše proslave smo želeli popestriti, toda kje naj bi našli potrebne pripomočke, na primer besedila za enode-

janke? Iz prve zadrege nas je rešila Ivica. Za proslavo Prešernovega dne osmega februarja 1944 je napisala enodejanko Prešernova slika. Motiv je zajela iz resničnega dogodka na ljubljanski gimnaziji med okupacijo, ko je italijanska profesorica, fašistka, zalotila učenke ob ilegalni proslavi Prešernovega dne, jim strgala pesnikovo sliko in s tem sprožila pravi upor. Ustanovili smo dramski krožek, ki je igrico naštudiral. Pevski zbor je pripravil pesem Luna sije in zborovsko recitacijo Zdravljice. Samospev Nezakonska mati je ob spremljavi našega orkestralnega tria, ki ga je ustanovil Fillip Bernard, zapela Danica Žagar-Cvinkl, Ančka Hočevnar pa je zapela rusko pesem Oj ti dolja, zlaja dolja o sibirskih izgnancih. Lahko glasbo je prispeval duet Franc Jeriha in Vera Križman, ki sta zapela Prešernovo Železno cesto. Zelo je povzdignil slovesnost pisatelj Ferdo Kozak, ki je bil malo pred tem prišel med nas z one strani fronte. S slavnostnim govorom je priklenil poslušalstvo, da je onemelo. Vanj je smiselno vpletel Prešernove verze, navdušil je s pripovedjo o neuklonljivi Sloveniji in Ljubljani, ki se borita v duhu pesnika in njegovih verzov: Manj strašna noč je v črne zemlje krili, kot so pod svetlim soncem sužni dnovi! Marsikoga je ganilo do solz.

Žal takrat med pevci ni bilo več tovarišev Alfreda Ključevška, ki je bil doma iz trboveljskih revirjev, in solista Branka Rubinonija iz Trogira. Z dobro oboroženo in opremljeno ekipo sta odšla daleč onstran bojne črte v provinco Umbrijo, na območje, ki so ga še držali Nemci. Njihova naloga je bila osvoboditi naše jetnike iz zaporov v Perugii, kjer je bilo zaprtih veliko Jugoslovanov, največ žensk, in zbrati internirance, razkropljene po Gran Sassu. Po zamisli naj bi v zapore prišli ločeno. Branko in Tonči Kliskiќ naj bi prišla v žensko kaznilnico kot »sorodnika« Pepce Maček, Melite Bren in Mete Sitar, medtem ko bi drugi ostali zunaj, ukrepali pa bi v skladu z okoliščinami. Kljub velikim zaprekam so se ob podpori italijansko-jugo-

slovanskega partizanskega bataljona prebili do Perugie. Tam so zvedeli, da so že konec decembra vsi Jugoslovani odšli iz zaporov po posredovanju Rdečega križa. Na povratku v Bari je ekipa skupaj s tamkajšnjimi partizani izpolnjevala drugi del naloge. Iz teh krajev je do poletja 1944 prišlo v bazo v Bariju na stotine naših rojakov – konfinirancev. Med akcijo sta v nemški zasedi padla Ključevšek in neki Tržačan radiotelegrafist. Težko ranjena Branka Rubinionija in Tončija Kliskića so rešili partizani. Ko so prodrli zavezniki, so oba prepeljali v bolnišnico v Grumu. Branka sem takrat srečala na nosilih hudo izmučenega, s prestreljenimi pljuči. Okreval je in ostal v štabu baze, Kliskića pa so poslali v Split.

Izvirne igrice in izvirni rekviziti

Književnika Ferda Kozaka smo zlasti me neprestano oblegale in moledovale: »Glej, tovariš Ferdo, imamo dramsko skupino, napiši enodejanko – šaloigro ali dramo, preizkusili se bomo!« Ko je na Prešernovi proslavi videl, kako smo navdušili vse, zlasti primorske Slovence, s prvo igrico, se je omečil.

Napisal je dvoje del: o Matiji Gubcu in o dekletih v zaporih. Drugo je napisal po naših zapiskih, ki smo jih prinesle iz jetništva, toda do uprizoritve tega dela ni prišlo. Želele smo, da bi omilil pesimistično razpoloženje glavne junakinje v igri. Vloge ni mogla odigrati nobena, ker je bila v živem nasprotju z našim še včerajšnjim doživljanjem ječ in z vsem našim takratnim življenjem. Uroš se je razumevajoče nasmihal, rekel pa ni nič. in pri tem je ostalo.

Pač pa smo že teden po Prešernovi proslavi uprizorili Matijo Gubca. Nosilec glavne vloge je bil učitelj Otokar

Franko, grofa Tahija je igral Uroš Kraigher, Gubčevo hčer Vera Križman itd. Nastopala je množica grajskih hlapcev, upornih tlačanov in zbor žalujočih žensk. Zdi se mi, da so bili za naše razmere od vsega najzahtevnejši scenografija in kostumi. Oder s kulisami smo že imeli od proslave, napravili so jih arhitekt inženir Adrijan Janc, vodja risalnice, in njegov pomočnik – poklicni risar France Marinšek s sodelavci. Ti so nam risali zemljevide, plakate, pisali propagandni material, vse, kar je moralo v lepši obliki med ljudi. Sedaj so se v naši risalnici spet znašli. Ob pomoči šivalnice in drugih delavnic so prebarvali kulise, iz papirja napravili lasuljo za grofa, iz vreč obleke, iz konzeravnih pločevink in lesenih zabojev pa vse drugo: sulice, meče, prestol in krono. Za kostim grofa Tahija smo v naši civilni garderobi našle dovolj, da je Živka Severjeva opremila pravega grofa. Dramo v štirih slikah smo igrali za obletnico kmečkih puntov. Ko sta kasneje v spremstvu naših in zahodnih zavezniških oficirjev prišla v taborišče člana sovjetske vojaške misije generala Kornjejev in Gorškov, ki sta prek Italije potovala v Vrhovni štab NOV, smo jim prikazali tudi eno dejanje iz Gubca. Niso se mogli načuditi iznajdljivosti, ko so si od blizu ogledali poreklo naših rekvizitov. Obisk sovjetskih visokih častnikov je bil za nas velik dogodek in čutili smo se posebno počaščeni. Napovedali pa so nam ga komaj kakšne pol ure pred prihodom. Z vso naglico smo uredili vojaške vrste za špalir ob poti in izbrali kratek kulturni spored s pevsкими točkami. V Jančevem ateljeju so na rdeče blago prilepili iz papirja izrezana srp in kladivo ter tako prav na hitrico pričarali sovjetsko zastavo. Izvesili smo jo zraven angleške in ameriške ob naši, ki je stalno visela pri vhodu v taborišče. Program – ogled, seznanjanje in kratek kulturni nastop – je potekal brezhibno in sprevod se je že obrnil proti izhodu. Nekaj je pa le bilo narobe! Mirko Sardelić, namestnik šefa jugoslovanske delegacije, je jezno streljal z očmi po nas »kulturnikih«, ki smo stali zravnani v vrsti

ob poti. »Le kaj mu je?« smo se spraševali, naš komandant France Hočever, ki je spremljal goste, pa se je, vedoč za našo časovno stisko, pokroviteljsko prizanesljivo smehljal in nam namignil na drog s sovjetsko zastavo. Šele takrat smo opazili, da sta srp in kladivo obrnjena narobe – hud in seveda nehoten protokolarni spodrseljaj. Kar je, je – se v zadregi medsebojno tolažimo, saj nam gostje prijazno odzdravljajo, kot da bi nihče ne opazil pomote.

Našo igro so si kot »posebnost« ogleдали ameriški in angleški vojni dopisniki. »Ti kar niso mogli verjeti, da je bil Matija Gubec napisan v dveh nočeh, naštudiran, zrežiran in opremljen pa v naslednjih dveh dneh,« si je v dnevnik zabeležila kronistka Danica Gregorič. Seveda pa so igro hoteli videti tudi vsi tovariši v taborišču, zato so sledile še številne reprize.

Predstave pa ni videlo vse moštvo tretje prekomorske, ki se je te dni odpravljala v domovino. Uigrani gledališki ansambel se je razšel, deloma z brigado, deloma na nove dolžnosti v Bari. Matije Gubca nismo več mogli postaviti na oder. Napisani scenarij je avtor želel izpopolniti in nam zabičal, naj ga ne spravimo med arhivsko gradivo, druge stvari pa so mogoče še vedno kje v depojih v Beogradu.

»Evviva partigiani iugoslavi«

Bili smo obdani od prebivalcev, pred kratkim še pripadnikov okupatorske države pod strahovlado fašizma, ki nam je napravil toliko gorja. V začetku so nas domačini plaho ogledovali morda z občutkom krivde, saj so o razmerah v Jugoslaviji precej izvedeli prek svojcev – vojakov, kar smo večkrat ugotovili.

Naši tovariši so pokazali politično zrelost in tako so med nami in okoliškim prebivalstvom vladali povsem

normalni odnosi. Pogostokrat smo utešili lakoto otrokom iz bližnje okolice, kadar smo že toliko imeli, da smo lahko, čeprav neočitno, dajali od svojega. Med našim moštvom so se začeli pojavljati bolezenski znaki, ki so bili posledica stradanja, pozneje pa tudi enostranske prehrane organizma. Pomagali smo si tako, da smo svoje konzerve zamenjali z domačini za zelenjavo. Na ta način smo si popestrili preveč enolično hrano, hkrati pa blažili lakoto okoličanov. Spoznavali smo veliko revščino italijanskega juga, ki jo je vojna še podvojila, videvali podhranjene otroke, ki so goli skakali po cestah, držeč v rokah sveže paradižnike ali poparjeno, nezabeljeno »verdure« – neke vrste cikorijo. Povedali so nam, da je to njihova glavna prehrana. Med vožnjo po naših turnejah pa smo videvali bogastvo: lepo obdelana prostrana polja, polne hleve živine – plemiške latifundije. Neštetokrat so nas ustavljale ženske žalostnih oči in spraševale: »Signorina partigiana, quando finira la guerra?«

Zavedni italijanski antifašisti so nas, kjerkoli je naneslo, ustavljali, saj so si želeli priti v ožji stik z nami. Razumljivo, da to ni bila naša naloga. Že zaradi njih samih ne bi bilo primerno, če bi se mi mešali v njihove razmere. Druga ovira pa je bila, da smo bili zgolj gostje na teritoriju, ki so ga zasedli Angloameričani. Na kraju smo sami imeli dovolj lastnih skrbi in dolžnosti za doseg svojega poglobitnega cilja.

Danica Žagarjeva, Vera Križmanova in njun spremljevalec Tonček so doživeli zanimivo prigodo. Ko so se po opravljeni nalogi vračali iz kaznilnice, kamor so šli po vezenine za partizanske uniforme, ki smo jih bili naročili, jih je na ulici v Traniju čakala množica prebivalcev in vzklikala jugoslovanskim partizanom. Kar obkolili so jih in prosili, naj bodo vsaj za hip njihovi gostje. Niso se mogli upreti prisrčnim vabilom in nenadoma so se znašli na sedežu italijanske komunistične partije. Domači komunisti so na vsak način hoteli od njih dobiti navodila za svoje

politično delovanje. Prav s težavo so jim dopovedali, da jim oni ne morejo pomagati. Šele po dolgem dokazovanju, da se Jugoslovani tu pripravljamo le za odhod v boj proti sovražniku na domačih tleh, so popustili. V taborišču Castro-Diso pa so nas okoliški kmetje izbrali kar za zaupnike v svojih vsakdanjih zadregah.

Ob neki drugi priložnosti pa bi si bili ob podobnem dogodku skoraj nakopali neprijetnosti. Trije tovariši iz našega taborišča so se v mestu Gravini po naključju srečali z nekaj domačini. Ti so napeljali besedo na položaj na frontah in naši so se spustili v krajši pogovor. Nekaj časa za tem je bil o tem razgovoru objavljen članek v lokalnem časopisu. Članka sicer nismo videli, pač pa smo zvedeli zanj. V Bariju so me namreč na ta račun strogo prijeli, meneč, da je bil intervju pripravljen. Na koncu so le verjeli zagotovu, da je bilo srečanje zgolj slučajno, razgovor pa takega značaja, da ga res ni bilo vredno omenjati v časopisu. Toda če bi to opazili zavezniki, tega ne bi tako razumeli, niti nam ne bi verjeli, temveč bi si gotovo vse raztolmačili nam v škodo. Rekli smo si: »Tudi prijatelj, če ti je še tako naklonjen, ti lahko škoduje,« in se v bodoče trdno držali tega nauka.

Misijam, ki so iskale in zbirale naše ljudi po južni Italiji, so se za vstop v NOV pogosto prijavljali kot prostovoljci mladi Italijani – protifašisti. Skupina, ki jo je vodila Savica Žagar po Apuliji in Kalabriji, in druga, v kateri so bili Mirko Medved, Tone Kodrič in Pavle Kreutzer in je obšla Sicilijo, sta pripeljali v Gravino kakih sto petdeset mladih italijanskih prostovoljcev, ki so sklenili, da se pridružijo jugoslovanskim partizanom. Ti dogodki so nam bili živ dokaz, kakšen ugled je v svetu užival naš osvobodilni boj, hkrati pa ilustracija, v kako težavnem položaju je bilo napredno gibanje v Italiji, ko je po zrušitvi fašizma začelo zopet oživljati.

Tretja brigada pred odhodom

Ko smo prišli v Gravino, je po dohodu prve brigade poleg ženske čete, mater z otroki in neborcev ostalo le neobhodno potrebno število mož za zavarovanje taborišča in baz v Bariju in Monopoliju. Skoraj sleherni dan so prihajali novi prostovoljci, ki so se zbirali z vseh strani. Do prve polovice decembra jih je bilo že za močan partizanski bataljon, do konca decembra skupaj s starimi prebivalci tisoč sto, do februarja 1944 pa vsaj še osemsto novih – cela brigada tisoč osemsto osemdesetih mož. Tisoč sto dvajset je bilo Slovencev, toda le petindvajset iz Jugoslavije, vsi drugi so bili Primorci – največ mladina iz specialnih bataljonov.

V brigado se je uvrščalo tudi čedalje več ozdravljenih starih borcev iz naših bolnišnic, med njimi komandanti partizanskih enot iz Dalmacije in Črne gore. Ti so postali vojaško jedro zbirajoče se brigade vse od čet do vrha. Seveda je bilo treba pravilno razporediti tudi politični kader partije in SKOJ.

Naloga se je kopičila na nalogo, vsi smo bili čez glavo zakopani v delo. Komaj smo opažali, kako se spreminja letni čas. Zima, čeprav daleč na jugu, je bila neprijetna, veter je zoprno zavijal in obiskoval nas je tudi sneg, ki se je na pusti goličavi taborišča sproti spreminjal v brozgo. Ob neprestanem vrvenju in prihajanju ljudi – za nas novincev, je bilo posebno občutljivo preverjati preteklost in vedenje posameznikov v zaporih, konfinacijah, taboriščih ali italijanskih enotah, od koder so pač prišli. Potrebna je bila skrajna budnost.

Nevabljeni gosti

Od začetkov našega zbiranja v južni Italiji smo si bili v svesti, da si zavezniške vojaške oblasti vseskozi prizadevajo obvladati nas in nas držati pod nadzorstvom. Že v Tarantu, v Carbonari in pozneje se je dalo po raznih znakih sklepati, kako jim je šlo predvsem za to, da bi odkrili omrežje tiste temeljne organizacije, ki je odločilno uravnala naše življenje. Posrečilo se jim ni nikoli. Čeprav so nas ponevedoma kdaj občutno zadeli (npr. z aretacijami šestega novembra, toda vsi zaprti so se tedaj lahko izkazali kot legalni predstavniki taborišča), je partijsko jedro ostalo nedotaknjeno. Zavestna odločitev Primorcev, Istranov in drugih za partizansko vojsko je bila tako množična in vsesplošna, da nam niti angleška vojaška obveščevalna služba, izvrstno zgrajena in vodena, ni mogla do živega. Množična pripadnost osvobodilnemu gibanju je ustvarjala sovražnim vplivom tako nedostopno okolje, da so celo ne tako redki anglofilci, ki so se znašli med nami, bivši jugoslovanski oficirji, meščanski strankarji in drugi, ki so jih bili italijanski okupatorji iz raznih razlogov deportirali v te kraje, ostali po večini osamljeni, pohlevni in povsem neaktivni. Le tu pa tam se je pojavil kak kričač ali razbijač, ki je poizkušal delati nered, toda borci so ga izolirali, onemogočili in zapodili iz kampa.

»Pridi si pogledat,« so me s smehom poklicale dekleta, »tam je neki kapetan, pravo božično drevesce!« Res se je v taborišču prikazal z zlatimi našitki kapetana in vsemi mogočimi bleščicami načičkan bivši oficir jugoslovanske vojske, ki so ga nekateri poznali v civilu kot advokata. Čudna in smešna prikazen je bila sprejeta z veselim vpitjem, smehom in spakovanjem. Nekateri med fanti so v njem spoznali človeka, ki se je bil že poprej v taborišču Pisticci sumljivo sukal okoli italijanske komande. Mogoče si je v svoji prostodušnosti, podcenjujoč okolje, mislil, da

ga bomo kot jugoslovanskega oficirja sprejeli navdušeno in z vsemi častmi. Seveda se je temeljito zmotil.

Bilo je več resnih primerov, ko so se v taborišče skušali vtihotapiti bivši italijanski podrepniki – izdajalci, toda primorski fantje iz specialnih bataljonov, ki so že dotlej dovolj pretrpeli zaradi njihovega ovaduštva, so jih takoj prepoznali. V brezupnem trpljenju v specialnih bataljonih, kjer je bila italijanska vojaška komanda podrejena fašistični policiji, so se našle med pregnanci podle kreature, ki so si hotele lajšati osebni položaj s špijoniranjem in izdajstvom. Ni čuda, da je fante do kraja razkačilo, ko so jih sedaj zalotili pri istem umazanem poslu v partizanskem taborišču. Prijeli so jih in ponoči – skrivaje pred Angleži – odpeljali na zaslišanje na naše ladje v Bari. Nepoboljšljivci med njimi so dobili zasluženo kazen.

S četniki je bilo drugače, saj so bili med našimi borci razvpiti zlasti zaradi vsega, kar se je zgodilo v Carbonari; z njimi smo bili že od kraja v odkritem spopadu. Od plebiscita v Carbonari sicer niso več poskušali odkrito nastopati proti nam, toda iluzija bi bilo misliti, da bodo poslej mirovali. Njihovo nam najbližje oporišče je bilo v Bariju, bivali pa so tam večinoma sami »izbranci« – vojvode, višji oficirji in nekaj običajnega moštva za zavarovanje in postrežbo. Sicer pa so imeli baze tudi drugod po Italiji, največjo v Gallipoliju ob Tarantskem zalivu.

In res je bilo nekaj znakov, ki so kazali, da nas ne nameravajo pustiti pri miru. Blizu vhoda v taborišče je stalo pokvarjeno oglepno vozilo puščavsko rjave barve. Za razvalino se nismo zmenili, bila je tam že ob našem prihodu. Nekoč pa je naš obveščevalec le pobrskal po notranjosti in odkril uporaben radijski oddajnik. Njegove namembnosti si ni bilo mogoče tolmačiti drugače, kot da ga je tja namestil nekdo, ki je hotel imeti oddajnik ob potrebi pri roki. Namera prodreti v taborišče, je torej obstajala, tudi nekaj poskusov je bilo, ki pa so se izjalovili. V februarju nam je nekdo tik pred začetkom predstave

prerezal vod električne napeljave. Nismo se dali zmotiti in smo program izpeljali do konca ob razsvetljavi petrolejskih brljivk. Dogodek pa je še zaostрил pozornost vseh, ki so že dotlej budno pazili, kdo vse se suče med nami.

Nekako prav v tem času je našim obveščevalcem prišlo na uho, da pripravljajo četniki napad na taborišče. Da bi ne vzbujali vznemirjenja, je vodstvo obvestilo in mobiliziralo le člane partije. V taborišču smo pomnožili straže in odredili stalne obhode. Nobena v naši baraki ni opazila, da smo nekatere ležale budne in v popolni opremi. Več noči zapored smo prebili v strogi pripravljenosti. Zgodilo se ni nič. Nedvomno so nasprotniki opazili poostreno budnost in so zato odnehali. Spričo trajnega političnega dela med moštvom in visoke zavesti taboriščnikov bi vsak poskus podtalne sovražne dejavnosti propadel, ker bi ga ljudje sami preprečili. Za večjo oboroženo akcijo pa – sodim – ni bilo več pogojev. Naš politični ugled je bil že močan, z nami so realno računali zavezniki in predstavljali smo silo, ki jo je moral vsakdo upoštevati.

Do konca februarja je med nami in z nami zrasla in dozorela za odhod tretja prekomorska brigada. Zadnje dneve februarja, ko se je brigada že odpravljala na pot, smo izkoristile za predčasno proslavitev osmega marca. Po vseh vojaških enotah so se borci seznanili z revolucionarno vsebino mednarodnega dneva žensk. Sredi priprav za odhod na bojišče skupaj z našimi dekleti, prostovoljkami, so ga tovariši sprejeli s spoštljivo resnobo in globokim razumevanjem. V pogovorih in na »stenčasu« smo oživel nešteto primerov junaštva jugoslovanskih žensk v osvobodilnem boju, za zaključek pa je bila še prireditev v našem gledališču. Hkrati je bila to naša zadnja predstava v Gravini in slovo od tega taborišča, ki smo ga morali v kratkem zapustiti.

Prve prekomorke gredo čez morje

Vsak dan so iz našega taborišča odhajale skupine od sto tridesetih do petstotih ljudi, najprej v zbirališče v Carbonari, kjer so jih dokončno opremili in kjer jih je pregledal komandant 26. divizije skupaj z zavezniškimi oficirji, nato v Monopoli, odkoder jih je naša ladja »Ljubljana« v najstrožji tajnosti prevažala na Vis. Zadnja skupina je odšla od nas petega marca.

Z brigado je odšla večina naših starih tovarišev in tovarišic, ki so doslej nosili glavno težo političnega dela v taborišču. Odšel je komandant taborišča, tedanji politični komisar brigade France Hočevar-Franček, in vrsta sposobnih komunistov in skojevcev, odhajale so tudi mnoge tovarišice. Za njimi je ostala velika vrzel. Nas preostale je skrbelo, kako bomo zmagovali naloge, ki nas čakajo v bližnji prihodnosti. Vedele smo namreč, da se bodo v zbirališče še naprej stekali primorski, tržaški in istrski rojaki, vendar odslej ne le z italijanskega ozemlja, temveč tudi iz severne Afrike in Srednjega vzhoda. Poleg »letečih ambasadorjev« za Sicilijo in Sardinijo je naše poveljstvo poslalo posebno delegacijo tudi v Afriko. Od tam so namreč že dobili vesti, da rojaki beže iz kraljeve vojske in se upirajo zaveznikom, ki jih hočejo vključiti vanjo.

Ženska četa je v brigado oddala sedemnajst prostovoljk. Naša tranijska skupina se je spet skrčila za šest upornic – sobork, s katerimi smo prebile poldrugo leto po ječah od Ljubljane in Benetk do Tranija, potem pa med borci v Carbonari in Gravini. Z brigado sta odšli bataljonski politični komisarki Marička Kušlan in Savica Žagar, četna komisarka Marija Curk in delegatka v vodu Živka Obid, sekretarki SKOJ v bataljonu Ivanka Tekavec in Nada Žagar ter borka – članica kulturne skupine Milka Popek. Iz naše ženske čete so odšle še Martina Marinček, Karmela Mijan, Ivanka Mrakovčić in Marija Razović. Karmela, dijakinja iz Splita, je prišla v Gravino med ra-

njenci in bolnimi partizani iz Dalmacije. Takoj po ozdravitvi se je priglasila za odhod s tretjo brigado. Spominjamo se je kot vedrega dekleta, pisca živahnih prispevkov za stenski časopis in dobre pevke v našem zboru. Zlasti lepo je znala zapeti bosenske sevdalinke, zato so ji tovariši nadeli ime »Bosna«. Vse štiri so dobile razne politične zadolžitve. Spremljale so jih tudi bataljonske sanitetne referentke Vesela Letis, Olga Manojlović in Vojka Šmuc, vse tri so se v Grumu usposobile za kirurške asistentke. K intendanturi pa je bila dodeljena Silva Meljnikova.

Največja zadrega je bila v brigadi za sanitetni kader. Za bolničarke po četah so se priglasila dekleta iz begunskih taborišč, ozdravljene borke in šest deklet iz slovenskega Primorja, ki so bile odšle z doma za kruhom in so služile v južni Italiji. Vse so pred odhodom opravile nižji sanitetni tečaj v Grumu, na Visu pa so se dodatno usposobile za službo pri saniteti v vojaških enotah. Ker je bila večina borcev mlada in neizkušena, so morali na Visu, medtem ko so sodelovali pri utrjevanju otoka, stražarjenju, gradnji letališč in pri operacijah na sosednjih otokih, preiti temeljito vojaško urjenje, izbrani kader pa se je še posebej šolal v vojaških in političnih tečajih.

Med preurejanjem brigade in izpopolnjevanjem njene kadra na Visu je Nada Žagar prevzela dolžnost sekretarke SKOJ 3. prekomorske brigade. Odšli sta dve sestri Žagarjevi, tretja je obležala v bolnišnici, ker se ji je ponovila bolezen iz zapora v Traniju. Težko bomo pogrešali njun vpliv pri delu s primorsko mladino v naših zbirališčih. Tik pred odhodom smo Nado, eno od dvojčic Žagarjevih, še enkrat srečale v Carbonari, kjer so brigadi dodeljevali orožje. Bila je obkrožena z mladino, ki je, misleč da prihajamo ponjo, da bi jo odvedli nazaj na delo v Gravino, začela skandirati: »Nade ne damo! Nade ne damo!« Videli smo jo še, kako je vzravnana, s kratko italijansko puško na rami stopala v vojaški koloni proti izhodu in nam poredno mežikala v slovo.

Tri junaške smrti

Na močno varovanih pristopih h Kninu, strateško važni in utrjeni okupatorski postojanki, ki so jo skupaj z Nemci branili četniki in ustaši, je šestindvajsetega novembra 1944 padla Karmela Mijan-Bosna, sekretarka SKOJ 4. bataljona. Bila je smrtno ranjena med hudim strojničnim ognjem, ko je stekla po strelivo za našo strojnico »breda«. Naslednjega dne je pod vrhom Bulajušo padla Vojka Šmuc. Zjutraj je odšla s previjališča, da bi nadomestila bolničarko v 3. četi. Zadelo jo je, ko je s čistine pod točo izstrelkov reševala ranjene borce. Živka Obid, ki je za Vojko prevzela dolžnost sanitetne referentke, je shranila njen dnevnik, dragoceno izpoved o tovarištvu med borci, in ga po osvoboditvi izročila domačim v Trstu. V teh bojih, enih med najbolj zagrizenimi v zgodovini prekomorskih brigad, je blizu tam zadelo tudi Nado Žagar. Komaj je napisala nekrolog Vojki za brigadni časopis, je bila devedindvajsetega novembra smrtno ranjena v glavo, vtem ko je hrabrila svoje mladince pri neposrednih spopadih s sovražnikom.

Soborka Milka Popek, ki se je z Nado zbližala še v ljubljanskih zaporih, je ob tej za brigado in za vse nas hudi izgubi zapisala: »Ležala je v bolnišnici v Šibeniku med samimi hudimi ranjenci. Sedela sem ob njeni postelji. Še vedno je bila z mislimi s svojimi borci in z zadoščenjem je poslušala, ko sem ji poročala o poteku bojev in o tem, da bomo v nekaj dneh vkorakali v Knin. V hipu olajšanja mi je prišepnila: »Milka, zapojva tisto...« Zapeli sva potihoma. Soba je obmolknila in prisluhnila. Sredi pesmi je Nada nenadoma utihnila in rekla: »Oh, kar pustiva, saj nama ne gre...« Ne da bi se zavedala, ji je iztekalo življenje. Umrta je dvanajstega decembra, ko je komaj dopolnila dvajset let...«

Dobra dva meseca pred smrtjo je pisala svoji mami: »Čas hitro teče, borba se nadaljuje . . . Hvaležna sem ti za vse, hvaležna sem tovarišicam, s katerimi sem živela . . . Očetova in Stanetova smrt me je močno pretresla . . . toda kaj, ko pa je danes že tako vsakdanje pasti kot borec . . . Premnogokrat se spominjam njegovih besed . . . stopam po njegovi poti, vsaj skušam . . . Pošlji nam kaj knjig, saj te so nam najdražje . . . Ne bom ti več pisala. Še enkrat te v mislih pozdravljam. Vedi, da je tvoja Nada močna, polna energije in da se bo vrnila k tebi kot – partizanka . . . Položaj, devetega septembra 1944.« To je bilo, žal, resnično njeno zadnje pismo.

Na jug v Castro Diso

Po odhodu brigade smo morali taborišče v Gravini izprazniti in ga prepustiti zavezniškim armadam, ki so se pripravljale na končni obračun z nemškimi utrdбами na Monte Cassinu.

Predno smo zapustili Gravino, smo vse pospravili za seboj. Zajetne arhive smo skrbno spravili v zaboje in jih shranili v štabu baze v Bariju. Gledališke rekvizite smo prepustili usodi, naši učitelji pa si niso dali vzeti s trudom pridobljene šolske opreme. Spravili smo jo na kamione in odpeljali s seboj. V prvem delu naše poti, v starem taborišču v Carbonari, ki nam je obudilo polno vznemirljivih spominov, smo se poslovili od tovarišev, stebrov kulturno prosvetnega dela v Gravini. Ferda Kozaka, Dol-

feta Vogelnika, Vilija Jagra, Adrijana Janca, Milana Janovskega, Rudija Kyovskyja, Uroša Kraigherja, Ivana Siliča in druge pa so poklicali v Bari. Tu se je v velikem posloplju v ulici Piccini nastanil štab baze NOV in POJ, začeli pa so snovati še zastopstvo NKOJ. Sem so prihajali in občasno delovali tovariši Milentije Popović, Vladimir Dedijer, Vladimir Velebit in drugi, ob zastopstvu pa so ustanovili vrsto odsekov, tudi za propagando, kulturno prosvetno delo in založništvo. Pozneje so se povezali z Vrhovnim štabom na Visu. Rabili so mnogo sposobnih ljudi, zato so z že naštetimi prišle tudi naše tovarišice. Ivica Pirjevec je prišla za časnikarko pri novem slovenskem časopisu »Domovina«, ki ga je urejal Ferdo Kozak, pozneje pa tudi Ciril Kosmač; pri časopisu je sodelovala še Ančka Hočevnar, hkrati pa je bila sourednica »Dnevnik vest«. Nada Kyovsky se je zaposlila v tehniki za ponatiskovanje partizanske literature, Vera Križman pa na politično informacijskem odseku.

Vsi drugi prebivalci taborišča – ostalo nas je le malo – smo se dvanajstega marca odpravili na jug, v provinco Lecce. Naša ženska četa se je sedaj skrčila v vòd z dobrima dvema desetinama, od političnega aktiva nas je ostalo vsega kakih deset, spremljalo pa nas je še nekaj sto mož, ki smo jih nujno potrebovali za zavarovanje in opremljanje zbirališč za prostovoljce. Do novih bivališč smo potovali skoraj teden dni v etapah, s tovornjaki in vlakom. Zavezniki so nam težko našli prostor na ozemlju, ki je bilo prezasedeno z vojskami, z angloameriško vojsko in njej pridruženimi tujimi enotami, z badoglievci in končno še z našimi bazami, bolnišnicami in begunskimi taborišči. Okrog nas so bila zelena polja in goste brajde vinske trte, vrh bregov so se bleščale vasice, povezane z belimi cestami. Tod jim je vojna vihra prizanesla – smo razmišljale, a kmalu nas na železniški progi v Carovigno iz iluzije o miru vzdrami nepričakovan dogodek. Naš transport je trčil v vagone, ki so bili na nekem postajališču postavljeni na naš

tir. Popadali smo na tla, štiri ranjene tovariše pa je bilo treba takoj odpeljati v bolnišnico v Poggiardu. Zavezniške vojaške oblasti so izvedle preiskavo. Izkazalo se je, da se poraženi fašisti še niso povsod predali in da je bilo trčenje njihovo delo.

Med potjo smo se večkrat po nekaj dni zaustavljali po vaseh ali mestecih, kjer smo v naglici improvizirali običajni dnevni red, končno pa smo se prve dni aprila naselili v Disu in Castru, mestecema štiri kilometre vsaksebi prav na peti italijanskega škornja, skoraj dvesto kilometrov južno od Gravine.

V Disu nas je sprejel šef angleške komande novega taborišča, major McDonald, živo nasprotje komandanta v Carbonari. Ob vsaki priložnosti nam je pokazal svojo naklonjenost. Poskrbel je na primer, da so pred našim prihodom uredili stanovanjske hiše, kjer smo prebivali, iz skladišč smo dobili posteljne mreže proti komarjem, kajti tudi tod so bila številna malarična legla, in vse potrebno, da smo si na novo uredili kulturno prosvetni dom in šolo, preskrbel je celo čolne z vesli, da smo poleg drugih športov lahko razvili tudi veslanje in plavanje.

Strah pred El Shattom

Po nalogu štaba baze v Bariju naj bi novo taborišče rabilo izključno za zbirališče in šolanje borcev. Preseljevanja so si sledila dan za dnem. Za boj nesposobne smo premestili v begunska taborišča. V bližini sta bili taborišči Santa Maria di Maglie in Cesarea, najbližje nas pa je bilo v prijaznem, z zelenjem obraščenem zalivu S. M. di Leuca taborišče, kamor smo naselili matere z otroki. Zdravstveno službo v S. M. di Leuca je med drugimi vodila dr. Damjana Bebler. Bila je tam skupaj z materjo in hčerko, ki jo je

rodila v zaporu Lanciano v razmerah, na las podobnih onim, o kakršnih sta nam pripovedovali Zora in Faja.

V dosedanjih bivališčih smo vse ženske živele skupaj, sedaj smo pa morale matere in starejše ženske pripraviti na ločitev od nas, ki smo bile določene za politično izobraževalno delo v vojski. Dopovedovale smo jim, da bo novo okolje, zlasti še, ker je posebej urejeno za otroke, za bivanje neprimerno ugodnejše kot neprestano vrvenje sredi vojaških enot. S strahom in nezaupanjem so nas poslušale. Od nekod so zvedele, da množice novih beguncev iz Jugoslavije sedaj pošiljajo prek Italije v Afriko. Me še ničesar nismo vedele. Teta iz Dobrega polja, ki je bila tudi med preseljenkami v civilno taborišče, se je uprla. »Zdaj vam naenkrat nisem več dobra. V Afriko že ne grem!« pravi odločno. Od tovarišev, ki so službeno prihajali v taborišče in jim je spravljala v red obleko ter prek ekonomata oskrbovala z vsem potrebnim, je slišala pripovedovati o teh selitvah.

Kmalu sta nam novico potrdila Ivan Kreft in France Kralj, ki sta delovala v odboru za organizacijo begunskih taborišč. V Italiji ni bilo več prostora. Oni, ki so bili že dosedaj razporejeni v taborišča na jugu Salentinskega polotoka, naj bi ostali tu, novim beguncem, ki so v valovih prihajali iz domovine, največ iz Dalmacije, pa so zavezniki odredili prostor za naselitev v sinajski puščavi vzhodno od Sueza. O šotoriščih v El Shattu in njegovi bližini so nam pozneje pripovedovali borci, ki so prišli iz Afrike in so tam pomagali postavljati »platnena mesta« – kraje velikega trpljenja za naše begunce. Dokler si niso uredili taborišč in se naučili obrambe zoper surovo pokrajino in klimatske razmere, so se v puščavskem pesku vsak dan množili grobovi umrlih dojenčkov in otrok. O neuničljivi življenjski volji, s kakršno si je naš živelj tudi v takih trdih razmerah uredil bivanje in ga polepšal z bogato kulturno dejavnostjo, pri tem pa ostal trdno povezan z NOB, o tem so z občudovanjem pisali časopisi v

Egiptu in po vsem Sredozemlju, koder so prebivalci El Shatta s kulturnimi prireditvami širili resnico o dogajanju v domovini.

V Disu so se v kasarni, v velikem belem poslopju sredi travnikov, nekdanji tobakarni, nastanili borci, ki naj bi tvorili naslednjo – četrto brigado. Poleg pehotnih enot so tu našle prostor tudi protiletalska in protitankovska četa, ambulanta in šolska predavalnica s čitalnico. Štab taborišča s sprejemno pisarno za novodošle je imel prostore v pritlični stavbi ob poti med Disom in Castrom. Radiotelegrafisti, stražarska in delavska četa, radijsko poročevalska služba in naša ženska propagandna skupina pa smo se sedmega aprila naselili v letoviškem mestecu Castru v lepih hišah in vilah, ki so jih zapustile pobegle družine fašističnih veljakov. Kmalu po našem prihodu se nam je v Castru pridružil bataljon tankistov in letalcev, vsi sami stari partizani, ki so prišli iz domovine. Med njimi je bilo precej Slovencev. Imeli so lastno vodstvo in lasten zbor predavateljev, strokovnjakov in propagandistov. Po enomesečnem tečaju so odšli na nadaljnje praktično šolanje v Egipt, letalce pa so odredili za šolanje v Sovjetski zvezi. Srečanje in razgovori z njimi so potešili našo radovednost o razmerah v ožji domovini. Iz živega vira smo izvedele kopico novic iz Slovenije in dobile stvarno predstavo o podvigih in rasti slovenske partizanske vojske pa tudi o grozodejstvih domobrancev in Črne roke. Z navdušenjem nas je prevzel bojni ritem Borove koračnice Hej brigade, ki smo jo slišale prvič, zlasti pa so nam bili dobrodošli za politično, kulturno in prosvetno delo dragoceni izvodi pesmarice, natisnjene v slovenskih partizanskih tiskarnah.

Delo nas preplavlja

Razcepljenost na dve dokaj oddaljeni središči ni bila primerna rešitev za vojaško taborišče. Razmestitev moštva in preusmeritev delovnega programa ustrezno novim razmeram sta nas popolnoma zaposlila. Prav malo časa nam je ostajalo za občudovanje lepe nove okolice, ko smo hitele iz Castra v vojašnico v Disu in nazaj. Med njivami, tedaj polnimi zorečega žita, se je vila steza, po pobočjih pa so bile med drevjem in vinogradi razsejane majhne domačije. Po morju so plule velike bojne ladje, ob jasnih jutrih smo izza morja v daljavi lahko videli vrhove albanških gora. Tam na severu nekje je Jugoslavija! Naša bivališča so obdajali prostrani in bujni, toda zapuščeni vrtovi z oljkami in pomarančevci. Marsikomu izmed nas se je iz spominov na Castro vtisnil prizor iz neke naše sobe – skozi razbito okensko šipo je v notranjost molela veja mandarine z zorečim sadežem. Delali smo za okni, ki so bila zasenčena z oknicami in s premičnimi loputami. Vojaško urjenje smo opravljali že v zgodnjih jutranjih urah, kajti v vojaških uniformah, zapetih po predpisih do grla, in s težkimi čevlji na nogah smo le težko prenašali pripeko vročega mediteranskega sonca.

Že prvega dne se je v Castru razmahnilo najraznovrstnejše delo, ki je našo žensko skupino zaposlilo prek vsake meje. Nekaj dni po prihodu pa smo morale oddvojiti od že tako majhne gruče še nekaj tovarišic in jih odposlati v Diso, kamor so v drugi polovici aprila začele prihajati prve večje skupine primorskih Slovencev in Istranov iz Afrike in Bližnjega vzhoda. Politično prosvetno delo med njimi je takoj zastavila Danica Žagar, zdaj tudi sekretarka SKOJ za območje Diso, Ljubica Skapin in Olga Meljnikov pa sta bili popolnoma zavzeti s poučevanjem slovenščine. Splošno izobraževalna predavanja so imeli Elda, Ljubo Osterc in še nekateri komisarji, v glavnem pa so slonela

na naših dveh profesorjih Gačniku in Danici, ki sta imela pouk slovenščine za primorske rojake tudi v Castru. Primorci so imeli za seboj huda in svojevrstna doživetja. Bili so večinoma udeleženci nedavne bitke za severno Afriko, rešili so se italijanske vojske, prišli pa so v britansko ujetništvo. Tu so Angležem le s težavo dopovedali, da so Jugoslovani iz krajev, ki so jih nad dve desetletji zasedali Italijani. Končno pa so se morali, brž ko so izvedeli, da se v Jugoslaviji proti sovražniku resnično borijo le Titovi partizani, iztrgati iz taborišč jugoslovanske kraljeve vojske na Bližnjem vzhodu in v Afriki, kamor so jih pošiljali Britanci.

Ob prihodu prvih tristo borcev iz Afrike – bili so to najmlajši mobilizirani letniki – smo pripravili v Disu mladinsko zborovanje. Seveda je novo sekretarko SKOJ doletela dolžnost, da jim spregovori o vlogi mladinske organizacije v partizanski vojski. Preizkušena »stara« aktivistka, a neizkušena govornica je stala prvič pred tolikim občinstvom. Obstopili je niso le afriški vojaki, temveč se je na ravnici pred kasarno zbralo vse, kar je naših prebivalo v Disu. »Videti hočemo govornico!« so vzklikali in kmalu so od nekod privlekli mizo, na katero so jo posadili. »Dobesedno dvignili so me,« se spominja Danica, »in šele takrat sem zagledala vseokrog tolikšno množico obrazov, da me je kar stisnilo. Vendar, treba je bilo spregovoriti. Zbrala sem vso korajžo in začela, a kako sem govorila, ne vem več. Dobro sem poznala njihovo življenje in petindvajsetletno trpljenje v fašističnem suženjstvu; kar poneslo me je. Obrazi okrog mene so se razžareli, se smehljali, se zresnili in ob koncu je vse završalo od odobravanja. Zapeli smo – naši fantje Primorci in Dalmatinci kar niso mogli nehati peti – in odtlej smo na vojaške vaje hodili vselej s pesmijo, ki nas je navduševala ves čas, dokler smo prebivali tukaj.«

Zoprne medigre

V Castru in Disu so se znašli Jugoslovani iz najrazličnejšega okolja, z različno mentaliteto, z različno zgodovino in različno bližnjo preteklostjo, ki so jo medsebojno slabo poznali. Nepoučenost ali neupoštevanje teh okoliščin bi utegnilo povzročiti nepopravljivo politično škodo. Borcem neslovenskih narodnosti je bilo treba potrpežljivo tolmačiti, kdo so in kakšna je bila usoda Slovencev in Istranov pod Italijo, tem pa smo morali razlagati preteklost jugoslovanskih narodov, jim približati problem narodnostnega vprašanja v Jugoslaviji, smisel federativne ureditve in sklepov II. zasedanja AVNOJ v Jajcu. Razumeli smo negodovanje starih borcev iz domovine, ko so morali izročiti orožje, ki so ga prinesli s seboj, v shrambo v skupno orožarno. Vedeli smo, da se partizan težko loči od orožja, ki ga je iztrgal iz rok sovražnika. Toda taboriščni red je tako veleva. Nenavadna se jim je dozdevala stroga disciplina tu globoko v zaledju, ko nihče ni smel iz bližnje okolice bivališč brez posebnega dovoljenja. Nekateri so nezaupljivo gledali na tiste, ki se še nismo bojevali s puško v roki proti okupatorju. pretirana se jim je dozdevala pozornost, ki smo jo posvečali zunanjemu videzu in kulturni urejenosti ljudi v taborišču, češ da bodo iz takega »mehkužnega« okolja zrasli slabi borci. Nas ženske, ki smo si za čistočo najbolj prizadevale, zlasti v začetku, ko so se tu pa tam pojavile garje, so imeli za nekakšne mestne gospodične. Niso pač še utegnili spoznati, da se naš dan ob sestavljanju programov, pisanju referatov in prevajanju raztegne globoko v noč. Tudi če je med nas zaneslo »mestno gospodično«, se je morala podrediti predpisane-mu redu in delu v administraciji, ekonomatu, kuhinji ali v servisnih delavnicah. Povsem brez izjem seveda ni šlo, saj je bilo v tisočglavi množici kaj takega tudi pričakovati.

Iz sprejemne pisarne v Bariju nam je Petrica poslala neko dekle in nas opozorila, da se njene preteklosti ni dalo preveriti, ker je dajala lažnive izjave in jih neprestano spreminjala. Ni pa šlo za politični primer, temveč le za lahkoživost in kriminalno vedenje. Za njen problem je vedelo le ožje vodstvo, vključili smo jo v dnevno taboriščno življenje in tudi v pevski zbor, dramski krožek itd. Kmalu je odšla z neko enoto na Vis, se izmuznila in se zopet pojavila v okolici Barija. Čas do konca vojne je naposled le prebila ob raznih dolžnostih v naših enotah. Zanja smo zopet slišale po vojni, ko je skušala zlorabiti svoja nekdanja znanstva v NOB in se kmalu znašla v kriminalu in tudi za rešetkami. Naša »prevzgojna« prizadevanja so bila torej neuspešna.

Nas čudna pojmovanja še dovcerajšnjih frontnikov niso preveč prizadela, ker smo si znale razložiti njihova stališča in smo jih tudi kmalu postavile na laž. Huje je bilo, da so postrani gledali na primorske rojake, ki so nekoč služili v italijanski vojski, in ni jim bilo lahko dopovedati, da to niti najmanj ni bila njihova krivda. To je seveda ljudi, ki so se preko tisoč težav prebili do možnosti in priložnosti, da se udeležijo osvobodilnega boja v domovini, hudo prizadelo. Kako tudi ne, saj so se morali za to, da bi prišli med svoje, iztrgati iz sredine, nasičene s četniško in angleško protipartizansko propagando in pričakovali so drugačen sprejem. Zgodilo se je, da je skupinica primorskih fantov prihod med nas proslavila tako, da so si z nekaj angleškimi šilingi, ki so jim ostali, kupili par litrov vina in se s pesmijo malo preglasno poveselili. To pa je bil že prekršek, kakršnih v taborišču nismo bili vajeni, čeprav je vse skupaj bila le nedolžna veselica. Seveda je bil takoj ogenj v strehi in huda obtožba na štabu. Imeli so angleški denar in kupovali so vino! Našega taboriščnega reda novinci še niso poznali in prvo opozorilo je zaleglo, toda v zraku je še vedno ostala neka napetost. Ovira je bil tudi jezik – srbohrvaščine na novo

prihajajoči niso razumeli, saj so še svoj jezik govorili v narečju z obilo italijanskih tujk; drugače pač niso znali. V vodstvu taborišča smo o tem večkrat razpravljali. Stari komunisti, borci iz domovine in stari »Gravinčani« smo morali napeti vse sile, da bi izgladili nesporazume in tako preprečili neljube izpade s težjimi posledicami.

Ko pa so se posamezniki iz neke udarne enote, ki je bila nedvomno težko preizkušena v bojih v IV. in V. ofenzivi, njihovi domači – kolikor so sploh preživeli – pa so hudo trpeli pod fašistično okupacijo, začeli spozabljati celo nad domačini – Italijani, češ da so to sovražniki, ki so še včeraj morili po njihovih vaseh, je bilo treba hitro in ostro ukrepati. Sicer ni bilo kaj hujšega, vendar je do izgrediv z nekaj klofutami in psovanjem le prišlo in že to je bilo veliko preveč za ugled in zaupanje, ki smo ju uživali pri domačinih. Ti so nas bili ves čas od strani opazovali, naše življenje in odnosi v taborišču so vzbudili pri njih visoko mnenje o naši pravičnosti. Sčasoma so se začeli k nam zatekati celo v svojih medsebojnih sporih o kozah in kokoših, ki da uhajajo na tuje njive in sosednja dvorišča, mi pa smo jih večkrat pomirili in dosegli spravo. Zanje smo bili nekakšna oblast . . . »Signor podesta je pobegnil, denarja nimamo, prosimo vas za pomoč . . .« je razlagal njihov posrednik Angelo našemu intendantu, ko je ponujal svežo zelenjavo in sadje za naše konzerve, kar je tudi nam ustrezalo.

To pot pa so plašno prišli v štabno pisarno in potihoma izdabili, kaj se je nekaterim pripetilo. Komandant in komisar sta jim zagotovila, da se kaj takega ne bo ponovilo in se opravičila, češ da so tistim, ki so to storili, popustili živci, ker so šele nedavno prišli iz boja. Še istega dne smo sklicali zbor vseh taboriščnikov iz Castra in Disa, kakor je bil pri nas ves čas običaj v podobnih primerih, da bi jim razložili, v kakšnih razmerah živimo kot gostje v tuji deželi in da bi javno ožigosali njihovo ravnanje. Ko so na govornici pred množico borcev zastopniki prenapetih

nazorov doživeli poraz in je postalo jasno, da je tako vedenje do soborcev Primorcev in Istranov neosnovano, do domačega prebivalstva pa še skrajno nevarno, ker zelo škoduje našemu boju, smo na koncu s soglasnim odobranjem sprejeli sklepe o redu in složnem delovanju v taborišču.

Naše naloge bo treba prepustiti strokovnjakom

Ni čuda, da je zaradi odhoda številnih delavcev, kulturnikov, na nova delovna področja kulturno delovanje, ki je prej v Gravini tako cvetelo, zelo osiromašilo. Le z dobrimi programi in intenzivnostjo bi to lahko popravili. Takoj po prihodu na jug smo zbrali skupinico amaterjev in po svojih močeh obnovili petje in igranje. Naš gravinski pevovodja, glasbenik Filip Bernard, in pevovodja Ivan Silič, ki je prišel za nami iz Barija, sta se trudila, da bi obnovili pevske nastope, to najbolj privlačno obliko omike med množicami, vendar je bilo spričo nenehnih premikov in preurejanja vojaških enot težko sestaviti obstojen zbor. Uspelo nam je ustanoviti pevske zборе v Disu in Castru ter pripraviti več pevskih nastopov med borci v našem gledališču, v begunskem taborišču v Cesarei in bližnji angleški enoti. Toda kvalitete gravinskega pevskega zbora ni bilo mogoče doseči. Dekliškega pevskega zbora seveda ni bilo več. Ostal je le dobro ubran kvartet, ko pa nas je zapustila solistka Šibenčanka Neda Škarica, ki je odšla v štab baze v Bariju, je ostal le še ženski trio, ki pa je bil vseeno dobrodošla popestritev pri kulturnih prireditvah.

Oživili smo tudi majhen dramski krožek in naštudirali dvoje Nušičevih enodejank, »Muho« in »Analfabeta«, ter več novih recitacij. Predstave smo imeli v prosvetni dvorani

mesteca Diso. Med zadnjimi igrkami, ki smo jih amaterji uprizorili tu na jugu Italije, je bila Klopčičeva enodejanka »Mati«. Dobili smo jo s prvimi slovenskimi tiski, ki so prispeli čez morje, navdušila nas je in sklenili smo jo zaigrati. Pomenila nam je klic z bojišč v domovini, in tako je uprizoritev sprejelo tudi občinstvo, ki se je prav takrat pomnožilo še z novimi borci iz severne Afrike. Pretresla nas je vloga matere, ki jo je kot živo resnico na odru doživljala Danica Žagar, saj je v tem času Žagarjevo mamo in vso družino zadela huda izguba očeta in sina, ki sta padla v partizanih. S to predstavo so se dostojno zaključila naša igralska prizadevanja, ki so jih odtlej začeli prevzemati bolj poklicani.

Prvi maj smo proslavljali v podobnem obsegu in vzdušju kot v Gravini. V tekmovalnem programu (vojaške discipline, športna tekmovanja, urejenost bivališč, kakovost stenskih časopisov itd.) so zmagali »Disani«. To je bila nedvomno zasluga sekretarke SKOJ Danice Žagar in komandanta vojašnice Bogomira Merljaka.

Iz zastopstva NKOJ v Bariju smo dobivali redne, a zelo zapoznele pošiljke časopisja, brošuric in druge literature. Vendar je vse to izhajalo le v srbohrvaščini, te pa primorski rojaki niso razumeli. Tako smo se morale preizkusiti tudi kot prevajalke. Z razmnoževanjem ni bilo težav, saj smo v Castru imeli lastno tiskarno. Tudi strokovno urejevane »Dnevne vesti« so iz oddaljenega Barija prihajale z zamudo, in ker izhajanje slovenskega časopisa »Domovina« še ni steklo, smo si v Castru že prvega dne uredili lastno poročevalsko službo. Vsak dan smo izdajale »Radijske vesti«, ki so jih borci nestrpnostno pričakovali.

Priliv primorskih Slovencev iz Afrike v taborišče Castro-Diso je bil v maju že tako močan, da so primorski Slovenci številčno prevladovali. Pri sestavljanju novih bataljonov smo morali to upoštevati in jim priskrbeti lasten vodilni kader, predvsem za osnovne vojaške enote – za vode in čete. Toda bilo je težko, saj je s tretjo brigado

odšla večina najsposobnejših slovensko govorečih političnih delavcev. Kar se bojne izurjenosti tiče, ni bilo skrbi. To niso bili neizkušeni mladeniči iz specialnih bataljonov, temveč vojaki, ki so šli skozi ogenj v velikih bitkah pri El Alameinu, Tobruku v Libiji in drugod, najprej v italijanski vojski, po prebegu ali po ujetništvu pa mnogi kot prostovoljci antifašisti v sestavu zavezniških enot. Kljub temu pa ustroja in posebnosti partizanske vojske niso poznali, zato smo za usposobitev vodnikov in komandirjev čet organizirali tečaj s tridesetimi udeleženci, ki ga je vodil politični komisar delavske čete Bojan Gruntar. Med drugimi je na tečaju predavala naša biologinja Danica Gregorič, ki je za vojaške potrebe prilagodila ciklus predavanj »Orientacija v naravi«. Iz Castra smo poklicali profesorja Gačnika, ki je prihajal večkrat na teden in kandidatom poglobljajl znanje pravilne slovenščine.

Predvsem pa smo se potrudili, da smo iz vrst Primorcev, ki so prišli z nami sem še iz Gravine, v intenzivnem političnem tečaju izšolali kader za politične komisarje in funkcionarje partije in SKOJ. Za to nalogo sva bili zadolženi medve z Eldo Pavletić. Za učno gradivo smo uporabili naša stara, skrbno čuvana predavanja iz jetniške politične šole. Novejše, aktualne teme smo pripravili tako, da smo na komiteju še pred predavanjem dobro pretresli in prediskutirali gradivo. Tečaj je obiskovalo sedemnajst tovarišev. Žal se razen Zdravka Smrekarja iz Kneže pri Tolminu, Stoparja Jožeta iz Ilirske Bistrice, Henrika Gomižlja in Bruna Jogana iz Tomaja ne morem spomniti drugih imen, kot skupina pa so mi še danes živo pred očmi. Z nekaterimi sem se skoraj deset let pozneje srečala ob zborovanju na Okroglici, in mislim, da smem verjeti, kar so mi rekli: »Se spominjaš, tista naša šola v Disu pa le ni bila tako slaba, še danes nam včasih prav pride...«

Sredi maja nam je poveljnik taborišča, britanski major McDonald, sporočil, da bo v nekaj dneh odšel na novo

dolžnost. Jugoslovani smo bili pri njem dobro zapisani in deležni marsikatere olajšave, zato se nismo mogli znebiti občutka, da je mogoče prav to razlog za njegov odpoklic. Ob slovesu nam je McDonald zatrdil, da mu je bilo sodelovanje z nami v izredno zadovoljstvo in da mu bo ostalo v najlepšem spominu. Če drugega ne, smo se pod njegovim nadzorstvom otresli utesnjenosti in skrbelo nas je, kakšen bo njegov naslednik. Na njegovo mesto je prišel major Grey. Prišel je naravnost iz Kaira, kjer je bil sedež zastopstva kraljeve vlade in njene že razpadajoče vojske. O njem smo bili v štabu obveščeni, da je zelo konservativnih nazorov in da dobro obvlada srbohrvaščino. Vendar nam za to, kako bo pod njegovo vladavino, ni bilo treba več skrbeti, kajti čez tri tedne smo se preselili nazaj v prejšnje taborišče.

Še enkrat – Gravina

Maj nam je mineval v neprestanem premeščanju, stari taboriščniki so odhajali, novi pa v še večjem številu prihajali. Tudi v ožjem delovnem krogu smo se pričeli razhajati, eni na nove dolžnosti po drugih bazah in bolnišnicah po Italiji, drugi v domovino. Odhajale so tudi tovarišice in ob izpraznitvi začasnega taborišča v Castru in Disu nas je ostalo vsega deset – zadnji ostanek ženske čete.

Najbolj vročih poletnih mesecev nam ni bilo treba več prenašati na skrajnem jugu Italije. V prvi polovici maja so se zavezniške divizije še vedno bile pred Monte Cassi-

nom, ki so ga Nemci z neprimerno manjšimi silami trdovratno branili. Stari partizanski komandanti so stikali glave, gledali v specialke in govorili: »Brez jurišev pač ne gre!« Končno so po polletnem obleganju, dvajsetega maja, zavezniki le zavzeli ruševine mesta in samostana, štirinajst dni pozneje pa še Rim. Frontna črta se je pomaknila na sever, mi pa smo se spet naselili v izpraznjenem taborišču Gravina, ki je bilo zdaj v celoti na voljo NOV in POJ in je postalo naše glavno vojaško središče v Italiji.

V času naše selitve so se vrstile važne novice. Petindvajsetega maja spodleti nemški napad na Drvar – poizkus, da bi obglavili našo vojsko. Med branilci so se izkazali tudi borci prvih dveh prekomorskih brigad. Takoj zatem se vrhovno vojaško in politično vodstvo nastani na Visu, s tem pa se začno vsakodnevni stiki z našimi predstavništvi in ustanovami v Bariju. Med enotami, ki so jim zaupali obrambo tega otoka, je naša tretja brigada. Tretjega junija zavezniki zavzamejo Rim, tri dni za tem pa zvemo, da se je začel zavezniški desant v Normandiji – končno druga fronta!

Z nami je iz Castra in Disa prišlo kakih tisoč borcev, med njimi šeststo Primorcev in Istranov, ki so prišli iz Afrike in z Bližnjega vzhoda. Ostali so bili stari borci iz domovine, ki so ozdravili v naših bolnišnicah. Iz Egipta so se kmalu po naši preselitvi vrnil izšolani tankisti in letalci, izbrani kader iz partizanskih enot. Poznali smo jih še iz Castra, kje so se zadržali nekaj časa pred odhodom v Egipt. Njihove vrste so se že v Afriki pomnožile s Primorci, kvalificiranimi tehniki in letalci; mnogi med njimi so se bili prijavili v zavezniške skupine komandosov in so opravljali posebne naloge.

Ljubo Osterc, ki je bil že lanskega decembra v Gravini imenovan v misijo z nalogo, mobilizirati za našo vojsko primorske fante s Sardinije, je zdaj prinesel iz štaba baze v Bariju novico, da bo v kratkem prišlo v Gravino šest tisoč naših rojakov s tega otoka. Vendar iz tega ni bilo

nič. Vsa prizadevanja in intervencije naših najvišjih predstavništev in internirancev samih so bila zaman. Politične kombinacije badoglievcev, ki so se bali za »svojo« Julijsko krajino, in zahodnih zaveznikov so to preprečile. Naše internirance, ki so zahtevali, da bi se smeli organizirati v jugoslovanske enote in iti v boj, so imenovali »slovanske« čete, odpeljali so jih na Korziko in jih uporabili kot zaledne enote ob invaziji v južno Francijo. Tam so jih držali vse do konca leta 1945.

Po zavzetju Rima so začeli v taborišče prihajati ne le iz srednje, temveč tudi iz severnejših predelov Italije interniranci in konfiniranci, naši rojaki, med njimi tudi taki, ki so se bili po kapitulaciji Italije z italijanskimi protifašisti združili v partizanske odrede, zdaj pa so se priglašali v našo vojsko. Naši emisarji Lev Kovačič, Bogo Merljak in drugi so s privoljenjem zavezniškega poveljstva potovali po Italiji in Afriki, da bi zbirali nove prostovoljce. Iz našega urada za zveze v Neaplju se nam je oglasila Marica Gortnar in povedala, da se seli v glavno mesto – v Rim, kjer je Delegacija NOV in POJ osnovala začasni štab, ki je iz vojaškega kmalu prerastel v diplomatsko predstavništvo. Iz štaba baze v Bariju je bila v pomoč konzularnemu oddelku kasneje dodeljena tudi prof. Nada Žagar. Tako sta ti dve tovarišici iz tranijske skupine ostali najdlje v Italiji, posebno Marica, ki je bila še nekaj let po osvoboditvi sekretarka na veleposlaništvu nove Jugoslavije v Rimu. Petrica Vuković, politična komisarka sprejemne postaje v Via de Rossi v Bariju, nam je nehala pošiljati pozdrave po novodošlih in nam sporočila, da bo v juliju odšla na nove dolžnosti v domače kraje, na njej znano območje v Boki Kotorski. Odšla je tudi Vera Križman, ki so jo pritegnili h gledališču NKOJ na Visu. Majdo Bren pa so poslali v Moskvo za napovedovalko na radiu Svobodna Jugoslavija.

Preko šestdeset odstotkov prebivalcev taborišča v Gravini so bili primorski Slovenci in istrski Hrvati. Hrvatskih

učiteljev ni manjkalo, nujno smo potrebovali politično in drugo učno osebje, ki bi znalo slovensko; naša skupinica ni mogla zmagovati naloga, kljub temu da smo delali podnevi in ponoči.

Tabor Gravina – največje stečišče Primorcev in Istranov

Taborišče Gravina je v juliju s svojim novim prebivalstvom vred dobilo povsem drugačno podobo kot smo je bili vajeni preteklo zimo. Dogodkom smo komaj sledili. Posebno pomnimo tedanji Gravinčani dan dvajsetega junija, ki je bil poln razgibanih dogodkov. Vtem ko so se gledalci nogometne tekme razhajali, nenadoma zagledamo pri vhodu v taborišče med radiotelegrafisti in moštvom pehotne enote naše stare sodelavce, od katerih smo se že pred meseci poslovili. Z Visa se je po nalogu Vrhovnega štaba vrnilo štirinajst političnih komisarjev in komisark, ki so bili tja odšli s 3. prekomorsko brigado. Oddahnili smo si, sedaj bo vsaj delno zadoščeno potrebi po slovensko govorečem političnem osebju. Med drugimi so se vrnili: France Hočevnar, ki je sedaj postal politični komisar taborišča, in še štiri tovarišice, Marička, Marija, Martina in Savica. Sicer jim ni bilo ravno po volji, da so morali zapustiti brigado, vendar so uvideli nujnost take odločitve. Potešili so nam radovednost, kako je med borci onkraj morja.

Še smo se pogovarjali in si pripovedovali o dogodkih in vtisih, ko je v prvem mraku v urejenih četverstopih prikorakal v taborišče odred osemstó petintridesetih Primorcev in Istranov iz Alžira in drugih krajev severne Afrike. Vse je pridrvelo k vhodu, da si od blizu ogleda vojaško brezhibno urejeno in postrojeno enoto. Vsi so bili v poletnih puščavskih oblekah in od afriškega sonca zago-

relih lic. Po pozdravnem nagovoru komisarja taborišča se je iz srede »Alžircev« – tako smo jih poslej imenovali – oglasil njihov pevski zbor in zapel hrvaško »Iz bratskog zagrljaja« in »Oj, Triglav, moj dom«. Potem so se razšli, da si poiščejo in uredijo nova bivališča.

Ob poslušanju njihove zgodbe se je večer potegnil pozno v noč. Zavezniki so jih zadrževali v raznih zbirnih taboriščih severne Afrike, da bi jih priključili h kraljevi vojski. Naši rojaki pa so se organizirali v Titov odred in se s plebiscitom odločili za NOV Jugoslavije. Bili so vsi v bitkah izkušeni vojaki, med njimi tudi veliko tehničnega osebja, ki smo ga tako nujno potrebovali za naše specializirane enote. V Afriki so organizirali odličen zbor šestdesetih pevcev, ki ga je vodil Mirko Černigoj, in je z nastopi po vsem Alžiru, tudi na radiu, postal znan in izredno priljubljen. To je bila osnova, iz katere se je pozneje razvil sloveči zbor JA Srečko Kosovel.

V taborišču Gravina smo zdaj ustanovili šolo specializiranih vojaško tehničnih enot: tankovske, artilerijske, protitankovske in protiletalske, minometalske, enote za zveze, inženirske enote itd. Naraščaj za tehnično šolanje je le delno prihajal iz Jugoslavije, v glavnem so to bili bivši vojaki italijanske vojske – primorski Slovenci in istrski Hrvati. Instruktorji tečajev so prišli iz domovine. Savica Žagar je prevzela dolžnost pomočnika komisarja v vodstvu vojaške šole, osem drugih naših »Karbonarčank« pa so imenovali za komisarke in sekretarke SKOJ za posamezne tečaje.

Sredi taborišča smo zgradili amfiteater, ki je rabil za razne množične prireditve. Redno so začeli prihajati slovenski časopis »Domovina« in časopis »Dnevne vesti« v slovenščini in srbohrvaščini. Uporabljali smo »Taboriščno čitanko«, glasbenika Bernard in Silič sta ustanovljala pevske zборе po četah in bataljonih, naše »politične ure« in pevski nastopi so sedaj potekali v obliki zborovanj, pravih mitingov. Sredi julija smo se močno razveselili, kajti z Visa

nam je prišla na pomoč resnično izbrana družčina – kulturniška skupina 10. ljubljanske udarne brigade. V njej so bili poklicni umetniki – dramski igravec Janez Jerman, tenorist Mario Kristančič, dramaturg Smiljan Samec, skladatelj Rado Simoniti in Vlado Golob, umetnik na harmoniki. Bila je to res prava partizanska kulturniška skupina, saj so lahko sami zaigrali skeč, zapeli v kvintetu ob spremljavi harmonike ali recitali. S seboj so prinesli pesmarico »Naša pesem«, ki jo je sestavil Simoniti, in Samčev izbor besedil najboljših slovenskih pisateljev »Naša beseda«, natisnjeni na Visu v tisočih izvodih. Žeja Primorcev po domači besedi, živi in knjižni, bo sedaj potešena.

Naše laične skupine so zamenjali umetniki. Celo vojaško mesto s šest tisoč prebivalci je uživalo v resnično umetniških prireditvah. Borci so se v prostem času tudi sami aktivno bavili s kulturno dejavnostjo. Glasbeniki Simoniti, Bernard in Silič so med »Alžirci« organizirali pravo glasbeno šolo. Pevski zbori so se množili, v njih pa smo odkrili talente, ki smo jih takoj vključili v glasbeno šolo. Naj omenim osemnajstletnega Oskarja Kjudra, ki ga je ta šola usmerila v glasbeno umetnost za vse življenje. Iz vsega najboljšega pa je rasel pevski zbor na visoki umetniški ravni Srečko Kosovel, ki je kmalu ponesel partizansko in našo narodno pesem daleč po svetu.

V južni Italiji je zraslo orjaško zaledno oporišče NOV

Specializirane enote so se opremljale in usposabljele v hitrem tempu. Največjo pozornost so v taborišču zbuvali tankisti, ki so bili po številu najmočnejši. Zlasti veliko občudovalcev so imeli med starimi borci, ki se jih niso

mogli nagledati, ko so v svojih posebnih oblekah in z velikanskimi stroji vadili na obširnem vežbališču za taboriščnim naseljem. To najmočnejšo specializirano enoto s komandantom Vojom Radićem in političnim komisarjem Markom Vuletićem, ki je štela nad dva tisoč mož, so pozneje razdelili na dve brigadi. Brž ko so se borci izurili in opremili, so odhajali na Vis, od tod pa na bojne naloge po raznih frontah v domovini ter odločilno prispevali k uspehom NOV.

S temi enotami so odšle tudi nekatere tovarišice, ki so v njih opravljale razne politične dolžnosti. Anica Lukec, sekretarka SKOJ v šolskem dopolnilnem divizionu, je odšla z artileristi, Martina Marinček pa z isto funkcijo k bataljonom I. tankovske brigade. Odšla je tudi Marija Curk, komisarka v tečaju za protiletalce; pozneje je opravila oficirski tečaj za artilerce v Kaštelih in odložila orožje šele petnajstega maja 1945, po končanih bojih na Koroškem. Sredi avgusta se je med prvimi vrnila na Vis Savica Žagar. Tam je kot skojevka in partijska delavka delala v političnem oddelku štaba 26. dalmatinske udarne divizije. Na jesen se je priglasila med prostovoljce, ki so odšli v partizanske enote v južno Srbijo. Tam so ji zaupali nalogo sekretarke SKOJ v 45. srbski diviziji, prešla je njeno bojno pot od Trgovišta v Srbiji do Lipnice na avstrijskem Štajerskem in vztrajala v boju kljub ranam, ki ji jih je v Bosni zadalo sovražno orožje v obe nogi. Z divizijo je ostala vse do demobilizacije v Somboru po koncu vojne. S prostovoljci je odšla tudi dentistka Ida Turk, ki je z ambulanto 24. srbske divizije prišla do Niša in nato odšla na delo v osvobojeni Beograd. Lidija Medved pa je opravljala naloge višjega farmacevtskega pomočnika v bolnišnici 8. korpusa in ob koncu vojne prišla s svojo enoto do Ljubljane.

Po vsej široki okolici Barija, v pristaniških mestih Monopoli, Brindisi, Taranto, Barletta, Manfredonia in na

letalščih pri Bariju, Termoliju in Foggii so nastajale nove baze, skladišča in različne delavnice, sestavljalnice in popravljalnice vozil in orožja, ki so skrbele za odpošiljanje zavezniške pomoči v domovino. Tu je bila nastanjena tudi tako imenovana »leteča četa«, letalci in njihovi spremljevalci, ki so z letal spuščali vojaške pošiljke na bojišča. Tu so bila tudi sprejemališča za ranjence in begunce, ki so prihajali z vračajočimi se ladjami ali letali in so jih razmeščali po bolnišnicah v južni Italiji. Vse to razgibano življenje je zaposlovalo številne delovne enote s težaki, nakladalci, in kvalificiranimi delavci vseh vrst, mehaniki, šoferji, telegrafisti, itd. Vsi so bili organizirani v vojaške formacije, iz katerih je bila sedmega septembra 1944 ustanovljena 4. prekomorska brigada, ki je štela preko dva tisoč mož. Komisarka njenega prvega bataljona je bila do svojega odhoda konec oktobra v Slovenijo Marička Kušlan. Ta brigada je vse do konca oskrbovala našo partizansko vojsko, južno fronto, ki je potiskala nemške fašistične divizije z Balkana. Nekateri bojni in transportni poleti pa so bili v sklopu operacij ne le v Jugoslaviji, temveč v vsej srednji Evropi.

Človeško najdragocenejša pomoč

Najpomembnejša in človeško najdragocenejša je bila, po moji misli, zavezniška pomoč, ki so jo dobivali naši težki bolniki, invalidi in ranjenci v bolnišnicah v južni Italiji. Iz ogrožene notranjosti dežele so jih na poletje dovažali z letali. Samo v juliju se je v štirinajstih bolnišnicah zdravilo nad pet tisoč ranjencev, v vsem vojnem času pa blizu enajst tisoč devetsto borcev in bork, od tega dva tisoč sto devetdeset Slovencev. V sanitetno misijo v Bariju sta prišla priznana medicinska izvedenca dr. Robert Neubauer, spe-

cialist za pljučne bolezni, in kirurg dr. Božidar Lavrič. Poleg vsestranske skrbi za ranjence in za pošiljanje sanitetnega materiala v domovino je bilo treba še naprej posebno pozorno skrbeti za dobre odnose in za sodelovanje z zavezniško saniteto. Začetni hudi nesporazumi zaradi odklonilnega odnosa do partizanov so bili sicer za nami, vendar se je tu pa tam še vedno zatikalo. V začetku so nekako podcenjevalno in čudno nezaupljivo gledali na naše zdravnike. Prav hitro – morda najprej na primeru slednjih dveh – pa so spoznali, da imajo opravka z vrhunskimi strokovnjaki. Kako si je dr. Neubauer, tedaj šef sanitetne misije, prizadeval, da bi za tuberkulozne dobil klimatsko čimbolj ustrezen kraj, je pripovedovala medicinska sestra Dana Žagar, sama bolnica in hkrati komandirka bolniškega osebja (t. j. vodilna sestra) v bolnišnici za pljučne bolezni. Toda zavezniki se niso zganili in bolnišnica za pljučno bolne je ostala v San Ferdinandu med prašnimi cestami. Končno so pristali, da je dr. Neubauer kot specialist iz Barija prihajal v San Ferdinando nekajkrat tedensko. Dr. Lavriču pa je pot do operacijske mize en dan v tednu utrl koncert »Srečka Kosovela« v bolnišnici v Andrii.

Konec julija, ko je naval ranjencev dosegel svoj vrh, so naju z Eldo premestili v našo centralno bolnišnico v Grumu. Od prvotne kapacitete tristotih je zdaj število postelj narastlo na tisoč dvesto, tako da so okrog poslopja na prostranem šolskem vrtu postavili šotorišča. Zdaj sem bila končno pri svojem poklicnem delu, opravljala sem dolžnost komandanta bolničarskega bataljona. Tečajev ni bilo več, pač pa je bilo dovolj dela z uvajanjem skoraj stotih partizanskih bolničark in dvajsetih bolničarjev v bolniško nego. Elda pa je dobila priložnost za prakso na vseh, tudi specialističnih oddelkih, da bi tako pozneje v čim krajšem času dokončala študij medicine. Nadvse dobrodošel nam je bil prihod konfinirank iz province Pescara in osvobojenih jetnic iz zaporov v Chietiju, med njimi

nekaj zdravstvenih delavk, ki so se zdaj zaposlile v bolnišnicah in begunskih taboriščih. Iz konfinacije pod Abruzzi je prišla moja prijateljica iz šolskih dni, medicinska sestra Milica Salberger. Kot svoje znanke in sodelavke iz ljubljanske ilegale se je razveselil tudi pomočnik upravnika bolnišnice v Grumu dr. Andrej Župančič-Mike. Milica se je takoj oprijela dela pri organiziranju nove ženske bolnišnice ob naši splošni v Gravini, kajti število ranjenih in bolnih partizank je v tem času zelo naraslo. Konec septembra je uredila tu še porodno sobo in pomagala na svet štiriindvajsetim otrokom partizanskih mater. Organizirali smo specialistične bolnišnice, za ranjence z očesnimi okvarami v Traniju, v Barletti so se zdravili psihično prizadeti zaradi duševnih pretresov med boji, v Altamuri pa invalidi, ki so čakali na proteze.

V gravinskih bolnišnicah je vodila skojevsko organizacijo Danica Žagar-Cvinkl, potem ko je v bolnišnici okrevala od v zaporu dobljene bolezni. Prve dni novembra je odpotovala kot delegatka na kongres protifašistične mladine v Beograd; v januarju 1945 je bila kot sekretarka SKOJ slovenskega bataljona v 1. krajiški proletarski brigadi na sremski fronti ranjena in prepeljana v smederevsko vojaško bolnišnico in tam bila kot politična delavka demobilizirana po končani vojni. V bolnišnici v Gravini se je zdravila tudi Slavica Hlača, ki je iz zapora v Traniju prišla povsem negibna zaradi sklepnega revmatizma, pozneje pa se je zaposlila v sprejemališču za transporte ranjencev.

Kot v vseh naših bazah smo tudi v bolnišnicah začenjali akcije pod geslom »Vse za fronto!« To geslo smo uresničevali z dosledno štednjo in odpovedovanjem vsemu, kar je bilo mogoče pogrešati, pogosto tudi z delom svojih obrokov hrane in drugih potrebščin. Povsod je vladalo vzdušje pristne in neposredne povezanosti s fronto – bojem; tudi ranjenci – čeprav oskrbovani z vsem, o čemer bi doma

lahko le sanjali – so komaj čakali ozdravitve in vrnitve med borce. Celo sanitetni major Talbot, operater v Grumu, ki je sicer nestrpno gledal na našo politično opredelitev, je končno priznal, da mu neuničljiva volja naših ljudi za boj zoper sovražnika in za osvoboditev domovine vzbuja občudovanje in spoštovanje.

Naša oporišča v južni Italiji so tvorila velikansko frontno zaledje pod vojaško disciplino. Tu so bila zbirališča in sprejemališča za borce in prostovoljce, ki so prihajali z vseh strani sveta, šole zanje in za partizane iz domovine, vežbališča in odhajališča na bojišča na otokih in celini z vsemi potrebnimi zalednimi službami.

Partizana si srečal povsod, na naših lastnih motornih vozilih ali kot gosta angloameriških šoferjev, predvsem črncev, ki so nam bili najbolj naklonjeni. Če je partizan ustavil črnca in ga prosil za vožnjo, je ta vprašal: »Of Tito?« se prijazno nasmehnil in s kretnjo povabil na sedež rekoč: »O kej!« Da, res, napravili so nam marsikatero uslugo!

»Okej« vožnja pa ni bila vselej varna, zlasti če nisi pozorno pogledal našitka na ramenu, ki je označeval narodno pripadnost. Med britanski vojski pridruženimi tujimi enotami so bili proti nam skrajno sovražno razpoloženi andersovci, poljski emigranti v vojski generala poljske begunske vlade Andersa. Dogajalo se je, da so nas napadali; nekoč so našega tovariša vrgli z drvečega tovornjaka. Torej vojak v angleški uniformi z našitkom »Polen« nam je utegnil biti nevaren. Vendar smo se sedaj izogibali samo še njih, kajti četnikov zlepa ni bilo več videti. Le včasih nam je skozi okno neke vile v Bariju nekdo njihovih vrgel kakšno žaljivko in se potem naglo skrnil.

Odhajamo

Delo naše ženske skupine v južni Italiji se bliža koncu. Oziramo se nazaj in premišljamo. Od začetka okupacije smo šle skozi najrazličnejše spreminjajoče se stopnje boja. Spominjamo se na tesnobne trenutke dela v ilegali, na grozljivost zasliševanj v pesteh ovrovske policije, spominjamo se na dolga potovanja skozi številne ječe, kjer smo se borile za pravice političnih jetnic in odločno zavračale poizkuse, da bi nas podredili zatiralskemu redu srednjeveških kaznilnic, namenjenih najhujšim zločincem. Kljub vsemu smo si sredi vseh tegob ohranile duhovno svobodo, si ustvarile tovariško skupnost in gojile misel o svobodni prihodnosti. Vse to smo premagale in prišle končno na dnevno svetlobo med sebi enake soborke in soborce.

Kmalu bo skoraj leto, kar živimo v taboriščih, kjer so se in se še zbirajo borci za novo Jugoslavijo. Naše bivše jetnice prežema zavest, da smo tu opravljale delo med množico tako, kot smo si to zastavile že ob prihodu v taborišče. Spominjamo se sestanka »pod drevesom«, kjer smo kot glavno obveznost prevzele organiziranje kulturno prosvetnega in političnega dela med rojaki Primorci in Istrani. Bile smo iniciatorke in zlasti v prvih časih Carbonare tudi nosilke tega dela. Pridružili so se nam tudi drugi, vztrajali smo in bili priča najbolj nenavadnemu dogajanju. Ljudstvo, ki ga je sovražni fašizem razpršil iz majhne deželice po treh kontinentih, je po petindvajsetletnem suženjstvu uresničilo svojo težnjo, da zopet zaživi kot svoboden narod in se pridruži matični domovini. Čeprav geografsko razkosani, so v tujini in doma opravili plebiscit z besedo in z orožjem za priključitev k deželi, ki so jo imeli za svojo. In čeprav so se morali pri tem upreti zahodnim zaveznikom, ki so imeli drugačne načrte, so z

železno voljo premagovali ovire in se pridružili novi Jugoslaviji, ne kraljevi, temveč tisti, ki se je resnično borila proti najhujšemu sovražniku – fašizmu.

Primorskim Slovencem in istrskim Hrvatom smo pomagale vračati od tujcev uropano domačo besedo, s svojim prepričanjem in ljubeznijo smo prispevale vsaj majhen delček k njihovemu boju. To nam pomeni največje zadoščenje. Povsod, kamor smo prišle, smo brez razlik med narodi in enakopravno s tovariši delovale na vseh toriščih. Delo nam je pomenilo največjo etično vrednoto. Ta zavest in njeno potrjevanje v dejanjih je iz nas oblikovalo nove ljudi. V letu dni smo prehitale eno celo obdobje razvoja.

Svojo obveznost smo, tako čutimo, tukaj izpolnile. Bile smo udeleženske in priča nastajanja prekomorskih enot – posebnega zgodovinskega dejanja našega narodnoosvobodilnega boja. Pri tem smo se polno uveljavile, saj smo opravljale vse tisto, kar pritiče partizanu – vojaku NOV.

Jeseni 1944 . . .

Odhajamo še poslednje iz ženske čete; zdaj ne samo v vojaških enotah, temveč tudi v manjših skupinah, bodisi v središče partizanstva in Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije na Vis bodisi kasneje v osvobojeni Beograd pa tudi v Slovenijo. Po južni Italiji, kjer vre življenje, v zaledju, se čedalje glasneje razlega in širi naša partizanska pesem. Prepevajo jo celo italijanski otroci po ulicah in tu in tam si jo požvižgavajo zavezniški vojaki . . .

Želim si iz te tuje dežele, ker bi vsaj zadnje obdobje boja hotela preživeti z dogodki v domovini. Odhajam

s skupino osemnajstih sobork in soborcev v Split, ki so ga med drugimi osvobajale tudi tovarišice iz naših prekomorskih enot, od tod pa z barkačami do Zadra in čez Velebit, Liko in Kordun v Belo krajino. Minilo bo šestnajst dni in končno bom tudi sama tam, kjer sem si ves čas najbolj želela biti – sredi boja in dela na domačih tleh.

O virih

Pričevanja v tem spisu so bila prvič objavljena v podlistku »Od Ljubljane do Gravine«, ki je izhajal v sobotni prilogi »Dela« od aprila do junija 1967. Na prošnjo nekdanjih sobork in soborcev, udeležencev obravnavanih dogodkov, sem pričevanja obnovila v znatno razširjenem obsegu. Opis neposrednih doživetij slo- ni na drobcih lastnih zapiskov, korespondence in predvsem na spominu. Vse sem preverila v razgovorih z več soborkami ter dopolnila z njihovimi pisnimi in ustnimi izjavami in ohra- njeno korespondenco. Prav so mi prišli tudi podatki, ki so jih zapisale nekdanje jetnice iz Tranija v anketi »Jugoslovanke v ječah faši- stične Italije«. Pri ugotavljanju datumov so mi v odločilni meri pomagali vsaj delno ohranjeni dnevniki Marice Gortnar, Danice Gregorič in Živke Obid. Marsikatero podrobnost sem re- šila iz pozabe ob pregledovanju nekaterih član- kov Uroša Kraigherja in Janeza Kocmurja iz starih števil »Tovariša« in »Slovenskega poro- čevalca«. Splošni zgodovinski okvir o nastajanju prekomorskih brigad in o širših dogodkih tega časa sem povzela po objavljenih spisih o preko- morcih, predvsem iz publikacije skupine avtorjev »Prekomorci« (Ljubljana, 1965), po delu Alberta Kluna »Brigada bratstva in enotnosti« (Ljub- ljana, 1981) in po brošuri »Dokumenti današ- njice« Sergija Makieda (Beograd, 1963). Tako se mi je vsaj v glavnih potezah posrečilo rekon- struirati opis sestave in vloge tako imenovane ženske čete in poteka njenega delovanja v vojaš-

kih taboriščih, bolnišnicah oziroma begunskih taboriščih južne Italije v letih 1943 in 1944. Vsem, ki so mi pomagali, se iskreno zahvaljujem.

Ljubljana, 1985

CITA BOLE

Pripadnice ženske čete prekomorskih brigad in kraji njihovega delovanja pred aretacijo

1. Francka Babšek	Ljubljana
2. Mira Barišič	Šibenik
3. Marica Bobnar	Ljubljana
4. Majda Bren	Ljubljana
5. Marija Curk	Ljubljana
6. Angela Čergar	
7. Dinka Dimić	Lastovo
8. Angelca Drufovka	Goriška Brda
9. Seka Dupljančič	Dalmacija
10. Bogumila Fajon	Ljubljana
11. Sretna Ferljuga	Trst
12. Marica Gortnar	Ljubljana
13. Danica Gregorič	Novo mesto
14. Ančka Hočevnar	Velike Lašče
15. Hilda Kovačič	Ljubljana
16. Milena Krautblatt	Slovenija
17. Mima Križman-Češarek	Ribnica
18. Vera Križman	Ribnica
19. Nada Kyovsky	Kočevje
20. Vesela Letis	Split
21. Anica Likar	Trst
22. Cita Lovrenčič	Ljubljana
23. Anica Lukec	Split
24. Olga Manojlović	Šibenik
25. Martina Marinček	Ljubljana
26. Lidija Medved	Sušak
27. Olga Meljnikov	Cerknica
28. Silva Meljnikov	Cerknica
29. Slava Meljnikov	Cerknica
30. Karmela Mijan	Mostar-Split
31. Ivanka Molek	Borovnica
32. Ivanka Mrakovčič	Krk
33. Neli Nikelsbaher	Ljubljana
34. Marija Nose-Hegler	Dobrepolje
35. Marička Novak-Kušlan	Ljubljana

36. Živka Obid	Ljubljana
37. Elda Pavletić	Sušak
38. Erna Pazdera	Ljubljana – Gorica
39. Slavica Pintar	Goriška Brda
40. Ivica Pirjevec	Ljubljana
41. Milka Popek	Cerknica
42. Mika Popović	Danilovgrad
43. Marija Razović	Dalmacija
44. Marija Reljac	Grobnik – Reka
45. Živka Sever	Ljubljana
46. Ljubica Skapin	Ljubljana
47. Neda Škarica	Šibenik
48. Vojka Šmuc	Trst
49. Ivanka Tekavec	Ribnica
50. Vida Tomšič	Ljubljana
51. Ida Turk	Višnja gora
52. Poldka Ušaj	Gorica
53. Lidija Viola	Trst
54. Ančka Volk	Gorica
55. Petrica Vuković	Hercegnovi
56. Nevenka Zakinja-Smoković	Pula
57. Tončka Zalar	Borovnica
58. Iva Zec	Imotski
59. Dana F. Žagar	Ljubljana
60. Nada F. Žagar	Ljubljana
61. Danica S. Žagar	Ljubljana
62. Nada S. Žagar	Ljubljana
63. Savica S. Žagar	Ljubljana
64. Vasiljka Žic	Reka
65. Franka (?)	Dalmacija
66. Minka (?)	okolica Ljubljane

LISTINA O PODELITVI DOMICILA MESTA LJUBLJANE ŽENSKI ČETI PREKOMORSKIH BRIGAD

Skupščina mesta Ljubljane je na sejah zbora združenega dela, zbora občin in družbenopolitičnega zbora, ki so bile 5. decembra 1985, na podlagi 192. člena statuta mesta Ljubljane, sprejela sklep o podelitvi domicila mesta Ljubljane Ženski četi prekomorskih brigad.

Obrazložitev:

Pozivu Osvobodilne fronte slovenskega naroda na vstajo in narodnoosvobodilni boj so se v okupirani Sloveniji in v njenem središču v Ljubljani množično odzvali vsi sloji prebivalstva. Ženske so od prvih dni okupacije prevzemale pomembno vlogo pri organizaciji osvobodilnega gibanja v mestu, še posebno potem, ko so moške pregnali v internacije in ječe ter so mnogi odšli v partizane. Množile so se aretacije, mučenja in obsodbe žensk. Pred vojaškim sodiščem II. armade italijanske vojske v Ljubljani je med obtoženci naraščalo število žensk. Italijanski okupator je obsojence iz Slovenije, Hrvaške in Črne gore pošiljal v ječe v Italijo.

V žensko jetnišnico Trani je bila poslana le manjša skupina žena in deklet pretežno iz Ljubljane. Bivanje v zaporu so izkoristile za politično in splošno izobraževanje in zrasle v trdno tovariško borbena skupnost. Zaradi prodiranja anglo-ameriških

zaveznikov na jug Italije se je tranijski kolektiv 16. oktobra 1943 pridružil tisočem bivših jetnikov in taboriščnikov iz Slovenije, Slovenskega primorja, Istre, Dalmacije in Črne gore v angleškem zbirnem taborišču Carbonara pri Bariju. Zahodni zavezniki so takrat bili še gluhi za odločne zahteve jugoslovanskih pripadnikov NOB in rojakov iz Slovenskega primorja in Istre, da jim omogočijo vrnitev v domovino med Titove borce. Z najrazličnejšimi pritiski so jih hoteli pridobiti za kraljevo vojsko ali vsaj za delo v zavezniških bazah.

V strogi tajnosti in z uporabo najboljših tradicij iz ljubljanskega ilegalnega dela je tranijski kolektiv pomagal organizirati 1. prekomorsko brigado in v njej ustanovil 20. oktobra 1943 posebno žensko četo. Brigada s prek 2500 borci in med njimi ženska četa s 65 borkami se je naenkrat postrojila pred presečenimi predstavniki zavezniških armad 3. novembra 1943, ko je tudi prvič prišel v taborišče Carbonaro predstavnik partizanske baze Bari. Pritisk angleškega vodstva taborišča ni popuščal, sledile so aretacije znanih članov narodnoosvobodilnega odbora taborišča in grožnje ter različne provokacije peščice četnikov. Vplivu prekaljenih ilegalcev niso mogli do živega. Končno je uprava taborišča izvedla plebiscit z osebnim pisnim izjavljanjem sredi novembra 1943, ki je pomenil popolno zmago Jugoslovanov, opredeljenih za Titovo vojsko. Ob istočasnem napredovanju NOB v domovini, ki je privedlo do sklepov II. zasedanja AVNOJ, so Prekomorci končno dobili lastno partizansko taborišče Gravina.

Ženska četa z ilegalnim delom in zapori prekaljenimi, moralno in politično ter idejno podkovanimi borkami je bila s svojo dejavnostjo živo prisotna v razgibanem političnem in kulturno-prosvetnem delu, v radijsko-poročevalski službi, v vodenju jezikovnih tečajev za rojake iz Primorske in Istre, v organiziranju sanitetne službe in servisnih delavnic. Obenem so se v četi urile v vojaških veščinah enako kot vsi borci, sicer pa so delovale neposredno v vseh brigadnih enotah in v taborišču kot pripadnice Osvobodilne fronte, članice KPJ in SKOJ. Pripadnice ženske čete so bile uspešno angažirane pri zbiranju pri-

morskih rojakov, ki so bežali iz kazenskih taborišč in vojašnic italijanske vojske in se stekali v taborišče Gravino. S svojim političnim in kulturnim delom, posebno s pevskimi koncerti so dvigovale patriotsko zavest borcev in vzbujale spoštovanje pri zaveznških vojakih.

Ker so novoustanovljene bolnišnice zahtevale vse več strokovno usposobljenih kadrov, so se za to delo v Gravini usposabljele v sanitetnem tečaju in kasneje v sanitetni šoli v partizanski bolnišnici v mestu Grumo. Konec februarja 1944, ko je bila oblikovana 3. prekomorska brigada in se je vanjo vključilo 17 bork ženske čete, je le-ta kot samostojna enota prenehala obstajati. V 3. prekomorski udarni brigadi in drugih prekomorskih enotah je nešteto bork nadaljevalo njeno borbena tradicijo od Visa do Trsta in Celovca. V bojih 3. prekomorske udarne brigade je junaško padlo 23 tovarišic, od tega 9 v boju za Knin, med njimi sekretarka SKOJ Nada Žagar in sanitetna referentka 3. bataljona Vojka Šmuc.

Ženska četa Prekomorskih brigad, čeprav je kot vojna formacija obstajala le kratek čas, predstavlja svojevrstno potrditev junaštva prebivalcev mesta Ljubljane in njenega prispevka pri nastajanju Prekomorskih brigad, ki so značilna manifestacija vseh Slovencev za novo Jugoslavijo, manifestacija bratstva in enotnosti narodov Jugoslavije. Nepozaben je tudi delež Ženske čete pri uveljavljanju novih moralnih vrednot, enakopravnosti, solidarnosti in tovarištva.

Predsednica
Tina Tomlje

V Ljubljani, 8. marca 1986

Ljubljansko sodišče z italijansko trikoloro, tu je Vojaško vojno sodišče Ljubljanske pokrajine obsodilo na smrt ali težke ječe na stotine pripadnikov Osvoobodilne fronte.

Preoblekli so jih v kaznilniške uniforme in zaznamovali s številkami namesto osebnih imen, da bi jih ponižali in uklonili. Skupina jetnikov iz Tranija po odhodu iz ječe.

Registro Esecuzioni
delle Sentenze ed altri
Provvedimenti

NUMERO CIVILE E PENALE	COGNOME DEL CONDANNATO e nome di cognome	GRADO DEL DELITTO e natura del reato	PROVVEDIMENTO del Tribunale in materia di esecuzione e di altri provvedimenti da adottarsi	DATA E MESSAGGIO di esecuzione di sentenza e di altri provvedimenti da adottarsi	PIENA SODDISFATTA
245	Casali Anna in Bonino e Bonino Agostino in Lubiana il 21-2-1943	amm. e prof. sovratras.	decreto del 15-2-1943	20-2-1943	amm. 12 di reclus.
246	Pracic Augusto in Molino e in Molino Antonio in Lubiana il 25-2-1943	amm. e prof. sovratras.	decreto del 8-10-1942	20-2-1943	amm. 10 di reclus.
247	Polak Antonio in Antonio e in Brucchi Antonio in Spodnja Koroška il 12-1-1943	amm. e prof. sovratras.	decreto del 5-10-1942	20-2-1943	amm. 10 di reclus.
248	Vicariani Adolfo in D. di ca. Maria Vicariani in Lubiana il 2-11-1942	amm. e prof. sovratras.	decreto del 8-10-1942	20-2-1943	amm. 9 di reclus.
249	Gorinan Anna in Dario e in Zanteda Francesco in Chiasso/Belluno il 3-12-1942	amm. e prof. sovratras.	decreto del 8-10-1942	20-2-1943	amm. 8 di reclus.

Stran iz okupatorjevega sodnega registra, v katerem so zabeležene kazni za obsojence v t. i. »kolizejskem procesu«, z datumom sodbe 2. februarja 1943.

Bivše jetnice na obisku ženske kaznilnice Istituto S. Eufemia v Benetkah 1. 1962.

Ženska kaznilnica v Trnaju –
vhod v upravno poslopje.

Jetnice iz Trnaja po prihodu v zavezniško taborišče Carbonara 16. oktobra 1943. V vrsti zgoraj so: Ivanka Tekavec, Nada S. Žagar, Marija Hegler, Vida Tomšič, Ančka Hočevar, Savica S. Žagar, Milica Strugar, Mira Barišič (slednji dve nista bili v Trnaju), Ljubica Skapin, Ida Turk. V srednji vrsti: Elda Pavletić, Danica S. Žagar, Marička Kušlan, Lidija Medved, Neda Škarica, Vera Križman, Mika Popović. Spredaj: Cita Lovrenčič, Živka Obid, Marija Curk.

Pripadnice ženske čete v Carbonari 1. 1943 med Dalmatinci, poznejšimi borci 1. in 2. prekomorske brigade.

Pogreb sovjetskega vojaka na ulicah Barija, umrlega v taborišču Carbonara 1. 1943.

Mešani pevski zbor v Bariju l. 1944, ki ga je vodil pevovodja Tijardović.

Ženski pevski zbor v Gravini l. 1943, zvečine bivše jetnice iz tranjijske skupine.

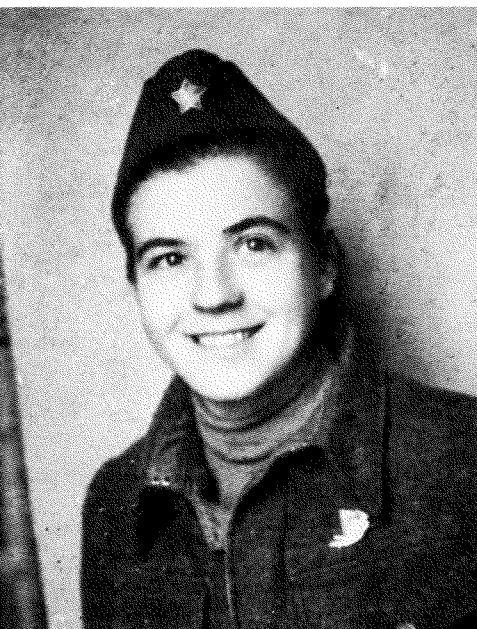

Ostanki nekdanjega partizanskega taborišča v Gravini (Foto Klun 1979).

Cita Lovrenčič, članica taboriščnega komiteja KPJ, pomočnica političnega komisarja ženske čete, organizatorica političnega in kulturno-prosvetnega dela v Carbonari in Gravini.

Vida Tomšič, sekretarka komiteja KPJ v Carbonari, zasnovateljica vojaškega in političnega dela ter pobudnica dela med ženskami v taborišču.

Marička Kušlan, predstavnica ženske organizacije v taboriščnem NOO v Carbonari in Gravini, politična komisarka 1. bataljona 3. prekomorske brigade.

Marija Curk, politična komisarka v ženski četi, nato v 2. četi 3. bataljona 3. prekomorske brigade in v artilerijski bateriji.

Vera Križman, komandirka ženske čete v Carbonari in Gravini, vneta fizikulturnica in kulturno-prosvetna delavka.

Zavezniški vojak razkazuje orožje Danici S. Žagar, pripadnici ženske čete v Gravini.

Borki pri poškodovanem tanku v Gravini.

Tečaj slovenskega jezika v Altamuri pri Gravini, vodje tečaja Janko Gačnik, Danica Gregorič in Bojan Gruntar.

France Hočever, komandant partizanskega taborišča, voditelj vojaškega in političnega delovanja ter močna opora kulturno-prosvetnemu delu v Carbonari in Gravini.

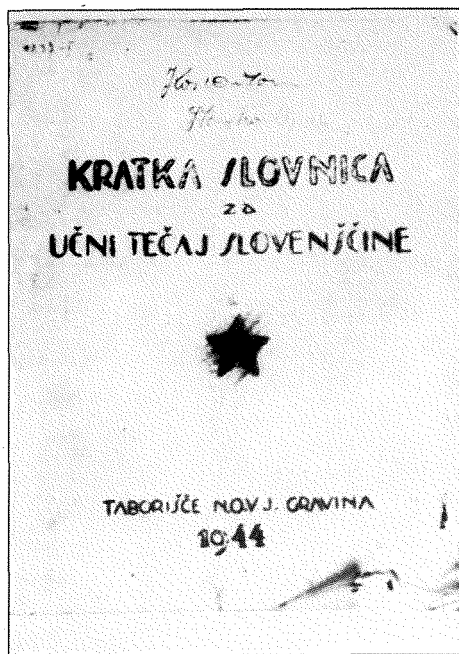
Stane Bobnar, politični komisar prvoosnovane brigade v taborišču Carbonara.

Prizor iz igrice Ivica Pirjevec »Prešernova slika«, uprizorjene v Gravini 1943.

Taboriščna čitanka, ki jo je sestavil profesor slovenščine Janko Gačnik.

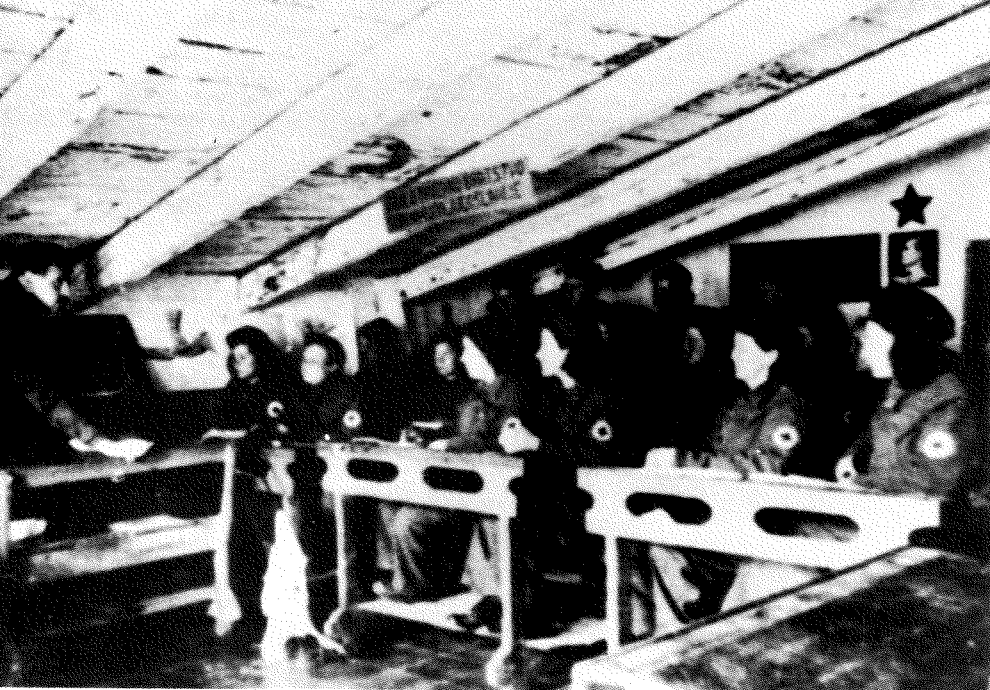
Kratka slovnica, ponatisnili so jo v Gravini, je dobro rabila pri pouku slovenščine med Primorci.

Uroš Kraigher, profesor slovenščine,
navdihovalec in mentor kulturnega
življenja v taborišču Gravina.

Milan Kmet, komandant taborišča v
Gravini, je s tankim posluhom pod-
piral kulturno-prosvetno delo.

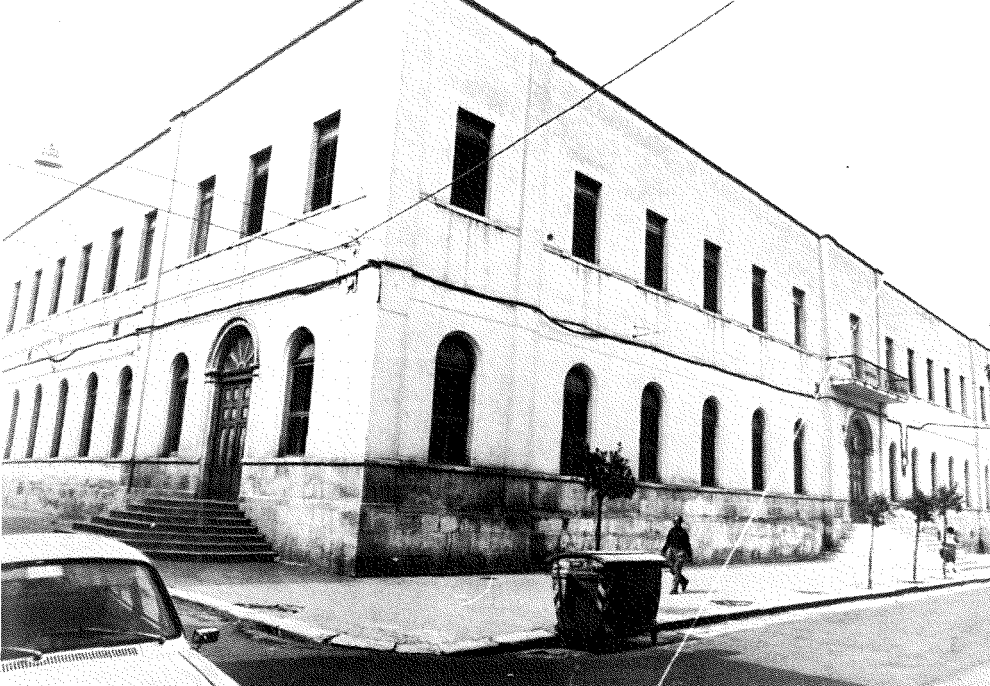

Tečaj za bolničarke v taborišču Gravina konec decembra 1943.

Udeleženke sanitetnega tečaja v bolnišnici Grumo 1. 1944.

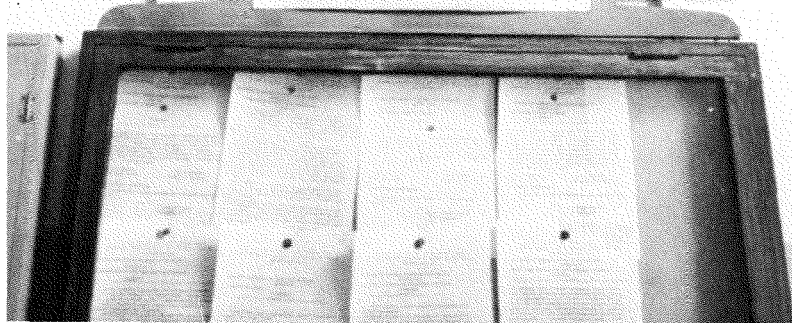

Šolsko poslopje v Grumu, kjer je bila bolnišnica NOVJ in zavezniške vojske.

Spominska plošča v šoli v Grumu, ki prča, da je bila tu od konca 1943 do 1945 partizanska bolnišnica.

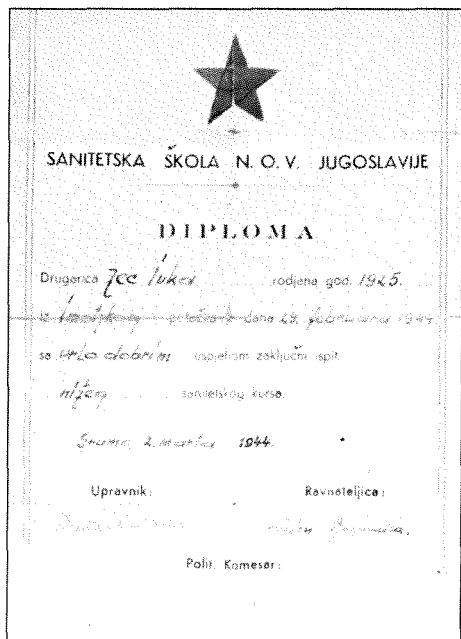
A RICORDO DEL CONTRIBUTO
DATO DA QUESTO LUOGO ALLORA OSPEDALE
AI PARTIGIANI IUGOSLAVI
DAL 1944 AL 1945

GRUMO 25 APRILE 1977
CONSIGLIO DI CIRCOLO

Pevski zbor iz ranjencev in bolničark pred bolniškimi šotori na dvorišču bolnišnice v Grumu (1944).

Bolničarke, udeleženske sanitetnega tečaja v Grumu, so dobile diplomo – potrdilo o uspešno opravljenem zaključnem izpitu.

Invalidi, borci iz domovine, na zdravljenju v Altamuri.

Otroci – begunci iz Dalmacije v taborišču S. M. di Leuca v južni Italiji

Osebnice bolnišnice v Grumu ob odhodu Cite Lovrenčič v domovino.

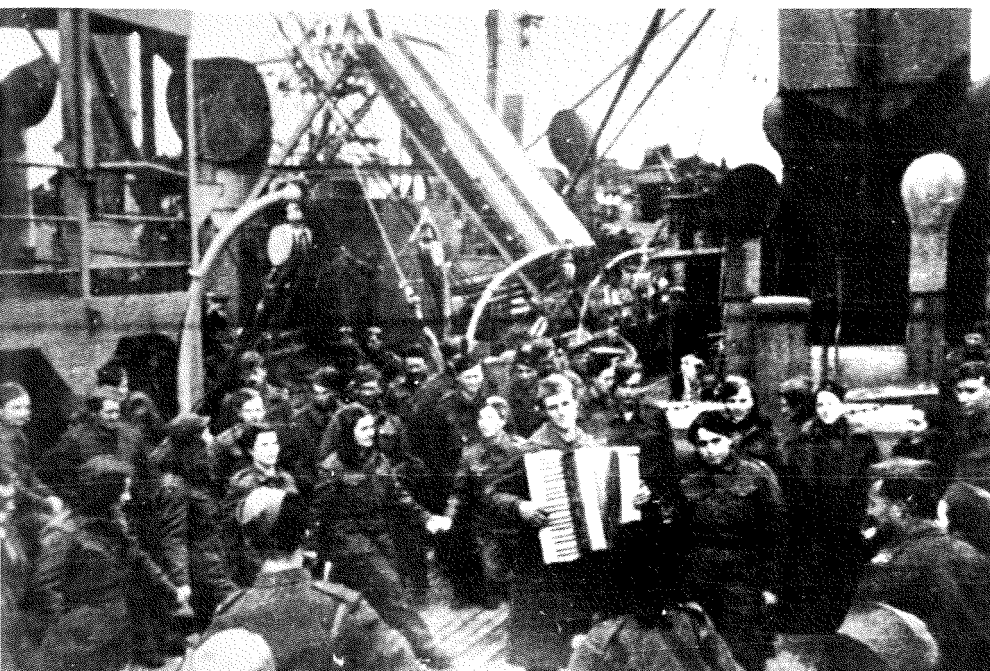
Nada Žagar, sekretarka SKOJ 3. prekomorske brigade, sredi voditeljev SKOJ v prekomorskih enotah.

Borci 1. bataljona 3. prekomorske brigade, v katerem je bila politična komisarka Marička Kušlan, postrojeni v taborišču Carbonara pred odhodom v domovino marca 1944.

Vkrcavanje 3. prekomorske brigade 11. marca 1944 na ladjo Ljubljana – z njo odhajajo prve borke ženske čete.

Pripadnice ženske čete, vse tri
padle novembra 1944 v bojih
za Knin:

Vojka Šmuc, sanitetna referentka
3. bataljona 3. prekomorske brigade.

Nada Žagar, sekretarka SKOJ
3. prekomorske brigade.

Karmela Mijan-Bosna, sekretarka
SKOJ 4. bataljona 3. prekomorske
brigade.

Živka Obid, Milka Popek in Ivanka Tekavec (spodaj), prej pripadnice ženske čete, vse pri odgovornih nalogah v saniteti 3. prekomorske brigade.

Saniteta 3. bataljona 3. prekomorske brigade po bitki pri Kninu, med njimi Živka Obid, sekretarka SKOJ bataljona, ki je po Vojkini smrti prevzela nalogo sanitetnega referenta v bataljonu.

Skupina nekdanjih jetnic iz Tranija, pripadnic ženske čete, pri srečanju v Ljubljani 1. 1974.

Nekdanje borke ženske čete, vse iz tranijskega kolektiva, na srečanju v Hercegovnem 1. 1977.

Predsednica Skupščine mesta Ljubljane Tina Tomlje izroča predstavnicam ženske čete prekomorskih brigad listino o domicilu 8. marca 1986.

Nekdanje pripadnice ženske čete ob podelitvi listine o domicilu.

Cita Lovrenčič-Bole ob prejemu
»Medalje Florence Nightingale« v
Rdečem križu Jugoslavije 21. decem-
bra 1973.

Cita Lovrenčič-Bole in Petrica Vuko-
vić na srečanju v Ljubljani.

BESEDA O CITI BOLE

Vse do svoje smrti trindvajsetega maja 1986 je Cita Lovrenčič-Bole dopolnjevala knjigo o »prekomorkah« in srčno upala, da bo dočakala njeno objavo. Pisala je pričevanje o zorenju, trpljenju, bojih in zmagah skupine deklet in žena, ki so jih okoliščine in njihova volja skovale v trdno jedro ženske čete prekomorskih brigad. Čeprav ta četa, v kateri je bila Cita pomočnik komisarja, ni obstajala dolgo kot vojaška formacija, je njen prispevek zaradi svojevrstnosti situacije in zahtevnih nalog, ki so jih njene pripadnice opravile, vendarle vreden spomina in priznanja. In v veliki meri je nastanek in vsestransko delo čete in tudi prizadevanje ohraniti pričevanja prav Citina osebna zasluga. Še do danes so njeni zapiski, urejeni anketni podatki, izpiski iz dokumentov ter zapisi spominov prvovrsten vir za zgodovinsko dokumentacijo. Cita se tokrat ni prvič lotila publicističnega opisovanja drobnih in velikih doživetij aktivistk Osvobodilne fronte, ilegalok, jetnic in neustrašnih bork. Dala je tudi pomemben organizacijski in avtorski prispevek k nastanku knjige »Od ječe do ječe«, ki je 1986. leta dobila Nagrado vstaje. Davni začetki tega dokumentiranja in zapisovanja so izvirali iz potrebe, da bi posameznim soborkam in soborcem zagotovili statusne in socialne pravice. Tudi pri tem delu je bila v Osrednjem odboru prekomorskih brigad in v raznih komisijah, ki so urejale probleme borcev prekomorcev, nepogrešljiva. S svojo sistematičnostjo in globokim razumevanjem je prispevala k rešitvi mnogih zapletenih borčevskih vprašanj.

Njen dom je bil neprestano odprt vsem borcem in vsa Citina družina je sodelovala pri razpletanju in reševanju mnogih življenjskih ali pa birokratskih zank. Sredi tega dela se je nabralo mnogo pričevanj in spominov na

obdobje, ko so pred fašističnimi sodišči in v ječah iz mladih deklet rasle odločne revolucionarke, borke, usposobljene za vsestranski politični in kulturni boj in tudi boj z orožjem, kakršnega so terjale razmere fašistične okupacije. Svoj osvobodilni, nacionalni in socialni boj so prenašale še na eno fronto: spreminjanje neenakopravnega položaja žensk v družbi in družini. Tudi na to vprašanje so odgovorile z odločitvijo za skupen boj proti okupatorju in silam domače reakcije, ki se je združila z okupatorjem, da bi ohranila staro družbeno ureditev. Ženske smo ta boj razumele hkrati kot rušitev starega, tujega, nehumanega in graditev novega, človeka vrednega življenja, v katerem bomo lahko dajale svoj prispevek k humani družbi, v kateri materinstvo ne bo vzrok za odtrganje žensk od ustvarjalnega dela in odločanja, ampak razlog več, da bomo cenjene sodelavke in graditeljice srečnejše prihodnosti za človeštvo. Predobro smo se vse zavedale, da se moramo neposredno udeleževati boja, premagati v sebi in svoji okolici odpore proti udeležbi žensk v vseh vlogah, ki jih je terjal narodnoosvobodilni boj in z lastnim zgledom uveljaviti nove, humane socialne in socialistične vrednote.

Naša skupna želja je bila, da bi Cita svoje zapise z njej lastno tankočutno pripovedno sposobnostjo strnila v zgodbo naše jetniške skupine, ki je nato postala jedro ženske čete prekomorskih brigad. Cita se je posebej trudila izluščiti iz spominov tiste male, na videz neznatne dogodka, ki so oblikovali značaje in kovali tovarištvo in solidarnost, kar je pogojevalo hrabrost pred fašistično policijo in vojaškim sodiščem, ponosno odpornost v ječah in odločnost pri pripravi na kasnejše naloge. Cita je imela neobičajen posluš in čut za vsa tista na videz enostavna dejanja, ki tvorijo celoto zgodovinskega dogajanja in dajejo pečat dobi, ki iz preprostih ljudi kuje junake. Na osnovi velike solidarnosti so v ječah in taboriščih nastajali podobni kolektivi kot je bil naš. V času velikih dogodkov smo se odzvale ne samo z enkratnimi, velikimi, ampak vsak dan

tudi z drobnimi, na prvi pogled nepomembnimi dejanji. Dragocen je Citin opis, kako si je skupina jetnic zaporniškemu režimu navkljub organizirala življenje, si postavljala pravila, se z notranjo silo humanih medsebojnih vezi uprla uničevalnemu stroju in kako se je s samodisciplino in samovzgojo lotila lastnega oblikovanja za naloge osvobodilnega boja, s katerim se je identificirala. Vsaka je v ječo prinesla svojo življenjsko zgodbo, svoje izkušnje iz političnega boja in vztrajanja pred okupatorskim policijskim terorjem in svoje znanje. Tako je nastala svojevrstna »celodnevna šola«, v kateri je bila vsaka učenec in učitelj obenem. V tej šoli ni vladal duh asketske sekte, ampak radoživa mladost, polna pristne življenjske radosti in prešernosti, kar se je posebno izražalo v petju. S svojo humornostjo nam je Cita nemalokdaj razmaknila zidove jetnišnic, vračala nas je v domače okolje in nam podarjala smeh kot zdravilo in vzpodbudo posebne sorte. Citinim živim, pretresljivim, a tudi vedrim opisom jetniškega življenja sledi v drugem delu knjige povsem enkratno pričevanje o življenju v zavezniških taboriščih v Carbonari in Gravini, o nastajanju prekomorskih brigad. Ob njenem neposrednem, slikovitem opisovanju ponovno doživljamo zbiranje jetnikov in taboriščnikov z vseh vetrov in njihovo organiziranje v partizansko brigado vsem pritiskom navkljub. S tem so razbili poskuse, da bi iz njihovih vrst begunska vlada organizirala svojo vojsko. K takšni trdnosti je poleg revolucionarne in nacionalne zavednosti borcev prispevalo originalno organiziranje vseh dejavnosti – politične, vojaške, kulturne, zdravstvenoprosvetne. Kulturno delo med primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati je pomenilo pravi preporod za mladeniče, ki niso imeli slovenskih šol in so se sedaj svoji med svojimi s pesmijo učili slovenske besede, bratstva in bojnega tovarištva. V vsem tem delu je bila Cita nezamenljiva, navdihujoča, iznajdljiva delavka. Njeno pričevanje nam ponovno odkriva njeno tankočutno razumevanje ljudi in trdno odloče-

nost, da z odkrivanjem najboljšega v sočloveku, doseže usklajevanje osebnih in skupnih ciljev v skupnem delu.

Zakaj je bila prav Cita sposobna tako srečno izbrati način opisovanja dogodkov za sporočilo resnice o času, ljudeh, okoliščinah, ne da bi poskušala pisati roman? Zgodba njenega življenja nam govori o tem, kako je v svojih zgodnjih iskanjih, kako pomagati sočloveku, izbrala poklic, ki ji ni bil le pot do kruha, ampak izpolnitev smisla življenja; hotela je biti medicinska sestra in se vsa posvetiti boju z boleznijo in skrbi za ohranjanje zdravja. Zgodaj je odkrila, da se mora obenem spopadati tudi z najhujšo boleznijo, ki ogroža ljudi, z družbenimi razmerami. V tem svojem hotenju je postala vsestranska, polna osebnost, razdajala se je v svoji stroki, v narodnoosvobodilnem boju in oblikovanju nove socialistične družbe vse do prezgodnje smrti.

Citina življenjska pot se je začela petega septembra 1917 v Sodražici, v dokaj premožni hiši posestnika, trgovca in gostilničarja Antona Lovrenčiča in njegove žene Emilije. V družini so bili še štirje bratje in sestra. Starši so šolali vse otroke, tako se je imovina razgubljala in v krizi pred vojno so že razprodali velik del premoženja. Oče Anton je bil izvoljen za župana sicer kot pripadnik klerikalne stranke, a pri ljudeh je odločal njegov ugled neodvisnega, sposobnega, samoniklega moža, ki je vedno rad pomagal vaščanom in se zavzemal za javno korist, za reševanje skupnih probemov v kraju in občini. Poskušal se je pri tem dvigniti nad strankarske spore in jih presegati s poštenostjo in človeškim čutom za soljudi. To mu je tudi uspevalo, seveda v mejah vladajočega družbenega sistema in dogajanj pred in po prvi svetovni vojni. S tem pa je dobil nasprotnike ne samo med liberalci temveč tudi v vrstah njegove klerikalne stranke. V času NOB so ga v belogardističnem časopisju obtoževali komunizma. Tako vzdušje je nedvomno vplivalo na vso družino. Doma je Cita rasla ob zgledih socialnega čuta in nesebičnosti in ob

materini pristrčni človeški toplini do domačih, do poslov in do vseh, ki so potrebovali pomoči. Starši so, kar je bila redkost, spoštovali nazorsko neodvisnost otrok, ko so ti odrasli. Cita se je že zgodaj odločila za poklic, delo in življenje, v katerem je v skrbi za sočloveka našla smisel in človeka vredno življenje. Po končani meščanski šoli v Kočevju se je 1935. leta vpisala v triletno šolo Rdečega križa za medicinske sestre v Beogradu. Med štirimi šolami istega tipa se je ta odlikovala, saj je po zaslugi naprednih zdravnikov v učne programe vnašala metode in spoznanja sodobne medicine. V njej se je usposabljal precej Slovenk. Sestrška šola istega ranga je bila tudi v Ljubljani, vendar v konzervativnih klerikalnih rokah, vzgajala je največ za kurativo (bolniške sestre). Na beograjski šoli pa je bil močan naglas na preventivni medicini in zlasti na vajah za patronažno službo.

V sedemnajsti generaciji te šole je v Citinem letniku začela delovati komunistična partija. Okoli skojevsk Malči Podgoršek, Djurdjice Štimac in Saše Javorine se je zbrala večina deklet. Na šolskih predavanjih in šolski praksi so vplivali nanje zdravniki, komunisti (štirje od njih so padli v NOB, med njimi dr. Sima Milošević). Cita in mnoge njene sošolke so se včlanile v mladinsko sekcijo »Ženskega pokreta« in se povezovale z revolucionarnim gibanjem beograjske mladine. Skoraj vse sestre triindvajsetčlanskega Citinega letnika (razen treh) so kasneje sodelovale v NOB, polovica jih je bilo organizatork NOB v letu 1941, polovica od teh je padla že v prvih dveh letih boja. NOB so preživele štiri nosilke spomenice 1941, med njimi narodna heroina Saša Javorina. Tako so bila leta njenega poklicnega izobraževanja že tudi leta, v katerih se je Cita oblikovala v zavestno pripadnico revolucionarnega gibanja.

Po diplomi 1938. leta je sprejela težko in v takratnih razmerah tudi nevarno mesto medicinske sestre na infekcijski kliniki v Zagrebu. Morala je delati po trinajst in več

ur dnevno zaradi pomanjkanja medicinskega in pomožnega osebja. Zoper take delovne pogoje je sindikat 1939. leta začel akcijo za osemurni delavnik. Ko je prišla inšpekcija Ministrstva za zdravstvo iz Beograda, sta Cita in njena beograjska kolegica Djurdjica pogumno opisali razmere, zlasti razmere v posebnem paviljonu za najtežje bolnike. Navedbam ni nihče nasprotoval, toda takoj zatem je Cito uprava poslala na dopust. Takrat bi lahko ostala doma, saj ni bila socialno ogrožena, toda vrnila se je na delo, čeprav je slutila, da jo čakajo nevšečnosti. Drugačno ravnanje bi ji pomenilo kapitulacijo. Takoj prvi večer, kar sicer po dopustih ni bilo običajno, so jo po celodnevem delu razporedili na nočno dežurstvo, ne da bi jo po toliki odsotnosti opozorili na posebno težke primere. Neka pacientka je naslednje jutro umrla. Namestnik šefa zdravnika, frankovec, ki je pozneje postal funkcionar v Ministrstvu za zdravstvo v vladi NDH, jo je vpričo vsega osebja obtožil brezvestnosti in takoj odpustil z dela. Cita ni hotela oditi, ostala je kot volonter, dokler ni od zdravnika, ki je umrlo obduciral, izvedela, da pri tem smrtnem primeru ona ni mogla biti kriva. Tako je dosegla, da so se njene kolegice zavedle, da je s takim postopkom proti nji uprava hotela ustrahovati vse podrejene. Prav to pa je Cita hotela, da bi se bolniško osebje osvestilo in spoznalo neizogibnost boja za drugačne razmere. Šele nato je zapustila bolnišnico.

Zaposlitev je našla v vojaški bolnišnici v Osijeku. Zaradi težkih razmer, ko je ob dežurstvih oskrbovala tudi sto štirideset bolnikov, je Cita zbolela in z infekcijo na pljučih odšla domov. Doma je ob dobrem zraku, hrani in počitku kmalu okrevala. Med bivanjem v Sodražici sta Cito med počitnicami pogosto obiskovali sošolki Malči Podgoršek in Ilonka Golik in Tone Grčar, znanec in zveza iz Beograda, ki je tačas deloval v Celju. Vsi trije so padli v NOB. K Lovrenčičevim pa so prihajale in tam bivale tudi Marta Hočevar, Djurdjica Štimac, Milica Slaberger,

Saša Javorina in druge. Leta 1940 sta se pri njih zadrževali tovarišici, ki ju je zasledovala policija. Februarja 1941 se je Cita zaposlila v ambulatoriju Okrožnega zavoda za zavarovanje delavcev, kjer je že v prvih dneh fašistične okupacije prevzela razne naloge v organizaciji OF v svoji ustanovi: zbirala in odpošiljala je sanitetni material, delovala kot aktivistka na rajonu Kolodvor in na Kodeljevem. V začetku 1942 je dobila od mestnega odbora OF nalogo, da organizira in vodi tečaje prve pomoči na terenih Brezovica-Vrhnika. Takrat je bila sprejeta v Komunistično partijo. Sprejem v KP je bila le nekoliko zakasnela potrditve njene dolgoletne opredelitve in dela, saj je že od beograjske šole naprej zavestno in tesno sodelovala s komunisti in opravljala vse zaupane ji naloge.

Oktobra 1942 je bila Cita aretirana in v procesu pred italijanskim vojaškim vojnim sodiščem obsojena na osem let težke ječe. Skozi ječe v Ljubljani, Kopru, Benetkah in Traniju je pet tednov po italijanski kapitulaciji prišla v zavezniško taborišče Carbonara pri Bariju in nato v Gravinno. Ta knjiga je Citino pričevanje o dveh letih, ki jih je po obsodbi Cita prebila v ženskih kaznilnicah fašistične Italije in o letu med prekomorci v južni Italiji. Dopolniti bi ga morali z ugotovitvijo, kako je bila prav Cita neprecenljiva pri kovanju tranijske skupnosti in pri organizaciji življenja v taboriščih. Danica Bavcon-Žagar je ob slovesu to izrazila rekoč: »Nam prekomorcem je Cita bila in bo ostala v spominu kot iniciatorka in organizatorka, ki nas je s svojo inteligenco, duhovitostjo in vedrino znala pritegniti. Njen smeh je bil preprosto nalezljiv in še tako težke trenutke, ki jih ni bilo malo, nam je znala s svojo šegavostjo olajšati. Zaradi vsega tega in še zaradi njene ljubezni do kulture, do lepe slovenske besede in še posebej do narodne in partizanske pesmi, bomo prekomorke na naših srečanjih težko pogrešale našo Cito, njeno prisrčnost in življenjsko energijo.«

V Carbonari in Gravini je bila ves čas članica taboriščnega komiteja Komunistične partije, odgovorna je bila za agitacijo, propagando in kulturno prosvetno delo in obenem pomočnik političnega komisarja v ženski četi, od avgusta 1944 pa komandant bolničarskega bataljona (glavna sestra) v osrednji bolnišnici NOVJ v Grumu. Po bivanju v raznih krajih južne Italije je novembra 1944 odšla v domovino in na težki in nevarni poti skrbela za dvanajst bolnih borcev – invalidov in tifusarjev. O tej poti, ki jo je Cita sama doživljala, je komisar 1., 2. in 3. prekomorske brigade Stane Bobnar, narodni heroj in španski borec, zapisal: »Med tovarišicami v zaporu in med taboriščniki v Carbonari in v Gravini si je Cita zaradi svoje komunikativnosti pridobila mnogo prijateljev, čeravno njenemu kritičnemu očesu ni nič ušlo. S svojim toplim, človeškim odnosom se je znala približati človeku in veliko ljudi se je v svojih stiskah zatekalo k njej. Znala je svetovati tako mladini kot materam z otroki in priskočiti na pomoč ranjenim partizanom. Cita je bila izredno družabna in kulturna, imela je prirojen dar za lepo slovensko besedo in za lepo pesem. Prav ta jo je povezala z vsemi, ne glede na nacionalnost in prepričanje, zato se je v tej ‚Jugoslaviji v malem‘ sijajno znašla. Imela je posluh za stiske Primorcev, ki so bili lačni naše slovenske besede, razumela pa je tudi težave Črnogorcev, Dalmatincev in Istranov. Bila je človek širokih pogledov in njeno srce, oplemeniteno z visoko srčno kulturo, je sprejelo vse človeške stiske, zato nikoli ni delala razlik med ljudmi. Njeno osnovno načelo pri delu je bilo: pomagati vsakemu, ki je pomoči potreben. V tej svoji aktivnosti je bila samoiniciativna, zanesljiva, odločna in borbena. Zaradi vseh teh lastnosti in izrednih organizacijskih sposobnosti je bila Cita ves čas ustanavljanja prekomorskih brigad tudi član partijskega komiteja v Gravini.«

Prvega decembra 1944 je prišla v Glavni štab NOV Slovenije. Tu je bila po Kidričevem nalogu dodeljena

bolniški postojanki Ajdovec na Rogu. Poleg strokovnega dela ji je bila naložena tudi politična odgovornost v bolnišnici, ki jo je vodil zavezniški zdravnik. Po njegovem odhodu je sama prevzela vodstvo postojanke. Z Ajdovca je odšla za pomočnika upravnika v partizansko bolnišnico Planina pod Mirno goro. Tik pred koncem vojne pa je delala v bolnišnici za rekonvalescente Snežnik, kjer je morala v končnih vojaških operacijah bolnico neprestano umikati pred sovražnikom. Poleg političnih in upravnih funkcij je v vseh partizanskih bolnišnicah opravljala nalogo medicinske sestre, kakor jo je pojmovala sama; zgrabila je za vsako delo: negovala je ranjence, borila se je z ušmi, s parjenjem obleke in perila, ribala in čistila je prostore itd. Bila je neumorna pri delu in skrbi za vsakega posameznika. Za Cito je bilo značilno, da je vsakega človeka videla scela, ne le rane na njegovem telesu, temveč tudi njegove skrbi in probleme. Bila je vzorna zdravstveno socialna in kulturno prosvetna delavka, ki o delu ni veliko govorila, ampak ga je zavzeto in odgovorno opravljala.

Po osvoboditvi je prišla do polnega izraza prav njena polivalentnost in organizacijska sposobnost. Na širokem družbenosocialnem področju jo najdemo povsod tam, kjer je potrebna iznajdljivost in neposredna skrb za človeka. Že prvega dne osvoboditve je bila razporejena na delo v štab za repatriacijo. V Trstu je organizirala sprejemališče za izčrpane povratnike iz taborišč, ujetništva in od drugod. V avgustu je v Ljubljani prevzela delo referenta za sprejem partizanskih sirot, največ iz Bosne. Urejala je njihovo nameščanje po mladinskih domovih in po slovenskih družinah. V sodelovanju z Ministrstvom za zdravstvo in socialno politiko BiH je pomagala iskati sorodnike in družine sirot ter jih postopno vračala na njihove domove. V okviru teh nalog je skrbela tudi za zapuščene otroke nacistov in domačih pobeglih kvislingov. Tudi za te je bilo treba organizirati bazo, zlasti pa skrbeti za pravilen vzgojni, human odnos do njih.

Reševanje žrtev vojne jo je pripeljalo na področje uveljavljanja novih družbenih odnosov in družbene skrbi za socialno zdravstvene probleme družine, predvsem za zaščito matere in otroka. Na tem področju je začela delati najprej pri resornih ministrstvih (svetih) za zdravstvo oziroma za socialno politiko, oktobra 1951 pa je prevzela delo v Centralnem higienskem zavodu, kjer je opravljala nalogo šefa oddelka za zaščito matere in otroka vse do začetka 1960. leta.

Organizacija zaščite mater in otrok se je v skromnem obsegu začela že pred vojno, po osvoboditvi pa je bilo treba vse postavljati skoraj od temelja. Ker je primanjkovalo zdravstvenega kadra, je Cita osnovala svoj oddelek za zaščito matere in otroka na CHZ iz medicinskih sester, na terenu pa se je naslonila na babice, sestre in zdravnike splošne prakse. Poleg snovanja mreže na terenu je vse sile posvetila usposabljanju ustreznega kadra. V okviru CHZ je za delavce, ki naj bi prevzeli naloge v dispanzerjih in posvetovalnicah, organizirala podiplomske tečaje o varstvu žensk, otrok in mladine. S poklicnim delom je povezovala svoje družbeno delo v Rdečem križu in posebno delo v Društvu medicinskih sester. List »Medicinska sestra na terenu«, ki ga je Cita 1954. leta osnovala v okviru higienskega zavoda kot pomoč socialnim in zdravstvenim delavcem pri delu z ljudmi, je odigral znatno mobilizacijsko in organizacijsko vlogo pri izgradnji sistema varstva, hkrati pa pospeševal patronažno delo. Ko je kmalu po Citinem odhodu iz CHZ glasilo »Medicinska sestra na terenu«, ki ga je urejala in vanj pisala osem let, prenehalo izhajati, je po nekajletnem premoru pomagala oživiti in razviti v strokovno sestrsko društveno glasilo »Zdravstveni obzornik«. Prve tri letnike (1967/69) je urejala Cita. V njem objavljala članke iz stroke in zlasti iz zgodovine sestrskega gibanja.

»Cita Bole je bila kot aktivna družbenopolitična delavka ena izmed prvih medicinskih sester, ki je zahtevala, da

se strokovno društvo medicinskih sester ne zapira vase, temveč se odpre navzven, v družbo, ter iz nje in njenega revolucionarnega razvoja črpa sile za svoj vsestranski razvoj,« je ob njeni smrti poudarila Anica Gradišek v imenu Društva medicinskih sester.

Posebno skrb je morala Cita posvetiti tudi zagotavljanju materialne osnove za varstvo otrok, mater in šolske mladine. Sodelovala je v republiški komisiji za Mednarodni dečji fond UNICEF pri Svetu za zdravstvo in na svojem odseku pripravljala programe za pomoč UNICEF, saj je bilo za pridobitev pomoči v prehrani in opremi za ustanove treba izpolniti določene pogoje.

Vzporedno s temi vprašanji pa se je z ozirom na novi status žensk in drugačen pogled na problematiko sodobne družine postavilo tudi vprašanje regulacije porodov, to je splava in sodobne kontracepcije. Leta 1958 si je Cita ob delu v odseku za zaščito matere in otroka naložila še profesionalno funkcijo sekretarja Komisije za prevencijo splava in kontracepcijsko službo pri Svetu za zdravstvo. Ker je dobro poznala organizacijo zdravstvene mreže in njeno funkcioniranje, je kmalu vzpostavila ustrezne službe in pospešila strokovno usposobitev zdravstvenih delavcev za preventivo na tem področju, s čimer so bili postavljeni temelji za poznejšo trajno organizacijo tega dela.

O pomenu Citinega dela na zdravstvenem področju je dr. Stanka Krajnc-Simoneti, specialistka za higieno in socialno medicino, 1985. leta zapisala: »Naša ocena je, da je delovanje Cite Boletove pustilo trajne rezultate, ki so danes lahko vidni v celem našem mozaiku zdravstvenega in socialnega varstva mater, otrok in družine. Pomen njenega dela je v pravilni, preventivni orientaciji in v veliki veri v cilj, ki jo je tudi uspešno prenašala na sodelavce širom Slovenije.«

Od 1960. leta naprej najdemo Cito na delu v Zvezi ženskih društev Slovenije – zadolženo za področje zaščite matere in otrok, in kot delegatko v Komisiji za varstvo

družine pri Svetu za socialno varstvo LRS. Ob reorganizaciji Zveze v Konferenco za družbeno aktivnost žensk Slovenije je bila leta 1962 izvoljena v predsedstvo in sekretariat konference. Bila je sekretarka v koordinacijskem odboru za vprašanja odnosov med spoloma in načrtovanje družine. Ob vsem tem je bila družbeno in politično aktivna na njen svojski način. Ni ji bila važna funkcija, ampak vsebina dela, naloga, ki si jo je često sama izbrala, saj je predobro čutila, koliko dela še ni opravljenega. Razdajala se je od krajevne skupnosti do Osrednjega odbora borcev, prekomorcev. Družbena odlikovanja ne morejo vsega povedati. Pa vendar: bila je nosilka spomenice 1941, številnih družbenih priznanj in državnih odlikovanj.

Ko je leta 1974 sprejemala visoko mednarodno priznanje, medaljo Florence Nightingale, s katero jo je za izredne zasluge in požrtvovalnost odlikoval Mednarodni komite Rdečega križa na predlog Republiškega odbora Rdečega križa Slovenije, je Cita v razgovoru z novinarko »Naše žene« izjavila: »Priznanje, ki ga kdo dobi, ni samo priznanje njemu, ampak tudi ljudem, s katerimi je delal in ki jih je združevala ista ideja. Posameznik je lahko dober inspirator, lahko je bolj vzdržljiv, boljši organizator, vendar sam ne more mnogo storiti. To priznanje, ki sem ga dobila, velja vsem medicinskim sestram v Jugoslaviji. Še več, naša preteklost je bila huda in trda preizkušnja. Prežema me občutek, da tako priznanje v Jugoslaviji zaslužijo tisoči mladih deklet – partizanskih bolničark. Nikdar jih ne bomo mogli prešteti ali sestaviti poimenski pisek. To občutim, ko sprejemam to odlikovanje.«

VIDA TOMŠIČ

VSEBINA

Stane Bobnar: O prekomorkah	5
---------------------------------------	---

PRVI DEL OD LJUBLJANE DO TRANIJA

Jetnice na Miklošičevi	21
V okupirani Ljubljani	21
Organizacija v zaporih	22
Policijski vdor v Kolizeju	24
Tribunale militare di guerra fasc. 386-3796-4234	25
Odšli smo v neznano	29
Spremljevalka s ceste	30
V Benetke gremo	32
Ne bodo vas ugnali	33
Mesto na vodi – mesto ječ	34
Istituto Santa Eufemia	35
Kaznilniški red	36
Santa Maria Maggiore	38
Sprejem na pragu kaznilnice	39
»Prevzgoja«	41
V samotnih celicah	42
Mraz in smrad	44
Vidino sporočilo	45
Srečanje s Primorkami	47
Con tuta la roba – via	49
Skrivno orožje	52
V grajskem stolpu	54
Naš Poliglot	56
Lov na čarovnice	58
Nočni dogodki	61
Na končni postaji	62
Kuga general	63
Med kriminalkami	65
Majhen kolektiv – velika moč	68
Približuje se osvoboditev	72
Po kapitulaciji – še pet tednov v zaporu	75

DRUGI DEL PREKOMORKE V CARBONARI IN GRAVINI

Spet med rojaki	81
Prvi vtisi v novem okolju	83
Carbonara – Transit camp 75	85
Sestanek pod drevesom	88
Zamotane razmere – zahtevne naloge	89
Pritok novih borcev – neprecenljiva rezerva za NOV	91
Klic domovine	93
Med zankami in zaprekami	95
Na razpotjih	96
Podtalna vojska. Rojstvo brigade	98
Trnova pot do Carbonare	99
Iz pekla na Tremutih	101
Porod v celici ob tifusnem bolniku	103
Posrečen skok čez fronto na jug	104
Ustanovimo žensko četo	106
Kultura kot orožje	108
Pesem nam živeti pomaga	109
Hlepenje po materinščini	111
Administracija – v culici	113
Naša zastava prvokrat na ulicah Barija	115
Podpiramo tri hišne vogale	116
Četniki sejejo v prazno	119
Prva zmaga brigade	121
Nevarna sovražna protiofenziva	123
Z orožjem proti proslavi	125
Intervencija delegacije NOV	127
Izid glasovanja – naša zmaga	129
Iz Carbonare v Gravino	131
Odhod 1. brigade. Vrvenje v novem taboru	133
Leteči ambasadorji	135
S presenečenji in neustrašenostjo do uspehov	137
Živi tovor trpljenja. Ženska četa na čelu akcije	140
Na vojaškem poligonu	142
Prva družabna srečanja z zavezniki	144
Otroci in sirote v taborišču	146

Gravina – šola prekomorcev	148
Pesmi za puške	151
Vedre zgodbe sredi tabornega življenja	154
Stenčas in gledališče	155
Izvirne igrice in izvirni rekviziti	158
Evviva partigiani iugoslavi	160
Tretja brigada pred odhodom	163
Nevabljeni gosti	164
Prve prekomorke gredo čez morje	167
Tri junaške smrti	169
Na jug v Castro Diso	170
Strah pred El Shattom	172
Delo nas preplavlja	175
Zoprne medigre	177
Naše naloge bo treba prepustiti strokovnjakom	180
Še enkrat – Gravina	183
Tabor Gravina – največje stečišče Primorcev in Istranov	186
V južni Italiji je zraslo orjaško zaledno oporišče NOV	188
Človeško najdragocenejša pomoč	190
Odhajamo	194
Jeseni 1944	195
O virih	197
Pripadnice ženske čete prekomorskih brigad in kraji njihovega delovanja pred aretacijo	199
Listina o podelitvi domicila mesta Ljubljane ženski četi prekomorskih brigad	201
Vida Tomšič: Beseda o Citi Bole	205

Knjižna zbirka
SILA SPOMINA

Cita Lovrenčič Bole
PREKOMORKE

Uvodno besedo napisal
Stane Bobnar
Spremno besedo napisala
Vida Tomšič

Uredil
Janez Mušič
Opremila
Edita Kobe
Izdali in založili
Založba Borec iz Ljubljane
Založba Lipa iz Kopra
Za založbi
Marjan Oblak in Raul Šiškovič
Natisnila
Tiskarna »Jože Moškrič«
Ljubljana 1988
Naklada 2000 izvodov

Knjigo je sofinancirala Kulturna skupnost Slovenije

Štirinajst dni za tranijsko skupino sta v kamp Carbonara prišli Zora Lokar s sedem tednov starim dojenčkom in Bogumila Fajon-Faja. Ti dve so zadržali v Beneventu, medtem ko so drugih sedem deklet iz iste ječe odvedli v tranijsko kaznilnico. Bili sta ločeni, Zora v samotni celici, ker je pričakovala porod, Faja pa med kriminalkami. Ko je Faja zbolela za trebušnim tifusom, so jo vso vročično in kužno namesto v bolniško izolirnico zaprli skupaj z Zoro. Tako je tifusna bolnica – k sreči medicinska sestra, ki se je točno zavedala nevarnosti za porodnico in otroka, nudila porodno pomoč in oskrbela novorojenčka. Sredi umazanije, v razmerah, nepojmljivih ne samo za zdravstvenega delavca, je vse potekalo brez zapletov, rodil se je zdrav deček in tudi mati je ostala zdrava.